

Hyaliet Maan

Van elkaar
een universum
en tijd verwijderd
Windzand
waait
in Niemandland

Schip

100 Roeiers
op tegenkoers
Ruim vol
vers geslagenen

Oud van thuis

COGITO ERGO SUM

Aktieve
Praktijk
Archeologie
Nederland

APAN/EXTERN/12

2005/2006

Jaargang 12/13 Nummer 12

ISSN: 0929-175X

Ontwerp en lay-out: Klaas Geertsma en Jelmar Geertsma.

Productie: APAN

Print en afwerking: Copy Systems Groningen

UITLEG BIJ DE OMSLAG

Te zien zijn een vijftal artefacten uit de Eemstercollectie van de APAN en daarnaast het 'Oog van Ravenswoud'.

Deze werktuigen zijn valsverklaard omdat ze geen windlak op het oppervlak hebben.

Windlak zou 30.000 jaar geleden ontstaan zijn door 'wind beladen met zand en of stof'

in de koudste fase van de Weichsel-ijstijd.

In vele onderzoeken heeft Govert van Noort aangetoond dat 'windlak' een fictie is. De glanslaag op stenen van het Drents keileemplateau is niets anders dan de mineralogische afzetting 'hyaliet'.

Het duidelijkste voorbeeld daarvan vond hij op een stuk witte vuursteen,

hier sterk vergroot onderin het beeld.

Bovenin zweeft een bol van zuiver doorzichtig 'hyaliet', met schijnbaar binnenin de 'denker' van Rodin.

Het totaalbeeld, inclusief het gedicht, verbeeldt het verschil in benadering tussen de APAN-amateurs-Steentijd en de Paleo-beroeps van Nederland, inzake het Midden Paleolithicum en ouder. (K.G.)

© APAN

Kopiëren voor eigen gebruik is toegestaan.

Het is natuurlijk beter om gewoon een echt exemplaar aan te schaffen.

Citeren uit artikelen mag ook, maar dan wel de bron vermelden.

APAN/EXTERN is een uitgave van de Vereniging APAN.

Aktieve Praktijk Archeologie Nederland.

De Savornin Lohmanlaan 12 B, 9722 HG Groningen

Tel 050.5265061

Verspreiding via leden, abonnementen en losse afname.

Gekoppeld aan het lidmaatschap van de APAN, ontvangen leden het blad tegen een sterk gereduceerde prijs.

Website APAN

www.apanarcheo.nl

Inhoud

APAN/EXTERN/12

Bestuur APAN:

A.N. van der Lee
voorzitter
Van Soestbergenstraat 27
5224 JA 's Hertogenbosch
tel. 073.6211199

J.B. Blok
penningmeester
ledenadministratie
Haarensteijnstraat 10
5076 CN Haaren
tel. 0411.622165

K. Geertsma
secretaris
redactieadres APAN/EXTERN
De Savornin Lohmanlaan 12 B
9722 HG Groningen
tel. 050.5265061
e-mailadres APAN:
k.geertsma@home.nl

G.F. thoe Schwartzenberg
bestuurslid
De Meesterproef 104,
3813 GM Amersfoort
tel. 033.4619852

J.J. van der Donck
bestuurslid
Paul Krugerstraat 3
3143 CN Maassluis

J.W. van der Drift
bestuurslid
Scharnerweg 1
6224 JA Maastricht
tel. 043.3636701

G.J. van Noort
bestuurslid
Wilsterstraat 18
1791 XS Den Burg (Texel)
tel. 0222.314372

Alle bijdragen storten op postbanknr.

78.27.719

Ten name van: APAN

Kopij kunt u toezenden aan de secretaris, of aan een van de andere bestuursleden. Binnen de APAN is een aantal deskundige leden die u wel wil assisteren, indien u dat wenst, bij het determineren van artefacten en bij het schrijven van stukken. Tekeningen en digitale foto's kunnen worden verzorgd. APAN/EXTERN staat ook open voor bijdragen van beroepsarcheologen. De uitgave APAN/EXTERN geschiedt onder verantwoordelijkheid van het APAN-bestuur. Echter voor de strekking en inhoud van de afzonderlijke artikelen is de schrijver/ster zelf verantwoordelijk.

APAN/EXTERN/12 werd op foutjes nagekeken door een aantal personen. Elly Ebels deed de eindcorrectie.

Alle uitgaven van de APAN zijn nog na te bestellen tegen gereduceerde prijzen.

Blz. 3:

Voorwoord.

Bestuur APAN.

Blz. 4:

Neolithisch depot van Ravenswoud - revisited.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 5:

Brabantse Broddels. Durk, de Neandertaler.

Door Anton van der Lee.

Blz. 7:

SNA - Archeobrief 2006 nr. 1 en 2006 nr. 2.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 11:

Brabantse Broddels. Met een Franse slag.

Door Anton van der Lee.

Blz. 13:

Open brief van G.J. van Noort aan prof. dr. L.P.

Louwe Kooijmans.

Door Govert van Noort.

Blz. 25:

De 'mooiste die we hadden'. Een ramp.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 26:

Brabantse Broddels. De Arénienspits'.

Door Anton van der Lee.

Blz. 27:

Het Leiden-glaciaal in Nederland.

Door Ronald van Suylen.

Blz. 35:

Brabantse Broddels. Aspergesteken.

Door Anton van der Lee.

Blz. 36:

Gesignaleerde merkwaardigheden binnen het officiële Paleo-onderzoek.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 41:

Uit de collectie van Sigrid Wolff.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 46:

Vondstmelding: Spittschaaf, Bommel.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 47:

Vondstmelding: Standvoetbekerbijltje, Leek

Door Klaas Geertsma.

Blz. 48:

Op zoek naar de Kelten. Een boekbespreking.

Door Anton van der Lee.

Blz. 50:

De migratie van de jagers/verzamelaars van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte (13.000 - 11.000 BP).

Door Govert van Noort.

Blz. 71:

De meest westelijke exponent.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 72:

Ahrensburgtekens in het Laat Mesolithicum.

Door Klaas Geertsma.

Blz. 74:

IJstijdkunst en de Maanmythe.

Door Jan Willem van der Drift.

Blz. 80:

Spaubeek; van rolsteen tot slijpsteen. Onderzoek van een oudpaleolithisch vondstcomplex.

Door André Cardol, John de koning, Ab Lagerweij en Herman van der Made.

Blz. 94:

Gekerstende oude heilige plaatsen. Een oproep.

Door Klaas Geertsma.

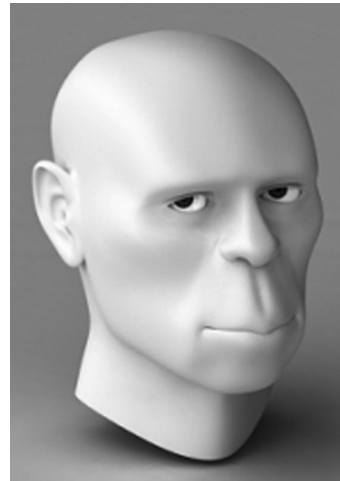
Voorwoord.

Bestuur APAN

O Om te beginnen willen we alle APAN-leden bedanken die de laatste twee APAN-dagen bezocht hebben, nl. die te St. Geertruid in Limburg in 2004 en die te Veendam in Groningen in 2005. Op beide dagen werd ook een ledenvergadering gehouden. Het bezoek aan de vuursteenmijn van Rijckholt werd gewaardeerd evenals de lezing van dhr. Felder over de mijnen in dat gebied. Ook bedanken we de werkgroep prehistorie Veendam ervoor dat we in het Veenkoloniaal Museum Veendam terecht konden. En Anton van der Lee voor het houden van zijn lezing over Vermaning. Inmiddels zijn we meer dan een jaar verder. De ledenvergadering van 7 oktober 2006 in het Museum Hertogsgemaal te Gewande viel samen met een symposium over de Neandertaler te Assen. Voor een deel van de leden was het moeilijk een keuze te maken om waar naartoe te gaan. Sommige kozen voor Assen, wat natuurlijk begrijpelijk is, want het komt niet zo vaak voor dat er gerenommeerde wetenschappers, waaronder de Duitser dr. Veil, over dit onderwerp in ons land lezingen houden. Indien de twee evenementen niet op dezelfde (!) datum gepland waren geweest, dan was de APAN absoluut met veel meer leden aanwezig geweest. Jammer want we hadden graag Veil aangehoord over zijn 119 midden paleolithische sites in Niedersachsen, grenzend aan Noord Nederland. En natuurlijk hadden we ook graag onze noordelijke Paleodeskundige dr. Stapert gehoord over 'Neandertalkinderen en hun (vuur)stenen'. Was het voor hem al niet makkelijk om alle aangeboden 'volwassen' stukken voor honderd procent te begrijpen, gezien de 'beperkte kennis', wat geresulteerd heeft in de 'incerto facto' categorie, en dan nu kinderarbeid? Dat lijkt ons nog moeilijker te onderscheiden. Sommige mensen hebben blijkbaar 'de blik'. We wachten met spanning op zijn publicatie over deze materie.

In verschillende artikelen in deze EXTERN wordt gepoogd de zaak Vermaning af te sluiten. Misschien is dat na meer dan 30 jaar wat te simpel gesteld, maar de auteurs kijken terug, maar dan wel richting wetenschap. Voor wat de amateur-archeologie betreft, zoals beleefd binnen de APAN, is de zaak Vermaning terug gegeven aan die wetenschap. Daarbinnen was zij opgestart en in de afgelopen vier jaar heeft de wetenschap laten blijken dat ze de zaak toch niet graag kwijt wilde, ze zijn haar steeds hardnekkiger gaan inkapselen. Ze hebben iedereen ervan op de hoogte gebracht. En dat gebeurde niet altijd met even fraaie methoden. Collega-archeologen, collega-wetenschappers van andere disciplines, de journalisten, het volk en de amateur-archeologen werden allen op eigen wijze bediend. 'Scherpe stenen op mijn pad' uit 2003 van prof. dr. Waterbolk werd aangekondigd als een wetenschappelijke verhandeling en het daarbinnen door hem gepresenteerde bedachte complot was voer voor journalisten-wetenschap.

De leden van de Drents Prehistorische Vereniging kregen allemaal het rapport Roebroeks 'Eemster revisited', waarin de vondstgroep Eemster hernieuwd vals wordt verklaard, gratis thuis gestuurd, want de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 2004 hoorde bij hun lidmaatschap. De ANP maakte er, voor het volk, landelijk nieuws van. Prof. dr. Louwe Kooijmans houdt voor de APAN in het vakblad van de Nederlandse archeologie, de SNA Archeobrief 2006 nr. 2, de preek 'Stenen des aanstoots', zijn antwoord op het APAN-betoog 'De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied'. Dat zou dan het laatste woord zijn. De zaak Vermaning zou nog steeds dezelfde

Een van de vele reconstructies van 'de Neandertaler'. In de reizende tentoonstelling over hem, zoals te zien was in Assen en Tongeren, toonde men hem met lange wilde haren en gekleed in nauwelijks bijgesneden dierenvelen. Toch nog een beetje als een simpel soort oermens. De Neandertaler was ook in onze streken aanwezig en liet meerdere in situ's achter. Helaas was daarvan niets te zien in Assen. De vondstcomplexen Hoogersmilde, Hijken, Eemster, Schuilenburg en de Wäldgroep hadden er behoren te liggen, met daarnaast alleen de 'verse' losse stukken. Het was een incomplete tentoonstelling derhalve. Een gemiste kans. Debet daaraan is het 'Flint Jack' syndroom.

zaak Vermaning zijn. Hún zaak Vermaning, vol met niet weerlegde onafhankelijke argumenten. De geest terug in de fles. Nu nog 'een plekje dat niemand wist' vinden om haar op te bergen. Zal dat lukken?

Alles hebben we er aan gedaan om in samenwerking met de wetenschap de zaak op te lossen. De laatste poging was het hernieuwd melden van de Eemster site. Het is niet gelukt. APAN/EXTERN 11 stond volledig in het teken daarvan. Daarin staan de hardste publicaties over de zaak Vermaning vanuit de amateurbeleving richting wetenschap. Er was een breuk ontstaan in de samenwerking, zo die er al was, van beide 'kampen'. De reden daarvan ligt in het rapport Roebroeks. In APAN/EXTERN 12 wordt de nasleep van de afgelopen vier jaar behandeld in een aantal artikelen. We kunnen er niet onderuit. Er spreekt bezorgdheid uit. Hoe nu verder; alleen of toch nog op de een of andere manier samen met 'de wetenschap'?

Verder een aantal 'normale artikelen' over archeologie in de ruimste zin; over de gevolgen voor onze streken van de klimaatsverandering in de tijd van de rendierjagers van de Hamburgcultuur; aandacht voor oudpaleolithische vondsten uit Spaubeek; Smildien uit de collectie van Sigrid Wolff; iets over de maanmythe in het Jong-Paleolithicum; de Kelten in Nederland een boekbespreking met een oproep; enkele officiële publicaties onder de loep genomen; een vondstmelding van een grote spitsschaaf uit het Midden-Paleolithicum en een vondstmelding van een neolithicisch Enkelgrafcultuur-bijltje, dit alles gelardeerd met een aantal minder serieuze 'Brabantse Broddels'. De artikelen zijn verluchtigd met vele foto's, tekeningen, schema's en kaarten.

De vertrekkende bestuursleden Ben Walet, Rutger Fiolet en Frank van Hest danken we voor hun inzet voor de vereniging over de afgelopen jaren.

En tot slot: nieuw in het APAN-bestuur zijn de volgende leden: Jan Willem van der Drift uit Maastricht, Jan Blok uit Haaren en Govert van Noort uit Den Burg (Texel).

Neolithisch depot van Ravenswoud - revisited.

Door Klaas Geertsma

We hadden toch wel enkele inzendingen verwacht op de uitgeschreven wedstrijd over het neolithisch depot van Ravenswoud in EXTERN 11, op blz. 22. Niets dus, geen enkele inzending! Dit kan betekenen dat het te moeilijk was, dat de Extern niet gelezen wordt of net dit stuk niet, of dat er gedacht werd dat het niet serieus was en dat er toch geen vuistbijl klaar zou liggen voor de winnaar. De vuistbijl was er wel, maar zoals gezegd er is niet gereageerd dus die bijl blijft in de kast. En om eerlijk te wezen, het was niet al te serieus bedoeld. Er kon nooit een winnaar uitkomen. Al de getoonde slijpingen zijn authentiek prehistorisch. Geen enkele lijkt op het voorbeeld van de machinale slijping. Echter, volgens Stapert wel. Hij kwalificeert de slijpingen van B, C, G en J als gemaakt met de machine. Deze slijpingen zijn van de volgende bijlen uit het neolithisch depot van Ravenswoud: B - 1968 - bijl 9; C - 1968 bijl 8; G - 1968 bijl 25 en J - 1968 bijl 5.

Het enige artefact met machinale slijpsporen: De authentieke prehistorische bijl 1968 - 8 van het neolithisch depot van Ravenswoud

Begin maart 1975 schreven Waterbolck en Stapert hun eerste versie van het vervalsingsrapport, met daarin alle opgesomde kenmerken van valsheid. Het neolithisch depot van Ravenswoud was een van de vervalste artefactgroepen. Meerdere bijlen uit het depot zouden machinaal zijn geslepen.

Het Gerechtelijk Laboratorium (Ger Lab) kreeg in 1975 alle valsverklarde artefacten voor onderzoek op het Lab aangeleverd door Stapert en Waterbolck. Het waren de in situ midden paleolithische vondsten van Hoogersmilde en Hijken, enkele losse stukken waaronder het 'Oog van Ravenswoud' en de bijlen van het neolithische depot van Ravenswoud. Op alle midden paleolithische stukken zou Vermaning met een elektrisch aangedreven slijpschijf de ribben hebben afgerond om ze ouder te doen lijken, de stenen moeten er letterlijk mee overdekt zijn. Neolithische bijlen zijn meestal totaal rondom geslepen. Het gaat dan niet om ribben of randen, maar om vlakken van soms wel 20 cm bij 7 cm. Er was dus nogal wat geslepen. Het Gerechtelijk Laboratorium doet enkele slijpproeven om aan een machinaal slijpvoorbeeld te komen. Er hoefde niet veel mee vergeleken te worden. Want het merkwaardige is dat het Ger Lab in hun verslagen van 1975 en 1976 maar één artefact noemt waarop het vergelijkbare machinale slijping heeft aangetroffen. Het is bijl 1968 - 8 uit het neolithisch depot van Ravenswoud. In hun rapport van 1976 tonen ze een aantal uitvergrotingen van de machinale slijping op bijl 1968 - 8. De slijpingen werden alleen geconstateerd op een zijkant van de bijl, meer was er niet op te vinden. En de rest van de geslepen delen van de bijl dan, hoe zijn die dan geslepen? Niet met een machine blijkbaar. Het Ger Lab doet natuurlijk geen uitspraak of de bijl waarop die slijping werd aangetroffen een authentiek prehistorisch geslepen bijltje is. Er was hun ook niet gevraagd om dat te onderzoeken. Ze hebben alleen naar machinale slijping gezocht. En reken maar dat ze dat grondig gedaan hebben. Op al het midden paleolithisch materiaal werd door het Ger Lab geen machineslijping aangetroffen.

Stapert toont in zijn rapport uit 1976 slijpingen van vier bijlen, waaronder bijl 8. Het zou gaan om machineslijpingen. Maar de foto's die hij ervan laat zien komen totaal niet overeen met de door het Ger Lab getoonde. De 'valse' slijpingen van Stapert zijn niet te onderscheiden van authentieke prehistorische slijpingen die hij er naast toont als voorbeelden van 'echte' slijpingen, zie EXTERN 11, blz. 22. Van de midden paleolithen toont hij ook geen machineslijpingen. Het lijkt erop dat hij geen enkel stuk met machineslijpingen kon laten zien, want die waren er blijkbaar niet toen hij zijn rapport schreef, en belangrijker nog, toen hij er de foto's van liet maken.

Ze waren er wel toen het Ger Lab aan de slag ging. Maar dan alleen op de zijkant van bijltje nr. 1968 - 8. Vreemde zaak!

Nog vreemder wordt het wanneer Stapert er in 1986, tien jaar later, nog eens op terug komt. Hij laat nu ook foto's zien, en het is te raden, ze zijn nu wel gelijk aan die van het Gerechtelijk Laboratorium. Een beetje verwarrend allemaal, zoveel slijpingen. Maar de vraag is natuurlijk waar komt die machinale slijping vandaan, en wanneer is ze over de authentieke prehistorische slijping van deze bijl aangebracht? Want deze bijl is prehistorisch geslepen zoals aangetoond met de peelmethode van Govert van Noort. Het moet ergens na 10 maart 1975, na het schrijven van het eerste rapport van Waterbolck en Stapert zijn geweest, en voordat de stenen naar het Ger Lab gingen voor onderzoek.

Het neolithisch depot van Ravenswoud lijkt de sleutel tot de zaak Vermaning. En het is een gevaarlijke. Mocht iemand zich geroepen voelen om dit eens nader uit te zoeken, dan wil de APAN met alle plezier alle verzamelde gegevens daarover ter beschikking stellen. Inclusief de originele rapporten van Stapert en het Gerechtelijk Laboratorium uit 1976 die ze hebben gemaakt voor de Rechtbank. Misschien zetten we ze in de toekomst op de website van de APAN (www.apanarchoe.nl). Let wel; de authentieke neolithische bijl Ravenswoud 1968 - 8 is het enige artefact binnen alle valsverklarde artefacten van Vermaning, waarop machinale slijpsporen zijn aangetroffen en die men middels sterke uitvergrotingen heeft laten zien. Op geen van de Midden Paleolithen van Hoogersmilde, Hijken en Eemster zijn deze sporen aangetroffen, ook niet op de valsverklarde losse stukken, ook al blijven sommigen beweren van wel. De 'slijptol' blijft rondspoken (zie de berichtgevingen over de valsverklaring van Eemster in 2004, door het team Roebroeks). Maar dat lijkt te komen door het 'Flint Jack' syndroom. Nog even ter informatie; van praktisch elk vals verklaard artefact heeft Govert van Noort acetaatpeels genomen.

Hierboven een van de foto's van het neolithisch depot van Ravenswoud die in 1968 in opdracht van het Fries Museum door de fotodienst van de universiteit Groningen werden gemaakt. In dat jaar kon het Museum het depot van Vermaning kopen, want hij had geld nodig omdat zijn dochter ging trouwen. Liever had hij het gehouden voor zijn eigen museum. Men beloofde hem daarom afdrucken van de foto's. Het bijltje helemaal rechts is FM 1968 - 8. Dit is het enige artefact van alle valsverklarde stukken van Vermaning waarop machinale slijping is aangetroffen. Door het Gerechtelijk Laboratorium alleen op de zijkant en door Stapert later ook nog op een voorzijde.

Middels de acetaatpeel-methode heeft Govert van Noort aangetoond dat het een authentiek prehistorisch geslepen bijltje is. Daaroverheen is machinale slijping gezet. Wanneer, door wie en waarom is die laatste slijping aangebracht? We beschikken natuurlijk over detailfoto's. Moge-lijk tonen we die later nog eens in een vervolgartikel of op internet.

Brabantse Broddels. Met een Franse slag.....

Door Anton van der Lee

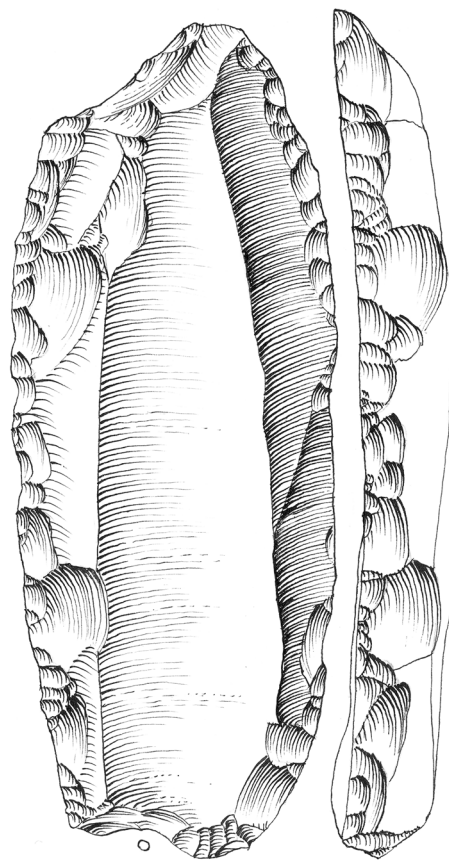
J “Jij komt als geroepen”, zei Leo Stolzenbach, toen ik hem in het vroege voorjaar van 1989 op een avond in zijn woonplaats St. Michielsgestel opzocht.

Er waren die dag namelijk onverwacht twee Fransen bij hem op de klep gevallen: de 25-jarige boer Bernard Destouches uit Barrou en Jean-Louis van de plaatselijke Crédit Agricole, maar de conversatie in het Frans wilde niet erg vlotten. Leo en zijn zoon Olaf hadden de jonge agrariër ontmoet, toen ze stenen zochten in Le Grand Pressigny; het dorp Barrou ligt daar dicht bij. Bernard nodigde mij die avond uit om ook eens op vakantie te gaan naar het Mekka van de Nederlandse stenenzoekers. Ik kon dan niet alleen zijn collectie komen bewonderen, maar hij had ook persoonlijk zo’n 150 hectaren landbouwgrond onder de voet: daarop was van alles te vinden, artefacten en fossielen, en ik was welkom om daar mijn geluk eens te beproeven. Ik moest hem echter vertellen dat mijn vakantieplannen voor dat jaar al rond waren, maar dat ik zijn uitnodiging het komende jaar in overweging zou nemen. De volgende dag kreeg ook ik de twee Fransen op mijn dak en Destouches zag bij die gelegenheid kans, mijn mooiste Tjongerspits doormidden te laten vallen....

In 1990 ging ik inderdaad naar Le Grand Pressigny. Ik arriveerde er op zaterdag 7 juli en diezelfde avond vertoende Bernard zich al op de camping. We spraken af, dat ik de volgende dag om half twee zijn verzameling in ogenschouw zou komen nemen en dat hij mij daarna op zijn akkers zou droppen.

Het viel mij die zondag op, dat de jongeman erg gejaagd was. We bekeken wat pronkstukken, vooral vuistbijlen, en daarna reed hij met zijn 2CV voor me uit naar een enorme akker, die in het voorjaar slordig was geploegd, echter niet geëgd en ingezaaid. Het was moeilijk lopen op die harde, ongelijke grond, maar er kwamen wel een paar aardige dingen te voorschijn. De hele week ging ik dagelijks een paar uurtjes naar Barrou, tot die zaterdagmiddag, quatorze juillet, de nationale feestdag. Ik was juist weer in mijn auto gestapt om terug te gaan naar de camping, toen een grote slee vlak bij me stopte. Er stapte een man uit en ik kreeg de indruk dat hij mij wilde spreken; dus reed ik niet weg. De man vroeg me wat ik aan het doen was geweest en ik vertelde het hem onbeschroomd: “ramasser des silex préhistoriques”. Hij wilde weten met wiens “autorisation” ik dat deed en ik vertelde hem, dat ik door de eigenaar, Bernard Destouches, daar persoonlijk was neergeplant. Zijn reactie klonk voor mij alsof ik het in Keulen hoorde donderen: “Ik ben de eigenaar!” Hij stelde zich voor als Couty. En hij kende ook geen Bernard Destouches in Barrou. Wat dat betreft kon ik hem uit de droom helpen: het witte huis schuin tegenover Hotel de la Poste, naast de coiffeur. Couty meende dat daar een zekere Vidal woonde, maar hij nam van mij aan dat ik gelijk had.

Monsieur Couty was een gentleman type, eigenaar van een landgoed van 800 hectaren, waarvan 200 hectaren landbouwgrond, de rest bos. Er stond een aardig kasteeltje op en een boerderij, die door een ondergeschikte werd gerund. Die knecht waakte als een Mechelse herder over de grond van zijn baas: zodra zich iemand erop vertoonde, dan werd hij er met zoveel intensiteit afgeblaft, dat in de kortst mogelijke tijd niemand meer de euvele moed had om nog een poging te wagen. In kringen van de Nederlandse verzamelaars gold dan ook, dat je in heel Barrou wel kon zoeken, zolang je maar van het landgoed van 'die Oostenrijker' weg bleef. Ze wisten dan ook niet

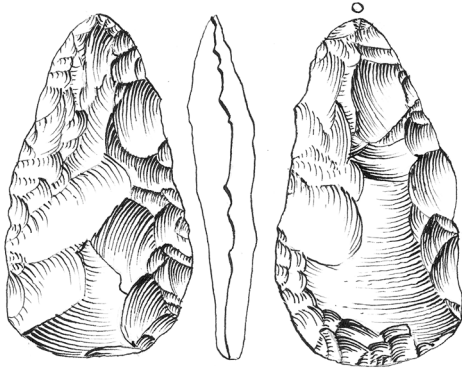

‘Scie à encoche’. Gevonden in Barrou Frankrijk. Vinder en collectie Anton van der Lee. Tekening (1:1): Pieter Dijkstra. Materiaal: vuursteen. Cultuur: Neolithicum. Een ‘scie à encoche’ is een bijzonder type handschaaf of schrabber. Het werd geslagen op een brede lange kling. Vervolgens werden aan de beide uiteinden ‘encoche’s (inkepingen) gemaakt. In de lengterichting werd er vervolgens een touw of een koord enkele malen rondom het artefact gewikkeld. De inkepingen zorgden ervoor dat het op z’n plaats bleef zitten. Het touw of koord gaf een betere grip op het werktuig. Hierdoor gleeed het niet gauw uit de hand tijdens ‘glibberige’ werkzaamheden. Mogelijk werden dit soort artefacten gebruikt tijdens de slacht. In een meer in Zwitserland zijn enkele stuks terug gevonden met het touw of koord er nog omheen gewikkeld. (K.G.).

eens, dat Couty het inmiddels al drie jaar in zijn bezit had. Om welke reden dan ook had de knecht mij die hele week niet gezien, anders had dat onherroepelijk tot een scène geleid. Nu bood ik de eigenaar mijn excuses aan voor de onbegrijpelijke handelwijze van Bernard Destouches; hij accepteerde die grootmoedig en verbaasde mij met de opmerking: “U kunt doorgaan met zoeken”.

Daags daarna bezocht ik het kasteeltje om er bij wijze van geste een goede fles Cahors aan te bieden en te laten zien wat ik die week zoal had gevonden. Het werd erg op prijs gesteld.

De volgende dag wilde ik weer welgemoed op pad naar mijn stek. Mijn zwager zou deze keer meegaan, maar ook mijn Betty wilde dat en zelfs schoonzus Mia, die nog geen vuistbijl van een straatklinker kon onderscheiden. Ik raadde het af: de akker lag er zó ongelukkig bij, dat

Bladspits. Gevonden in Barrou Frankrijk. Vinder en collectie Anton van der Lee. Tekening (1:1): Pieter Dijkstra. Materiaal: vuursteen. Cultuur: Neolithicum.

een haas er zijn poten op zou breken, maar ze waren niet van hun voornemen af te brengen. We waren nog maar nauwelijks gearriveerd of de knecht kwam met opgestoken zeil en veel decibels op ons af. Toen ik hem vertelde van mijn ontmoetingen met zijn baas en de door hem verleende "*autorisation*" kromp hij een paar maten. Om toch nog iets te kunnen zeggen bracht hij naar voren, dat onze auto op "*propriété privé*" stond: die moest daar weg. Ik ging niet eens met hem daarover in discussie, want ik zag een mooie gelegenheid om de dames ermee naar het terrasje van Hotel de la Poste te dirigeren; dan konden ze ons later weer komen ophalen.

Wie zat er op het terrasje? Bernard met zijn charmante Normandische verloofde Sandrine. Hij informeerde waar ik was en Betty vertelde onomwonden dat ik op het land van monsieur Couty te vinden was. De jonge boer kleurde tot achter zijn oren, maar Betty deed alsof ze niets merkte en nodigde hem uit om die avond met Sandrine wat te komen drinken op de camping. Hij was zó overdonderd dat hij de invitatie aannam. Inmiddels had ik via achterhaald, waarom hij mij op de akker van een ander had gedumpte. Bernard woonde nog bij zijn vader in en de verstandhouding tussen die twee liet veel te wensen over. Op de zondag van mijn bezoek was er juist een loonwerker met zijn maaidorser à raison van 750 francs per uur aan het werk en dit had weer eens geleid tot een forse discussie tussen vader en zoon over de vraag wat het belangrijkste diende te zijn: de kostwinning of de hobby. Zoonlief moest die buitenlander zo vlug mogelijk kwijt zien te raken en komen meehelpen bij de oogst, zondag of geen zondag. Nu lagen de eigen akkers van Bernard, met een boerderij die men bewoonbaar aan het maken was, een paar dorpjes verder, te ver om er mij in die omstandigheden heen te brengen, vandaar die merkwaardige paniekplossing....

Tot mijn verbazing verscheen de jonge boer die avond op de camping. Hij plofte met al zijn gewicht door het canvas van mijn comfortabele stoel heen en voelde zich hoogst ongemakkelijk, maar ik heb het onderwerp Couty niet aangeroerd, want het heeft geen zin een geknakt riet te breken. Zelf had hij ook niet de moed om erover te beginnen.

De camping van Le Grand Pressigny werd behalve door zigeuners voor het grootste deel bevolkt door Nederlandse amateurs. Het bericht dat ik er dat jaar heen zou gaan was me al vooruit gesnel en zo kwam er van rust weinig terecht. Zelfs tijdens het eten kwamen jongetjes naar mijn tafel geslopen om te vragen of een bepaald steentje "*iets was*". 's Avonds verzamelde de hele club zich bij mijn tent met de oogst van die dag: of ik maar even wilde selecteren, want dat scheelde weer heel wat kilo's die ze anders mee naar Nederland moesten slepen. Een enkeling bracht lauw bier mee om dat te ruilen tegen de drank uit mijn koelkast, maar de meesten brachten alleen een familied mee. We sleepten het bier dan ook met de 48 flesjes tegelijk aan vanuit de hypermarkt van Descartes. En intussen deed op de camping het gerucht de ronde, dat ik een geheime vindplaats zou hebben. Inge zag mij er lopen en zij waagde het er ook een keer op, maar ze werd door de knecht onmiddellijk zó ongenadig afgeblaft, dat ze verbouwereerd bij mij haar nood kwam klagen. Ik heb haar fijntjes verteld wat voor een heer die eigenaar wel was, echt het type van een hoge diplomaat, maar ja, als je ook ongevraagd op iemands land gaat lopen zoeken....

Een paar jaar geleden hebben de Franse autoriteiten eindelijk een zoekverbod uitgevaardigd, waardoor het niet meer mogelijk is om nog langer hun cultuurbezit naar het buitenland te slepen. Er staat een boete op van € 1250 en er zijn een paar controleurs aangesteld. Voor Betty en mij was één vakantie in Le Grand Pressigny voldoende. Maar toch: zo'n scie à encoche en zo'n bladspits waren best wel een aanwinst voor de typecollectie....

Open brief van G.J. van Noort aan prof. dr. L.P. Louwe Kooijmans.

Dit naar aanleiding van diens antwoord 'Stenen des aanstoots' in SNA-Archeobrief 2006 nr 2 op het APAN-betoog 'De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied' in SNA-Archeobrief 2006-1.

Geachte professor dr. Louwe Kooijmans,

D Deze open brief is een reactie op uw betoog 'Stenen des aanstoots' in Archeobrief 2006 nr. 2, wat uw antwoord is op het APAN-betoog 'De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied' in Archeobrief 2006 nr. 1. Ik heb voor de methode van de 'open brief' gekozen, omdat de redactie van de Archeobrief te kennen heeft gegeven dat er niet meer via hun blad op gereageerd kon worden. Ik had liever gezien dat ik mijn reactie ook in Archeobrief had kunnen verwoorden. In feite had ik er ook op gerekend dat dit gekund zou hebben, gezien de volgende tekst in Archeobrief bij de rubriek 'Forum', waarin het APAN-betoog en uw repliek zijn opgenomen: "Archeobrief geeft als discussieplatform aan derden de gelegenheid hun meningen te uiten...". En omdat uw stuk daarom de enige reactie is en blijft op het APAN-betoog in Archeobrief, is de discussie wel erg kort en eenzijdig te noemen. Amateur tegenover wetenschapper. En de wetenschapper heeft het laatste woord?

In uw betoog 'Stenen des aanstoots' over de valsheid van de werktuigen van Hoogersmilde, Hijken en Eemster brengt u de volgende onafhankelijke argumenten aan:

1. De artefacten zijn buitengewoon onbeholpen vervaardigd; 2. De samenstelling is curieus; 3. De verspreiding bedraagt niet meer dan 2 m² wat na vele tienduizenden jaren onbegrijpelijk te noemen is en; 4. Er is geen sprake van in situ vondsten. Dit zijn uw toevoegingen aan de reeds door Stapert en Niekus genoemde argumenten van valsheid, zoals; geen verouderingsverschijnselen, zoals (kleur- of glans-) patina, vorstspijting, drukkegeltjes, krassen, maar wel slijpsporen die op het natuurlijk materiaal ontbreken. Volgens u zijn dit "Een hele reeks onafhankelijke argumenten, op grond waarvan de 'belangrijkste vondstgroepen' Hoogersmilde, Eemster en Hijken in elk geval moderne namaak zijn, vals dus. Zolang de APAN deze argumenten niet weerlegt, blijven deze onafhankelijke argumenten overeind. Zo zit wetenschap in elkaar", en dan voegt u er nog aan toe: "Het hele windlakverhaal is een zijterrein en hier niet relevant." Verder stelt u dat de APAN een soort Vermaning-geloof zou aanhangen, wat de APAN doof en blind maakt voor de werkwijze van de vakarcheologen, met alle gevolgen van dien.

In mijn reactie zal ik op alle bovengenoemde punten ingaan en om te beginnen wil ik u er op wijzen dat de meeste van uw argumenten al weerlegd zijn in verschillende publicaties in de APAN/EXTERN-reeks. U kunt hiervan op de hoogte zijn, want u hebt de complete reeks in uw bezit. Voorts wil ik u vragen: zijn dit nu alle argumenten die de wetenschap in deze kwestie aandraagt? Aan het APAN-bestuur schreef u enige jaren geleden een brief met de mededeling dat uw argumenten op één A4tje pasten. Het formaat van wat u hebt neergeschreven in Forum komt daar aardig mee overeen. Ik hoop namelijk niet, dat wanneer ik uw argumenten in deze brief nogmaals zal weerleggen, de APAN weer een aantal nieuwe 'onafhankelijke argumenten' krijgt aangereikt, die we dan weer moeten weerleggen, zodat het eindigt in een welles nietes spelletje.

Voordat ik op uw argumenten zal ingaan, wil ik u ook verzoeken om in het vervolg niet meer te schrijven over 'het geloven in Vermaning'. Dit is een opmerking die niets met wetenschap van doen heeft. Het gaat ons alleen om de werktuigen met hun patina en hoe deze zijn aangetroffen in de bodem en over niets anders. Het gaat om het Midden-Paleolithicum van het Drents Keileem-plateau.

Nu wil ik de echte oorzaak bespreken betreffende het verschil in inzicht over deze zaak tussen de amateurs en de betrokken beroepsarcheologen. Dit verschil komt in een aantal van uw 'onafhankelijke argumenten' ook weer tot uiting. Steeds komt het weer neer op de vraag: lagen de werktuigen zoals ze zijn aangetroffen 'in situ' dus min of meer op de plaats waar ze zijn achtergelaten of zijn ze verspoeld geraakt na het achterlaten?

Het onafhankelijk argument dat hiermee in verband staat 'van de onbegrijpelijkheid dat de werktuigen na tienduizenden jaren Weichsel-ijstijd over niet meer dan 2m² verspreid zijn geraakt' zal als eerste weerlegd worden

Wat moet ik mij voorstellen bij '2 m² verspreid raken'? We weten bij een opgraving toch alleen het oppervlak waarop de werktuigen zijn aangetroffen. Dit is van Hoogersmilde A ± 10 m² en Hoogersmilde B ± 6 m². Voor Hoogersmilde komen we geen '2 m²' tegen in de publicatie van Hoogersmilde in Palaeohistoria 15. Dit is dus weerlegd. We mogen dit zo weerleggen vanuit Palaeohistoria 15, waarnaar u verwijst en waarin we het kunnen controleren. Zo zijn we het in ieder geval over één ding eens.

Over uw volgende 'onafhankelijke argument' schrijft u: "Er is ook geen sprake van vondsten in situ, dat wil zeggen in de originele inbedding in stratigrafie of grondsporen. De onderzoeksomstandigheden in Hoogersmilde waren van dien aard dat aan de enkel als zodanig aangemerkte vondsten geen betekenis mag worden gehecht".

En dan draagt u het 'onafhankelijk argument' van Stapert en Niekus aan uit Archeologie 11/12, die alle argumenten nog eens op een rij hebben gezet, waaruit zou blijken dat de werktuigen uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster er niet zo fris uit zouden mogen zien zoals ze ogen, maar dat ze volgens hen allerlei ouderdomskenmerken moeten hebben zoals kleur- of glanspatina, vorstspijting, drukkegels en krassen.

Volgens Stapert en Niekus op blz. 94 van Archeologie 11/12 hoort glanspatina hier niet bij maar juist windlak. Waarom verwisselt u deze kenmerken in uw repliek? (Daarover straks meer). Uit het aanhalen van deze opsomming van oppervlakteverschijnselen en uw eigen 'onafhankelijke argumenten' blijkt dat u ook denkt dat dit soort middenpaleolitische werktuigen over een redelijk grote afstand verplaatst moeten zijn geraakt en dat ze hierdoor een zwaardere patina moeten hebben opgelopen. Dit is precies de oude visie van Stapert en de nieuwe visie van Roebroeks, Niekus, Rensink en Kars.

De acht van Eemster.

Ter herinnering: 'Eemster waarheid in situ'. Het waren deze acht artefacten die de basis vormden voor de vondstmelding van Eemster in 2003. Al deze stukken komen rechtstreeks van de site. De kleine discoïde (nr. 1) werd er in een vliegende sneeuwstorm in de winter van 1992 opgegraven op een diepte van zo'n 60 cm, uit de bovenlaag van het keizand. De lichtgekleurde matrix is nog aanwezig in kieren en holtes. En omdat deze artefacten gevonden zijn na het overlijden van Vermaaling konden ze een rol gaan spelen. Het gaat om: 1 - klein discoïde vuistbijltje, rondom bewerkt; 2 - korte steelschrabber op afslag, retouche aan de tegenoverliggende ronde zijde; 3 - stekerachtig werktuig op afslag, de steker ligt op de punt; 4 - convexe schaaft op afslag, geretoucheerd langs de lange licht gebogen zijde; 5 - steelschrabber op afslag, retouche aan de tegenoverliggende ronde zijde; 6 - afslagwerktuig; 7 - kort vierkant schrabbertje op afslag; 8 - klein rugmes op afslag (zijn dubbelganger werd gevonden in de buurt van Eelde). Het kleine discoïde vuistbijltje, hier liggend op de voorgrond, werd door Roebroeks 'kernetje' genoemd, en kwam als zodanig in 2003 in de vondstmelding van Eemster terecht. Het is gemaakt van een blauw-grijze exotische vuursteensoort, die niet in Drenthe zou voorkomen, althans volgens het rapport Roebroeks. Dat werd snel ontzenuwd en Niekus moest later toegeven dat ze over die blauw-grijze variant hadden getwijfeld. Hij had deze soort ook wel eerder bij andere amateurs gezien, maar daarvan stelde hij (ook later) dat dat te weinig was (!). Jan Glimmerveen schrijft in de vondstmelding van Eemster ook over dit artefact. Het is zijn grootste troef. Hij had het samen met het hier afgebeelde 7tal van de vindplaats laten zien aan verschillende deskundigen. Over dit groepje artefacten schrijft hij: *"Ik heb de artefacten ter determinatie voorgelegd aan meerdere deskundigen waaronder prof. dr. W. Roebroeks van de Universiteit van Leiden. Allen zijn het er over eens dat het om ondubbelzinnige prehistorische artefacten gaat, waarbij in ieder geval de discoïde kern zeker in het Midden Paleolithicum gedateerd moet worden"*.
En toch werd het door diezelfde Roebroeks vals verklaard. (Tekst en foto K.G.)

Geen onafhankelijke argumenten

Het verspreid raken, niet in situ gevonden zijn en de zware verweringsverschijnselen, lijken onafhankelijk maar zijn het niet. Ze zijn namelijk gekoppeld doordat de Steentijdarcheologen, waar u ook toe behoort, vinden dat middenpaleolitische werktuigen op het Drents plateau verspoeld moeten zijn geraakt en daardoor verspreid zijn geraakt en daardoor niet in situ kunnen worden aangetroffen en daardoor zware verweringsverschijnselen hebben opgelopen. Uit het één volgt het ander en daarom zijn deze argumenten niet onafhankelijk.

In Palaeohistoria 15 komen echter twee visies aan de orde: zijn de werktuigen min of meer in situ achtergelaten in een Eemien bodemvorming of zijn ze verspoeld geraakt in de Weichselijstijd?

Met deze vraag in het achterhoofd kunnen we kijken hoe de ervaren opgravers van het voormalige BAI de werktuigen van Hoogersmilde hebben aangetroffen, zoals beschreven staat in Palaeohistoria 15. We lezen daarin dat de werktuigen van Hoogersmilde zijn aangetroffen in de keileem/overgang keizand en het erboven liggende dekzand, zoals beschreven staat op blz. 52. Stapert (1980) beschrijft dat dit soort middenpaleolithische werktuigen, als ze echt zouden zijn, uit het keizand moeten stammen.

Om na te gaan hoe deze laag, het keizand, de inbeddingslaag van de werktuigen, ontstaan is, kunnen we lezen in Palaeohistoria 15. Dit gedeelte van de inbeddingslaag (keileem/keizand) is op foto fig. 8 in Palaeohistoria 15 goed te zien en het is door de diepplieg in put A geluk-

In **PALAEOHISTORIA XV - 1973** staat op pagina 83 onder welke cultuur Hoogersmilde en Hijken ingedeeld moet worden.

Prof. Bosinski had in die tijd al de nodige ervaring met het Midden Paleolithicum. Zijn belangrijkste site was Salzgitter Lebenstedt met de ‘massive Faustkeile’. En omdat dergelijke vuistbijlen ook typerend voor het Smildien van Vermaning zijn, wordt gesteld dat Hoogersmilde en Hijken tot de Lebenstedt-cultuur behoren. De vindplaatsen Hannover-Döhren, Rehten en Herne in Duitsland worden ook tot die cultuur gerekend.

Volgens Bosinski behoort de cultuur tot het vroege Midden Paleolithicum. Waterbolk en Van der Waals schrijven

(vertaald K.G.): *“De Lebenstedt-groep is de enige midden paleolithische cultuur binnen het gebied van het Noordwest-Duitse Laagland, en direct naastliggend is Hoogersmilde niets anders dan de westelijke exponent ervan.....Dit gecombineerd met het feit dat Bosinski meerdere vuistbijlen van Hoogersmilde als karakteristiek beschouwt voor zijn Lebenstedt-groep, lijkt het er sterk op dat er een relatie bestaat tussen de twee....Indien de grote zware bijlen van Hoogersmilde of Hijken ‘los’ gevonden zouden zijn, dan hadden we ze zondermeer tot de Lebenstedt-groep gerekend”.*

Maar omdat niet alles met Lebenstedt overeen komt, wordt er ook nog een vergelijking gemaakt met de vindplaats Woltersdorff nabij Hamburg (toch ook niet zover weg) en met het Franse Micoquien en MTA. Daarmee herkenden Waterbolk en Van der Waals nog een andere overeenkomst, nl. (vertaald van blz. 87): *“De afgeronde randen van de vuistbijlen, die zo typisch zijn voor Hoogersmilde, zien we ook wel bij andere bijlen van de Noord-Europese laagvlakte, bij vuistbijlen van het MTA-complex en op Micoquienbijlen uit het vroege MTA, en dan speciaal uit het gebied van het ‘Parijse bekken’. Het kan beschouwd worden als een karakteristiek element van een groep als geheel. En de vondstgroep ‘Allonne’, waar dit fenomeen ook op aanwezig is, wordt gerekend tot het Late Acheul”.*

Van der Waals en Waterbolk hadden een diepgaande studie gemaakt voordat ze gingen publiceren. Ze toonden de vondsten aan dertien wetenschappers, waaronder Bosinski en Bordes. Die twee waren in hun onderzoeksgebieden vertrouwd met de omschreven kenmerken. Bovenstaande wordt echter helaas maar wat graag vergeten.

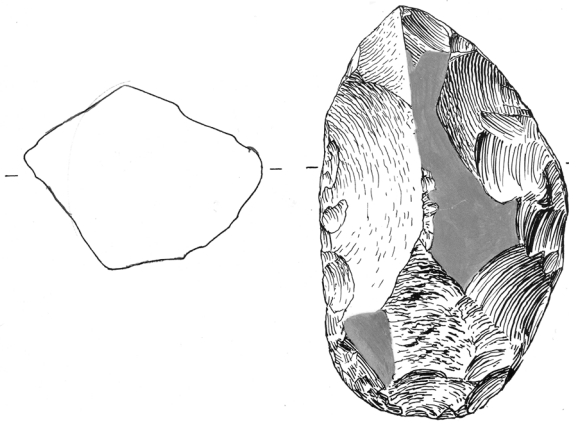
Hoogersmilde omschrijven als zijnde *“buitengewoon onbeholpen gemaakt”* (Louwe Kooijmans 2006) is daarom een belediging voor echte onderzoekers. (K.G.)

HOOGERSMILDE

Forse dikke vuistbijl. Biface sub-amygdaloïde. Sterk verkleind. Met de tekening van de zijkant is iets aan de hand, zie het artikel 'Gesignaleerde merkwaardigheden binnen het officiële Paleo-onderzoek' in deze EXTERN, blz. 40.

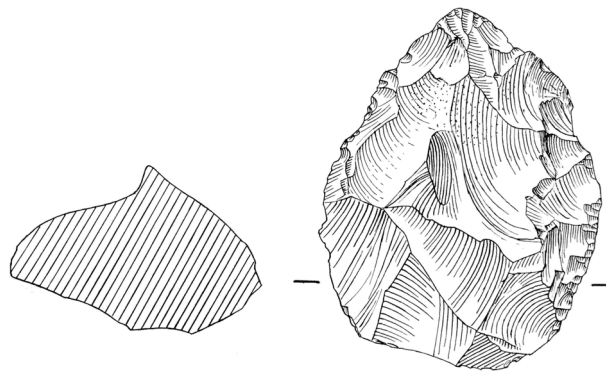
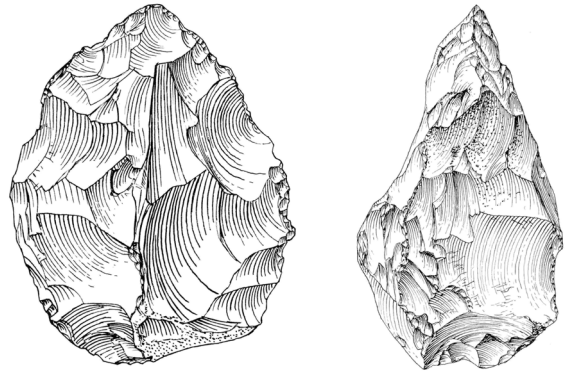

DE BIJL VAN LOUWE KOOIJMANS
in SNA Archeobrief 2006 - 2

SALZGITTER LEBENSTEDT

Forse dikke vuistbijl. Sterk verkleind. In Salzgitter Lebenstedt komen meerdere dikke exemplaren voor. De zgn. Massive Faustkeile. Volgens Bosinski was dat een overeenkomst met Hoogersmilde.

kig niet verstoord geraakt. Nu is dus de kernvraag: is deze laag, het keizand, de laag waar volgens Stapert de werktuigen uit moeten stammen een verspoelde laag, of een niet verspoelde laag op de vindplaats Hoogersmilde? Het antwoord vinden we terug in het artikel in Palaeohistoria 15 waarin een bodemkundige en een geoloog de beschrijvingen van deze laag geven:

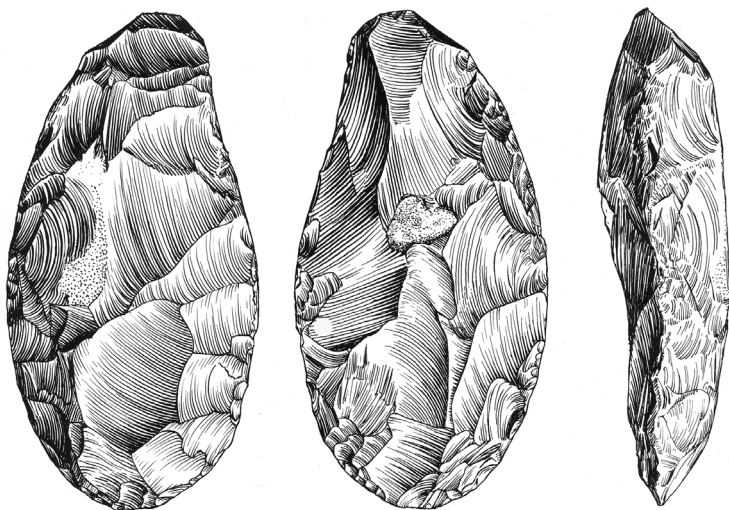
1. De bodemkundige Van Heuveln en zijn medewerkers van de STICHTING BODEMKARTERING zien het ontstaan van dit keizandhorizon als een restant van een uitspoelingslaag van keileem A2 en de bruine keileemlaag eronder als een inspoelingshorizon B2 van lutumdeeltjes, ontstaan door een bodemvorming in het Eemien. De uitspoeling van lutumdeeltjes is vertikaal. Hun advies aan het BAI, om dit te bewijzen was: bepaal de lutumfractie in het keizand en het bovenste deel van de keileem en bepaal daarna welk deel van lutumfractie uit het keizand is uitgespoeld en terechtgekomen is in de inspoelingshorizon van de keileem, m.a.w. is het bovenste gedeelte van de keileemlaag met lutum verrijkt uit het keizand? De keileem dieper weg moet als referentie dienen om daar de dichtheid van lutum te bepalen, zoals dit is neergelegd ten tijde van de Saale ijstijd. Dieper weg is de keileem alleen ontkalkt. Jammer genoeg is deze bepaling nooit uitgevoerd. Deze visie van Van Heuveln betref de beide vindplaatsen Hoogersmilde en Hijken. De vindplaats Eemster heeft Van Heuveln niet bezocht. Uit onderzoek van STIBOKA, weergegeven op Stiboka kaarten en Nebo kaarten, blijkt dat deze bodemvorming op grote delen van het Drents keileemplateau voorkomt.

2. De geoloog Ter Wee ziet het ontstaan van dit keizand echter op een geheel andere manier, zowel qua ontstaanswijze als qua tijd. Volgens hem is het een residu van de keileem dat ontstaan is in een erosiefase van het Pleniglaciaal in de Weichsel ijstijd. Hij beschrijft dit in Palaeohistoria 15. De Eemien bodemvorming is volgens hem verdwenen door deze erosie. Hij beschrijft het op blz. 39 op de volgende manier: "One may assume that such formations (Eemien formations) on the Drents plateau have disappeared by erosion in the Pleniglacial period of the Last Glacial".

Het wordt nog ingewikkelder. Stapert en Ter Wee verwijzen beide meerdere malen in hun publicaties naar Ter Wee, (1966). Op blz. 41 van deze publicatie van de kaart van Steenwijk staat geschreven, dat keizand overal wordt aangetroffen op de morene en waar dit door erosie is verdwenen ligt het op de formatie van Eindhoven. Hij beschrijft dit precies eerder op blz. 39 in Palaeohistoria 15. In 1966 schrijft Ter Wee: "In de literatuur wordt hiervoor veelal de naam Keizand gebezigd. Waar dit materiaal langs hellingen en dalflanken naar beneden gespoeld is en daardoor een dikte heeft van meer dan 70 cm, is het als glaciaal hellingmateriaal op de kaart aangegeven. Heeft het echter een dikte van minder dan 70 cm, dan is het niet als aparte eenheid op de kaart aangeduid, maar bij de grondmorene, de Formatie van Drenthe, gevoegd. Aan de basis van de beekdalopvullingen komt dit materiaal ook voor. Het is dan echter onmogelijk om uit maken of het tot de fluvioglaciale afzettingen van de Formatie van Drenthe behoort, dan wel tot het glaciaal hellingmateriaal van de Formatie van

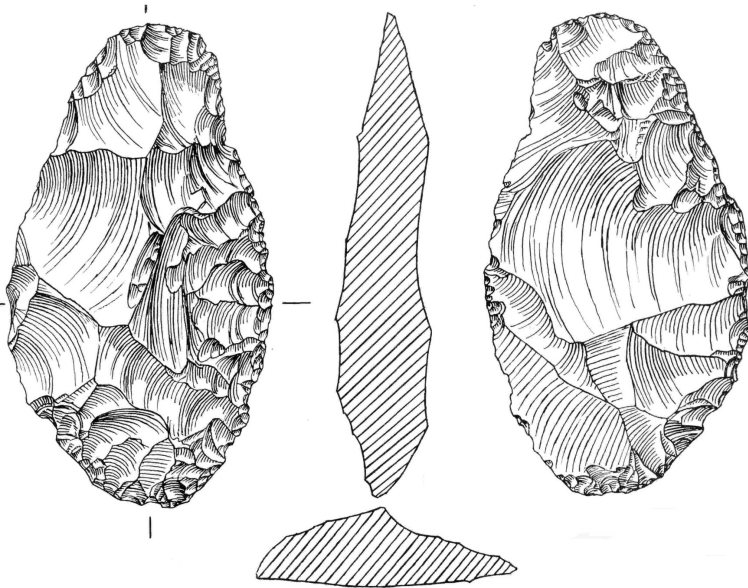
HOOGERSMILDE

Bladvormige vuistbijl, sterk verkleind.

SALZGITTER LEBENSTEDT

Bladvormige vuistbijl, sterk verkleind.

Twente, tenzij met behulp van veenlagen uitgemaakt kan worden of men met Saalien of Weichselien afzettingen te doen heeft”.

In het kort gezegd: het blijkt dus moeilijk vast te stellen of dit keizand door verspoeling is ontstaan aan het eind van de Saale ijstijd bij het wegsmelten van het ijs, of in de Weichsel ijstijd, als ertussen geen veenpakketten worden aangetroffen die dienen als datering, gezien vanuit de visie van Ter Wee.

In Hoogersmilde zijn in het keizandpakket geen venen aangetroffen. Hoe is het dan mogelijk dat Ter Wee exact weet dat het keizand ontstaan is in een erosiefase gedurende het Pleniglaciaal in de Weichsel? Kan het niet zo zijn dat het aan het eind van de Saale is ontstaan bij het afsmelten van het ijs?

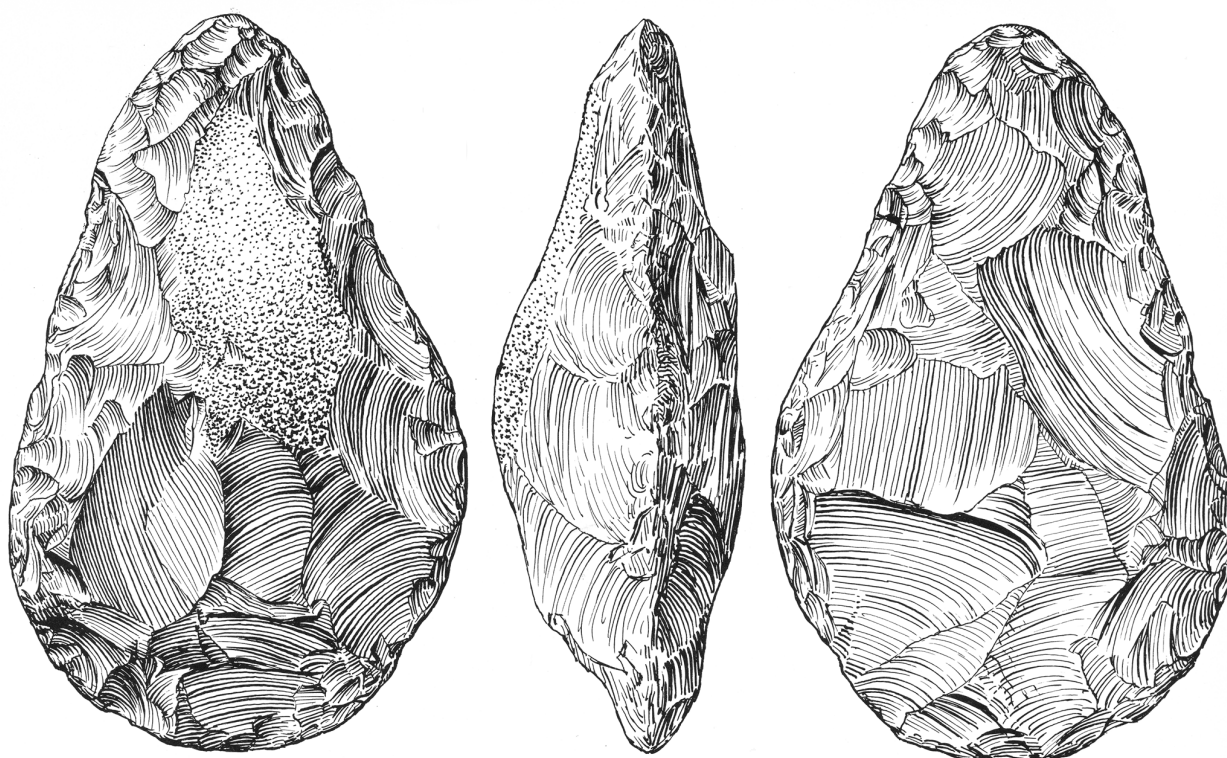
Op blz. 49 (midden) constateren de schrijvers Van der Waals en Waterbolk in *Palaeohistoria* 15 in elk geval dat de werktuigen vrij onverstoord zijn achtergelaten. Zij schrijven op blz. 49 over de werktuigen: “*They can have been only slightly displaced. This conclusion should be born in mind not only in connection with the geological argumentation as to the dating of the artefacts. It also suggests that we now possess the majority of the artefacts once left at the two places. They therefore can hold as fairly representative of that which was abandoned by the population(s) that once used them*”.

Op blz. 53 onderaan in *Palaeohistoria* 15 lezen we dit nog eens uitgebreid: “*Much depends upon the question of the extent to which the Eemian soil had been denuded in the strongly erosive, earlier phases of the last glaciation, Ter Wee is inclined to believe that the Eemian soil is not preserved (c.f. p. 39). Van Heuveln on the other hand (cf. p. 41), considers the locally preserved layer of Geschiebesand and the underlying, brown top layer of the boulder-clays possibly representing the A2 and B2 layers of the Eemian soil has taken place at the locality of the finds. The mutual proximity of the pieces within the sites of concentration A and B, and their well-preserved character exclude the possibility of considerable erosion of these sites after their abandonment. If a major degree of erosion of the Eemian soil took place in early Weichsel times, the implication would be that the artefacts must have been abandoned after this erosion took place*”.

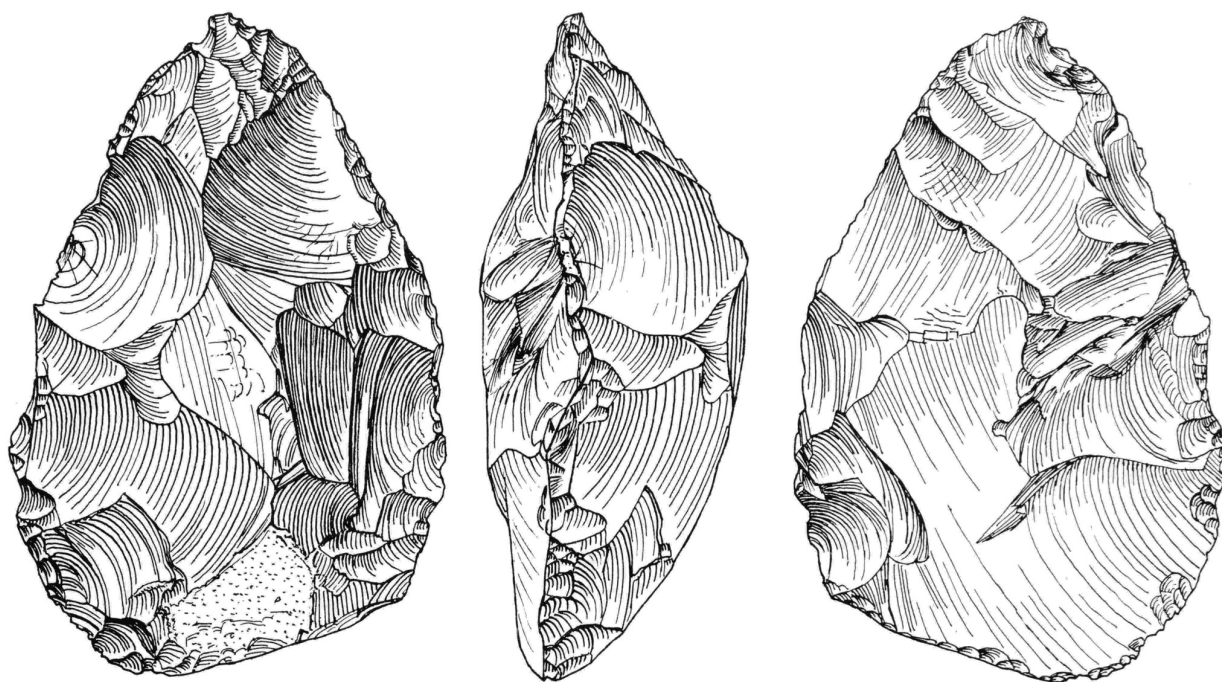
Misschien is het ook nog aardig om te citeren uit het dagrapport van Harsema, van donderdag 15 augustus, betreffende Hijken: “*Door prof. Waterbolk, prof. Van Straaten, prof. Van der Waals, ir. Van Heuveln, Booy, Stolp (Stiboka), Boekschoten en Harsema, na een bezoek aan Emmen, het profiel in Hijken bezocht, schoongemaakt en besproken. Geen communis opinio wat betreft de witte, vondsten bevattende laag. Boekschoten en een wat voorzichtige prof. Van Straaten zijn vooral getroffen (evenals voorheen Ter Wee) door de sterke verschillen tussen deze laag en de onderliggende keileem, waarop het verweringslaagje van gruis en grind. De heren Booy en Van Heuveln betitelen de vondstenbevattende laag*

als keizand en konden zich voorstellen dat we hier te maken hadden met de kleiarne A2 van een bodemvorming op de keileem. In dat geval zou het bovenste deel van de keileem de aangerijkte B2 zijn. Inderdaad lijkt deze veel kleirijker dan de diepere keileemniveau's (vanaf ± 0.50m onder het grindlaagje). Wanneer de vondstenlaag tot het bodemprofiel zou behoren, verliest zij haar aanvaardbare daterende waarde (Post Eemien en zelfs nog na een erosiefase in de Würm). Ir. Van Heuveln stelt voor een granulaire analyse te laten verrichten (Ugro), vooral ter bepaling van de fractie kleiner dan 2µ (micron) van de verschillende niveaus in het bodemprofiel. Op die manier zou misschien kunnen worden vastgesteld of de aanrijking van de B2 inderdaad dezelfde orde van grootte is als de uitspoeling van fijne deeltjes uit de A2, waarmee aangetoond zou zijn dat “keizand” en keileem onderdeel zijn van één bodemprofiel.”

HOOGERSMILDE biface amygdaloïde - hartvormige vuistbijl, met een platte en een bolle kant (verkleind).

SALZGITTER LEBENSTEDT biface amygdaloïde - hartvormige vuistbijl, met een platte en een bolle kant (verkleind).

Stapert schrijft over het profiel van Hijken in zijn rapport voor de rechtbank naar aanleiding van het rapport van Harsema het volgende: *“De heren Booy en Van Heuveln betitelen de vondstenbevattende laag als keizand en konden zich voorstellen dat we hier te maken hadden met de kleiarne A2 van een bodemvorming op de keileem. In dat geval zou het bovenste deel van de keileem de aangerijkte B2 zijn. Inderdaad lijkt deze veel kleirijker dan het diepere keileemniveau (vanaf ± 0.50m onder het grindlaagje). Een overeenkomstige gang van zaken geldt voor Hoogersmilde. Een curieuze ommezwaai!”*

Nu willen we ook nog even het aantal opgegraven werktuigen vermelden dat door het BAI in situ in deze originele inbeddingslaag (keileem/keizand en dekzand) in stratigrafie is opgegraven. We kunnen dit terugvinden in Palaeohistoria 15 op blz. 52: het is 42 t.o.v. het totaal van 116. Dus meer dan een derde deel in situ. In het keizand en de vorstscheuren in put A zijn dat 24 en in put B zijn in het contacthorizon keileem/dekzand en in het keileem zelf 18 werktuigen in situ opgegraven; de overige in dekzand en de bouwvoor.

Beste prof. dr. Louwe kooijmans, wat in Palaeohistoria 15 op blz. 39, 41, 53 staat beschreven is wel even iets anders dan zoals u het beschrijft: *“Er is ook geen sprake van vondsten in situ in de originele inbedding in stratigrafie of grondsporen. De onderzoeksomstandigheden in Hoogersmilde waren van dien aard dat aan de enkele als zodanig aangemerkte vondsten geen betekenis mag worden gehecht”*.

Waarom schrijft u dit toch zo op, terwijl in Palaeohistoria 15 het tegenovergestelde staat? Ik vraag u dit, want u riep de lezer immers op dit allemaal te gaan controleren in Palaeohistoria 15. We hoeven aan de bevindingen van de opgravers van het BAI toch niet te twijfelen, want het waren bekwaame opgravers die de eerste middenpaleolitische opgraving in Nederland uitvoerden. Denkt u nu dat men hierbij over één nacht ijs is gegaan voordat men aan deze opgraving begon? Men heeft destijds niet voor niets vele geologen en bodemkundigen het profiel in Hoogersmilde laten bestuderen. Uit deze beschrijvingen blijkt dat de vondstomstandigheden en onderzoeksomstandigheden zoals beschreven in Palaeohistoria 15 in Hoogersmilde uitstekend waren.

Uw ‘onafhankelijke argumenten’ dat het materiaal over meer dan ‘2 m²’ verspreid zou moeten zijn geraakt en niet in situ gevonden kan zijn en daardoor zware verweringsverschijnselen moet hebben, is dus weerlegd

De werktuigen zijn immers in een Eemien bodemvorming teruggevonden, zoals is vermoed door Van Heuveln en later voor kaarten van Stiboka is uitgezocht en bevestigd. De bevestiging blijkt reeds uit het dagrapport van Harsema, waar Stapert het in zijn rapport voor de rechtbank mee eens is, dat de bovenkant van de keileem veel kleirijker is. Door een bodemvorming wordt de bovenkant van de keileem kleirijker en ijzerrijk, wat blijkt uit de bruine roestige kleur. Dit ontstaat niet door een verspoeling.

Ondanks de constatering dat de werktuigen bij elkaar zijn blijven liggen, zoals beschreven op blz. 49 en 53 (zie boven), wat duidt op een bodemvorming, is het onbegrijpelijk dat men de visie van Ter Wee, de visie van de verspoeling, heeft gevolgd en de visie van Van Heuveln, de visie van de bodemvorming, niet verder heeft onderzocht en uitgewerkt maar terzijde heeft laten liggen.

Later zouden deze twee visies getoetst worden in Hijken, maar ook dat is nooit gebeurd.

Wat is nu de impact van deze twee visies op de vorming van de verschillende patina's op deze werktuigen?

• **Ongestoord:** dan mag je verwachten dat de werktuigen in een bodemvorming redelijk bij elkaar blijven liggen in een lemige keizandlaag en nauwelijks patina krijgen, omdat ze in de leem goed ingebed hebben gelegen.

• **Geërodeerd:** de werktuigen zijn door erosie in het Pleniglaciaal in de Weichsel verspreid komen te liggen en kunnen hierdoor ouderdomsverschijnselen hebben gekregen.

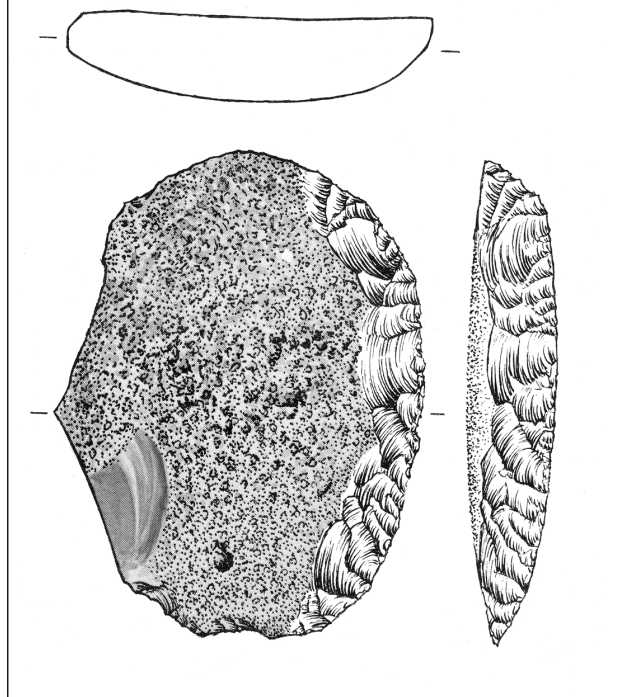
De ‘onafhankelijke argumenten’ van het ‘verdacht frisse uiterlijk’ van de artefacten en dat ze geen ouderdomskenmerken zouden hebben zoals kleur- en glanspatina, vorstspijtingen, drukkegels en krassen’ wordt nu weerlegd

U schrijft dat er geen ouderdomsverschijnselen op de werktuigen worden aangetroffen. Moet ik hieruit concluderen dat ik al de foto's van de vergrotingen (250x) van de oppervlakken van verschillende werktuigen uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster, die ik u en Roebroeks, Niekus, Kars en Rensink heb gemaaild, voor niks heb gemaakt? Uit deze foto's blijkt namelijk dat op de oppervlakken van de werktuigen evenwijdige krassen van zandkorrels en leemdeeltjes lopen, die door wrijving moeten zijn ontstaan, omdat zij vooral op de verhoogde en uitstekende delen tot uiting komen. Volgens Stapert (1976) kunnen dit soort patina's ontstaan door polijsten in een zandmatrix door bodembewegingen en hij noemt dit glanspatina (blz. 12 rechterkolom). Mocht u de foto's weggegooid hebben dan kunt u ze nog eens nakijken in de APAN/ EXTERNEN. Zelfs was het mogelijk uit de breedte van de krassen de korrelgrootte te bepalen van de zandkorrels die dit hebben veroorzaakt. Deze berekende korrelgrootteverdeling van zowel Hoogersmilde, Hijken en Eemster ligt tussen die van het dekzand en keizand in. Hiermee is bewezen dat de krassen zijn veroorzaakt door de laag waarin ze zijn aangetroffen, zoals Van der Waals en Waterbolk beschrijven. Ook u kunt dit controleren in Palaeohistoria 15.

Tevens bleek uit het profiel, beschreven in Palaeohistoria 15, dat er meerdere vorstscheuren in dit gedeelte van het profiel zijn aangetroffen. Hieruit moge blijken dat er zware bodembewegingen hebben plaatsgevonden, zodat het niet verwonderlijk is dat er krassen op de werktuigen zijn aangetroffen. De krassen op de werktuigen hebben een lengte van rond de 6 à 7 mm. Bij vorstverschijnselen in bodems worden voorwerpen bij iedere vries- en dooiperiode rond de 6 à 8 mm verplaatst (Washburn, 1973), dus u kunt begrijpen hoe deze krassen tot stand zijn gekomen. Bij elke vorstperiode schuren de oppervlakken van de werktuigen zo'n 6 à 8 mm over het bevroren zand, omdat water bij het bevriezen uitzet. Ook Van der Waals en Waterbolk beschrijven de krassen als *“miniature scratches”* (blz. 67) en schrijven ze ook toe aan cryoturbatie.

Roebroeks et al. (2005) schrijven dat deze afgesleten ribben niet worden aangetroffen op de natuurlijke vuurstenen. De natuurlijke vuurstenen die Roebroeks et al. bedoelen, hebben een hoge glans, zoals ook Stapert beschrijft. Deze hoogglans of windlak was reeds aanwezig voordat de stenen geslagen werden tot werktuigen, omdat men op de werktuigen onbewerkte hoogglansvlakken aantreft. Over het ontstaan van deze hoogglans straks meer. Deze hoogglans stenen hadden dus reeds afgeronde ribben voordat de cryoturbatie periode aan brak (koudste periode van de Weichsel). Deze hoogglans en dus ook hun afgeronde ribben zijn ontstaan aan het eind van de Saale. Stapert beschrijft uitvoerig dat deze

HOOGERSMILDE convexe schaaf (verkleind).

natuurlijke hoogglansstenen afgeronde ribben hebben. Deze afgeronde ribben hoeven dus bij het bevroren van de bodem niet verder afgerond te worden omdat ze reeds afgerond waren, vergelijkbaar met de afronding van de werktuigen uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster.

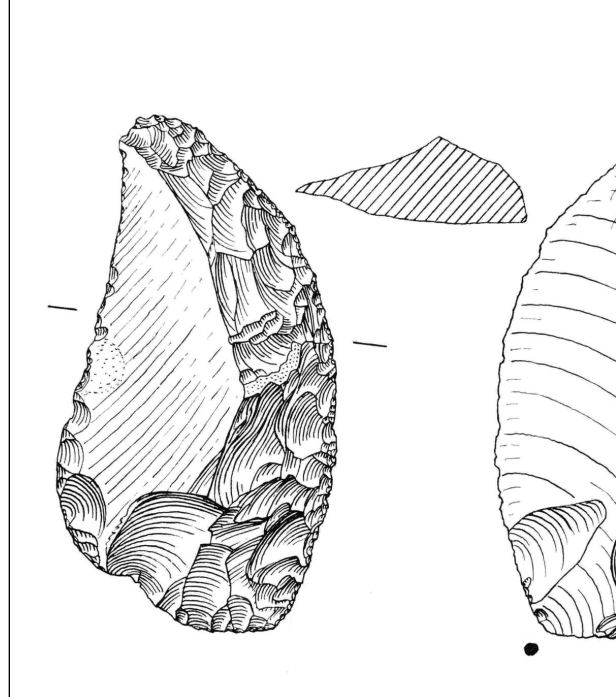
Het is in dit verband ook verhelderend om Stapert's 3e stelling van zijn proefschrift te lezen: "*De geslepen ribben op de namaak-artefacten in de collecties 'Hijken' en 'Hoogersmilde' zouden volgens Kars et al. (1989) 'in veel mindere mate' ook op natuurlijke vuursteen-zwerfstenen uit het keizand voorkomen. Deze verbazingwekkende bewering dient met spoed wetenschappelijk onderbouwd te worden*".

Hieruit blijkt dat Kars wel degelijk afschuring op natuurlijke vuursteen ribben heeft waargenomen, alleen in veel mindere mate. Zou dit komen omdat ze reeds afgerond waren? Kregen de schurende zandkorrels geen grip op zo'n glad oppervlak? Waarom wordt deze constatering van Kars niet vermeld in het rapport Roebroeks et al. en schrijft u er ook niets over? Dit zijn toch constateringen. Daar dit niet vermeld staat en ik wel de stelling van Stapert kende, ben ik het zelf gaan bekijken onder de microscoop. Het bleek dat deze krassen in veel mindere mate op hoogglans oppervlakken voorkomen zowel op de ribben als op verhoogde delen van het vuursteen oppervlak. Ook hiervan heb ik u allen foto's gemaald; van een vers hoogglans oppervlak en één met deze fijne krassen. Heb ik dit ook voor niks gedaan?

Maar ook de afgesleten ribben, die u slijpsporen noemt, zijn niet op de wijze ontstaan zoals u beschrijft. Op het oppervlak van deze afgesleten ribben zijn zandkorrelkrassen aangetroffen zoals ik u, Roebroeks, Niekus, Kars en Rensink heb gemaald met uitvergroete foto's tot 250x van zo'n rib. Deze inspanning van mijn kant heeft dus geen enkel effect gehad, ook al roept u ons nu op om uw 'onafhankelijke argumenten' te gaan weerleggen, omdat wetenschap zo werkt. Dat wetenschap zo werkt, dat begrijp ik. Maar dat u de al weerlegde argumenten in uw betoog weer opnieuw als 'onafhankelijke argumenten' gebruikt, begrijp ik niet, want zo behoort de wetenschap

SALZGITTER LEBENSTEDT

convexe schaaf (verkleind).

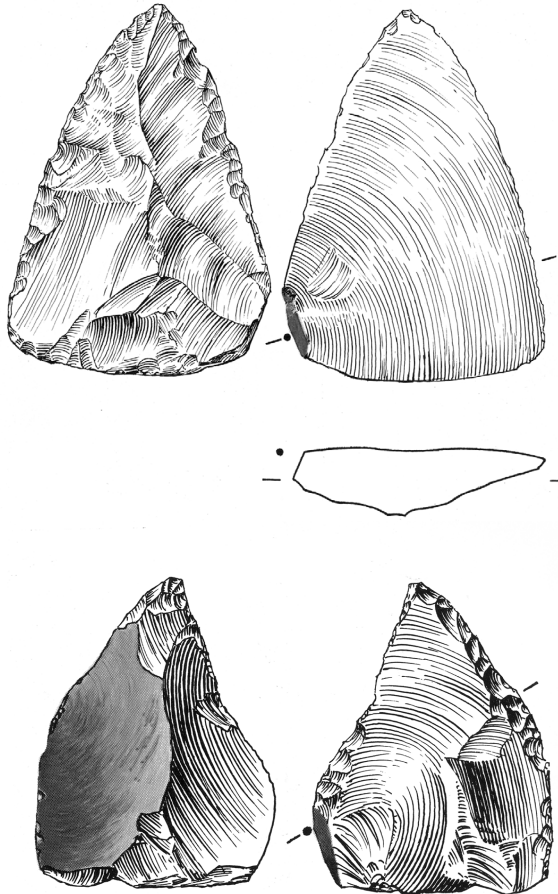
nou juist niet te werken. U moet dan weer deze bewijzen weerleggen en niet schrijven alsof u hiervan niet op de hoogte was. Dit alles staat uitvoerig beschreven in de verschillende APAN/ EXTERNEN en ik heb de foto's met verklaringen aan u allen gemaald. U hebt dus alles in uw bezit.

Het is blijkbaar voor u moeilijk de waarheid, zoals die beschreven staat in Palaeohistoria 15, te accepteren. Is dit misschien ook de verklaring waarom men systematisch weigert om op de vindplaats Eemster te graven naar werktuigen die ongestoord in de grond liggen, waaraan men kan constateren wat voor patina op de werktuigen aanwezig is? Men kan dan deze patina vergelijken met de oppervlakteverschijnselen van de werktuigen uit Hoogersmilde. Als dit nu eens zou gebeuren, dan komt de waarheid aan het licht en zal het vak weer opbloeien.

De werkhypothese van Stapert, die aan de hand van zeven sterk gepatineerde losse vondsten (windlakwerktuigen) op het Drents keileemplateau is gemaakt, en die nog steeds wordt toegepast op nieuwe vondsten, ligt wel aan flarden. Snapt u nu waarom er volgens u geen nieuwe vindplaatsen bekend zijn? Wij hebben er meerdere beschreven, maar vanwege het feit dat ook deze geen windlak hebben worden ze door Stapert in het Neolithicum geplaatst. Zie Archeologie 11/12 blz 91.

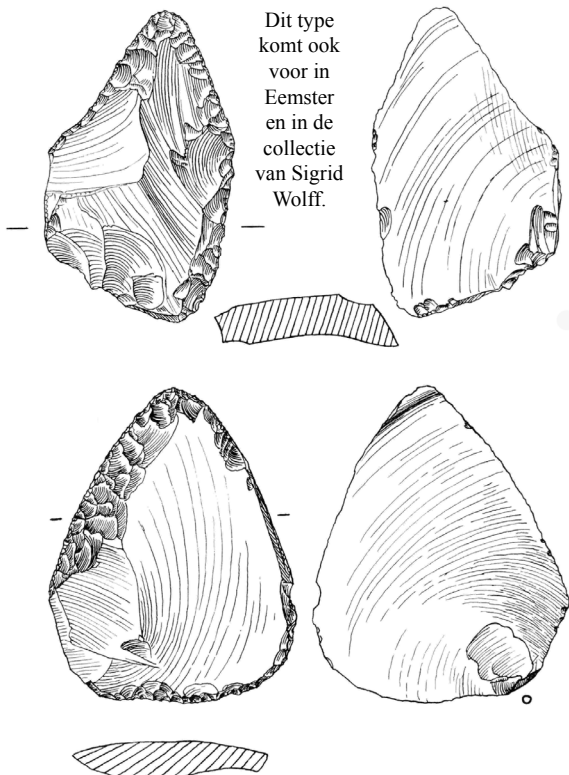
Het is onvoorstelbaar dat men deze werkhypothese überhaupt heeft bedacht. Van alle 7 windlakwerktuigen die hiervoor gediend hebben, wist men destijds niet eens de exacte vindplaats. Bij een aantal staat alleen het dorp als vindplaats vermeldt, laat staan dat men de vondstlaag weet. Men beredeneert aan de hand van de patina dat ze gevonden moeten zijn op de Saale keileem en daar de meeste van deze werktuigen vuistbijlen zijn, mogen we aannemen dat ze ouder zullen zijn dan 40.000 jaar, omdat de makers van deze vuistbijlen, o.a de Neandertalers, zo'n 40.000 jaar geleden verdwenen zijn. Deze zeven losse vondsten zonder één in situ, die een windlakpatina hebben, zijn vergeleken met meerdere in situ vondsten uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster, die zogenaamd volgens Stapert geen patina hebben, maar het wel hebben

HOOGERSMILDE spitsschaven (verkleind).

SALZGITTER LEBENSTEDT

spitsschaven (verkleind).

Dit type komt ook voor in Eemster en in de collectie van Sigrid Wolff.

Meer over spitsschaven zie het artikel 'Uit de collectie van Sigrid Wolff' in deze EXTERN blz. 41, maar ook op www.apanarchoe.nl

volgens Staperts criterium (1976) op blz 12 rechts boven. Uit deze vergelijking heeft men Hoogersmilde, Hijken en Eemster vals verklaard.

Wat zegt u nu in uw artikel van pseudo-artefacten en over zulk soort losse vondsten: *"Zonder nadere context, als 'losse vondst' is dergelijk materiaal echter niet dateerbaar, moeilijk interpreteerbaar en archeologisch dus praktisch onbruikbaar"*.

Het is heel merkwaardig dat u niet door hebt dat voor deze zeven windlakwerktuigen, die als vergelijkingsmateriaal voor Hoogersmilde, Hijken en Eemster zijn gebruikt, hetzelfde geldt, het zijn immers ook losse vondsten zonder nadere context. Voor dergelijk materiaal geldt dus ook dat het niet dateerbaar is, moeilijk interpreteerbaar is en archeologisch dus praktisch onbruikbaar is. Met uw uitleg over de waarde van dergelijke vondsten is de werkwijze van de vakarcheoloog in deze moeilijk te begrijpen. Deze losse vondsten die volgens u niet dateerbaar, moeilijk interpreteerbaar en archeologisch dus praktisch onbruikbaar zijn, hebben echter wel als ijk-materiaal gediend om Hoogersmilde, Hijken en Eemster vals te verklaren. Begrijpt u nu waarom de APAN blijft hameren op een opgraving in Eemster. Begrijpt u nu ook waarom men in Eemster niet wil graven, want dan komen dit soort zaken boven tafel, men laat de waarheid onder tafel of liever in de grond zitten. Zelfs de werkelijk bestaande midden paleolithische cultuurfase 'het Smildien' voorkomend op het Drents keilemplateau is er aan opgeofferd. In het kielzog daarvan zijn andere in situ culturen, o.a. Schuilenburg (officieel Oostermeer) uit het Eemien tot incerto facto's verklaard.

Dus de titel van K. Geertsma's betoog in Archeobrief 2006 nr 1: 'De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied' lijkt helemaal niet zo slecht gekozen. En van Geertsma kent u vast ook wel het artikel: 'Het Oog van Ravenswoud, secundaire vorstinwerking en hoe een professor onverwacht voor inspiratie zorgde' in APAN/EXTERN 6. In Leiden op 28 sept. 1996 determineerde u 'fris' materiaal uit het noorden als niet midden paleolithisch, omdat er geen 'secundaire vorstinwerking' in de vorm van vorstscheuren in aanwezig zou zijn. Dit zou volgens u wel zo moeten zijn om die ouderdom er aan te kunnen geven, omdat alle bekende midden paleolithen dit ook hadden. Wat bleek nu uit een onderzoek van Geertsma in de literatuur naar dit materiaal? Geen van deze stukken had 'secundaire vorstinwerkingen' van welke aard dan ook. U was die professor die voor inspiratie had gezorgd.

Dan schrijft u dat we genoeg referentiekaders in het buitenland hebben van goed opgegraven sites. Slaan we de publicaties hierover op, dan komen we weer direct in de problemen. Neem bijvoorbeeld Salzgitter-Lebenstedt met zijn dikke vuistbijlen, met vele werktuigen zonder patina en een matige glanspatina. Ook de vondsten van Lüchow Dannenberg en Königsau hebben nauwelijks patina. Al deze vindplaatsen zijn gevonden op de Saale keileem zonder dat daarna de Weichsel keileem erover heen is afgezet, dus volkomen vergelijkbaar met Drenthe. De werktuigen van de vindplaats Lüchow Dannenberg hebben zelfs zó weinig patina dat gebruikssporenonderzoek mogelijk was. Zij zijn aangetroffen in vergelijkbare geologische context en zelfs zijn de vondsten van Lüchow Dannenberg verspoeld geraakt zoals u, prof. dr. Louwe Kooijmans, het graag ziet, dus over meer dan '2 m²' verplaatst maar toch vers gebleven.

Waarom schrijft u dan in uw reactie dat er geen andere vondsten bekend zijn? U behoort beter te weten. Salzgitter-Lebenstedt was al gevonden voordat Hoogersmilde ontdekt werd. Waarom heeft Stapert dan toch

die theorie kunnen ontwikkelen? Volgens de benadering van Popper zijn alle zwanen wit totdat er een zwarte is gevonden. Deze zwarte zwaan was reeds gevonden in de vorm van Salzgitter-Lebenstedt. Dus de theorie was al verworpen voordat ze ontwikkeld was. Met andere woorden: deze had nooit opgeschreven mogen worden, laat staan in een rechtszaak gebruikt mogen worden.

Het 'onafhankelijke argument' dat 'het materiaal van Hoogersmilde technisch buitengewoon onbeholpen is gemaakt en ook qua samenstelling (aandeel vuistbijlen bijvoorbeeld) curieus is' weerlegd

Bij uw onafhankelijke argument 'technisch buitengewoon onbeholpen' lijkt het alsof u weinig kennis draagt van de middenpaleolithische literatuur hierover. Dit is natuurlijk niet zo. Het lijkt alleen zo. Een belangrijk onderdeel binnen de literatuur betreft de doorsneden van vuistbijlen. Of is uw kennis toch zó beperkt, want het lijkt alsof u ook de doorsnede niet kent van de vuistbijl van Wijnjeterp, één van de pronkstukken met windlak van Stapert. U kent deze wel degelijk. Er is veel over geschreven en de bijl is vaak afgebeeld. De publicatie van Salzgitter-Lebenstedt en ook de publicatie van mevr. Tyldesley betreffende de vindplaats van Wolvercote-channel en zelfs de publicatie van Bihorel van de Franse specialist Bordes betreffende dikke vuistbijlen kent u niet? Natuurlijk kent u ze, als u over dit onderwerp wilt meepraten.

Prof. dr. Louwe Kooijmans, eigenlijk vind ik het beschamend dat u als wetenschapper dit argument durft aan te dragen. Door mevr. Tyldesley wordt het maken van deze dikke vuistbijlen zelfs als een techniek beschreven en zij noemt het "typical plano-convex Wolvercote bifaces". Deze techniek van slaan van de 'typical plano-convex Wolvercote bifaces' komt precies overeen met de bewerking van de vuistbijlen van Hoogersmilde. Waarom haalt u dit niet aan?

Het verhaal van de dunne en dikke vuistbijlen is al jaren geleden door de amateurs weerlegd, ja zelfs voor de rechtbank, en u haalt dit nu weer van stal gelet op de illustratie bij uw repliek in Archeobrief 2006 nr 2. Ik spreek u alleen aan op uw wetenschappelijke kwaliteiten, maar die komen helaas op dit punt niet tot uiting. Uit al deze publicaties blijkt dat uw argument betreffende de doorsnede geen hout snijdt. Trouwens, waarom laat u niet de dunste vuistbijl uit Hoogersmilde zien (pl XVII no 45 dikte 3 cm)? Deze is even dik, of dun, als het exemplaar van Anderen (dikte 3cm) dat u afbeeldt.

Uw onafhankelijk argument 'samenstelling' weerlegd
U schreef naar aanleiding van Binford en Binford eens een artikel met de titel: 'Nieuwe bezems door oud vuil', waarin u de benadering van de New Archaeology behandelde. Uit de vondstbeschrijving van de werktuigen van Hoogersmilde in Palaeohistoria 15 blijkt dat er zeer weinig afslagen zijn gevonden. De vondstgroep bestaat praktisch alleen uit werktuigen. Zou het misschien mogelijk kunnen zijn volgens de visie van Binford en Binford van de New Archaeology, dat hier een bepaald soort activiteit heeft plaatsgevonden en dat die zich afgespeeld heeft op een zeer klein oppervlak?

Weerspiegelen de vindplaatsen A en B van Hoogersmilde, zo vlak naast elkaar, misschien valkuilen waar men beesten heeft geslacht en de snijwerktuigen, de vuistbijlen, in de valkuilen heeft weggegooid na het werk? Vandaar een klein oppervlak? Vandaar veel snijwerktuigen (vuistbijlen) maar ook veel schavers (huidbewerking)?

Uit de beschrijving van Clark blijkt dat deze cultuur in Noord-Afrika en het Midden-Oosten vele vormen van vuistbijlen kende en nog wel dikke ook, gelijkend op die van Hoogersmilde. Bar Yosef beschrijft voor het Mid-

den-Oosten zelfs dat deze dikke vuistbijlen een dikte/breedteverhouding hebben die ligt rond de 0.5. Dit getal 0.5 laat zien dat er per vindplaats vele dikke vuistbijlen voorkomen. De cultuur bestaat reeds in de Saale in Noord-Afrika en wordt in het Eemien in de Nijldelta in Egypte terug gevonden.

Ze gaat tegen het einde van het Eemien naar Israël en daarna zien wij ze rond de Noordzee verschijnen in het begin van de Weichsel. Vandaar dat de werktuigen zijn aangetroffen in die bodemvorming die doorging tot in het begin van de Weichsel ijstijd, omdat er op onze breedte toen nog bomen konden groeien en de bodemvorming nog steeds plaatsvond.

Al deze vindplaatsen in het Midden-Oosten heeft Bar Yosef (1975) opgemeten en uitgezet in een grafiek. Hij heeft de dikte/breedteverhouding uitgezet tegen de lengte. Het fascinerende is dat de vuistbijlen als ze jonger zijn ook korter zijn, maar de verhouding blijft rond de 0.5 liggen. Die van Hoogersmilde vallen precies qua lengte (± 10 cm) in de jongste periode (overgang Eemien/Weichsel) van het Midden-Oosten en ook zij hebben een dikte/breedteverhouding die rond de 0.5 ligt. Hieruit mogen we concluderen dat de samenstelling en de techniek goed overeenkomen met wat te vinden is in de literatuur. Uw argument betreffende de samenstelling is hiermee ook weerlegd. Hoe durft U de argeloze lezer voor te spiegel dat de samenstelling onbeholpen is terwijl we een overeenkomstige cultuur op meerdere plaatsen beschreven in de literatuur tegenkomen.

Het onafhankelijk argument dat 'het windlakverhaal een zijterrein' en 'hier niet relevant' zou zijn, weerlegd

In de eerste alinea van uw repliek spreekt u over het betoog van de APAN, dat daarin "een weinig ter zake doend stukje over de vorming van de zogenaamde windlak" staat. In de tweede alinea schrijft u: "Het 'windlakverhaal is een zijterrein en is hier niet relevant'".

Werkelijk, mijn haren rijzen me te berge, dat u dit als wetenschapper durft te schrijven. Deze windlakpatina is immers nog steeds het belangrijkste criterium in het vergelijkingsmateriaal van een zevental 'echte' werktuigen t.o.v. de 'valse' werktuigen uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster die deze patina niet hadden. Al deze zeven losse vondsten waren geïsoleerde oppervlaktevondsten. Van sommige is niet eens bekend waar ze precies gevonden zijn. Stapert deelt ze daarom in binnen een 'aparte categorie'. U omschrijft ze als werktuigen zonder nadere context 'losse vondst', niet dateerbaar, moeilijk interpreteerbaar en archeologisch dus praktisch onbruikbaar. Dit zijn uw eigen woorden, letterlijk overgenomen. En deze zeven losse werktuigen die zonder nadere context als 'losse vondst' te boek staan, niet dateerbaar, moeilijk interpreteerbaar en archeologisch dus praktisch onbruikbaar zijn, werden als materiaal gebruikt om de in situ vondsten van Hoogersmilde, Hijken en Eemster mee te vergelijken. De conclusie werd: omdat de zeven losse vondsten windlak hebben, moeten alle werktuigen uit Hoogersmilde, Hijken en Eemster ook windlak hebben en omdat ze dit niet hebben zijn ze vals.

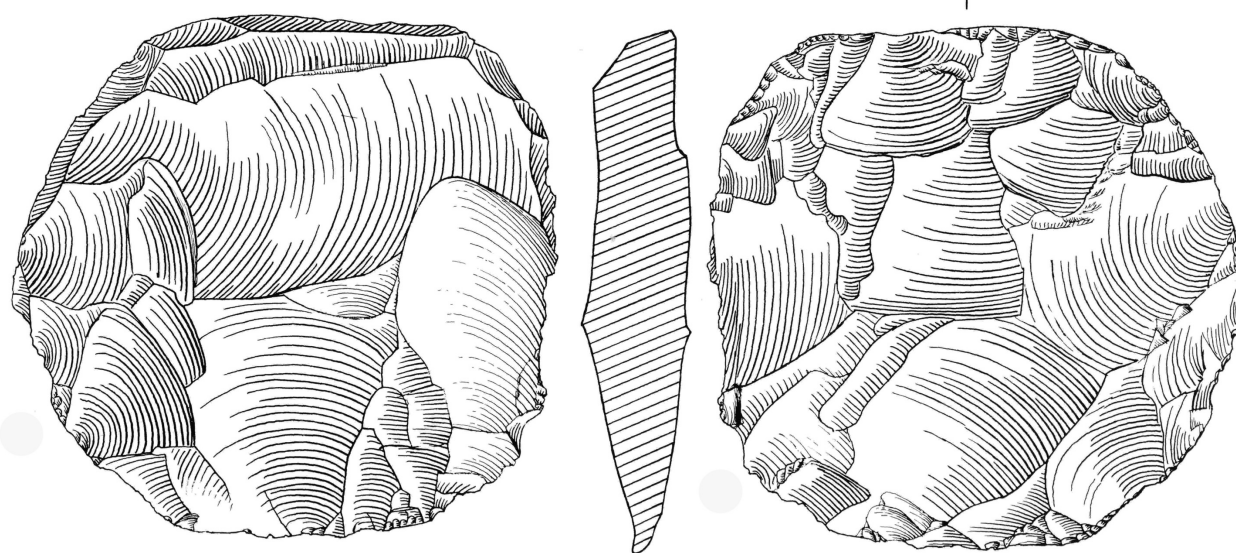
De redenering was als volgt (Stapert, 1979): Windlak is ontstaan doordat het oppervlak wordt gepolijst door zand en of stof dat door de wind wordt getransporteerd. Dit polijsten is ontstaan tijdens het afzetten van de dekzanden. Deze zijn zo'n 30.000 jaar geleden afgezet. De vuistbijlen zijn ongeveer 40.000 jaar geleden voor het laatst geproduceerd en hadden daarom deze hoge windlakglans moeten hebben gekregen,

Maar wat gebeurt er nu werkelijk met zand en of stof dat verplaatst wordt door de wind. Glazen flessen die aan het strand liggen en die door wind beladen met zand en of

HOOGERSMILDE discoïde, ook wel kern genoemd. Discoïdes zijn typerend voor het Smildien (1:1).

SALZGITTER LEBENSTEDT discoïde, ook wel kern genoemd (1:1).

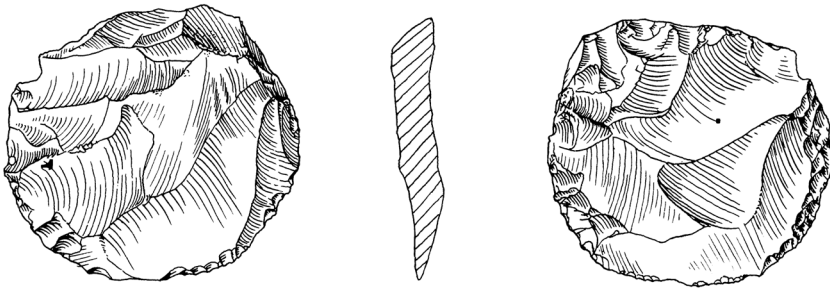

stof zijn gezandstraald worden dof, of mat. Een steen met windlak (hoogglans steen) op het strand opgehangen aan een paal werd na meerdere weken al dof. Door zandstralen verschijnen zowel in glas als in het oppervlak van de windlaksteen stervormige putjes. Dit zijn niet de putjes met gladde wanden en een gladde ronde bodem in de windlakoppervlakken, die Stapert omschrijft als zijnde ontstaan door dit proces. Hieruit mag blijken dat het windlakoppervlak een andere ontstaanswijze heeft dan Stapert beschrijft en als criterium voor het vals verklaren heeft gebruikt.

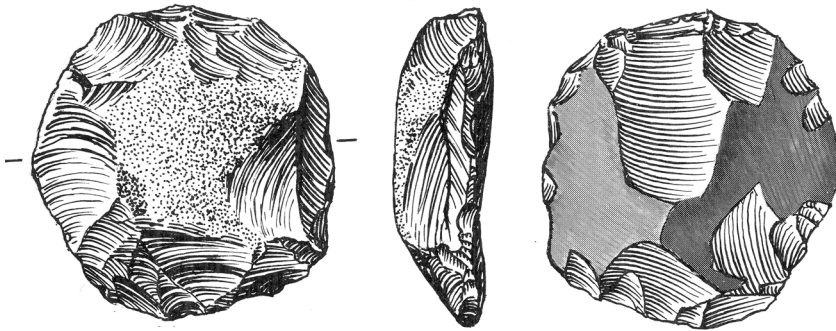
Het blijkt een herafzetting van silicium te zijn aan het oppervlak dat in een heel andere periode heeft plaatsgevonden. Dit afzetten van silicium is gebeurd aan het eind van de Saale ijstijd bij het wegsmelten van het ijs, want toen had het smeltwater een Ph van rond de 8 vanwege de vele kalk die in de keileem aanwezig was, waardoor silicium goed kon oplossen en boven een concentratie van 120 ppm kon komen. Als de silicium concentratie boven de 120 ppm uitkomt, slaat het als een gel neer.

Dit heet opaliseren. Meerdere voorbeelden van neergeslagen silicium heb ik gevonden in de vorm van een druiventrosstructuur met deze windlakglans. De eerste glasheldere waterige neerslag heet hyaliet en wordt door wateronttrekking omgezet tot chalcedoon (zie Ryckart). Zowel hyaliet als chalcedoon hebben bij het afzetten een druiventrosstructuur. Dit neerslaan moet dan wel bestaan uit zuiver silicium. Boon heeft in zijn rapport voor de rechtbank met een Edax op de elektronenmicroscopie ook vastgesteld, dat dit windlak oppervlak ook werkelijk uit zuiver silicium bestaat en als het windlakoppervlak wordt verwijderd dan vindt hij allerlei bijmengingen van mineralen in het oppervlak van het vuursteen, waaruit we mogen concluderen dat het vuursteen een andere ontstaanswijze heeft dan het windlakoppervlak.

Waarom is dit windlakverhaal volgens u een weinig ter zake doend stukje en de vorming van de zogenaamde windlak voor u een zijterrein en hier niet relevant? U presenteert uw 'onafhankelijk argumenten'. Vervolgens schrijft u dat dit soort vondsten niet meer zijn

SALZGITTER LEBENSTEDT kleine discoïde, ook wel kerntje genoemd (1:1).

HOOGERSMILDE kleine discoïde, ook wel kerntje genoemd (1:1).

“Niekus en Stapert zetten alle argumenten op een rij: geen verouderingsverschijnselen zoals (kleur of glans)patina, vorstspijting, drukkegeltjes, krassen ...”

In hun artikel komt het begrip ‘glanspatina’ helemaal niet voor, maar wél ‘windlak’ als belangrijkste criterium voor valsheid. Waarom verwisselt u deze beide begrippen met elkaar? Glanspatina is helemaal geen criterium voor een middenpaleolith bij Stapert en Niekus. Het is zelfs het tegenovergestelde. Als een werktuig een glanspatina heeft, is het voor Niekus en Stapert automatisch geen middenpaleolith. Moet de term ‘windlak’ langzaam gaan verdwijnen als criterium uit de verschillende beschrijvingen en veranderd worden in ‘glanspatina’? Wij delen u alvast mede dat wij hier heel goed op zullen letten in de toekomst.

Het onderwerp pseudo-artefacten

U beschrijft in het artikel de oude visie over pseudo-artefacten. Dat is de visie waarbij het moeilijk aan de bewerking te zien is of het een middenpaleolith is of dat de bewerking door de natuur is veroorzaakt. De zaken die Geertsma aankaart zijn van een andere

orde. De werktuigtypen, die als ‘incerto facto’ (onzeker hoe ontstaan) worden betiteld, zijn in situ middenpaleolithische werktuigen met een ‘glanspatina’ en gevonden op het Drents keileemplateau, zoals op de vindplaats Schuilenburg, waar Kars in 1988 een opgraving heeft gehouden.

Hier introduceerde Stapert de term ‘incerto facto’. Hij omschreef er o.a. de prachtige spitschavers mee die daar gevonden waren. Hij kon deze overduidelijke artefacten toch niet als pseudo-artefacten bestempelen, want dan zou hij wel een figuur geslagen hebben wanneer later andere onderzoekers ze te zien zouden krijgen, daarom bedacht hij de nieuwe term waarmee hij volgens eigen zeggen ‘de beperktheid van zijn kennis’ aangaf. Het werkt nu als een filter. Begrijpt u nu dat dit filteren er de oorzaak van is dat er zogenaamd officieel nog steeds geen nieuwe vondsten na Hoogersmilde, Hijken en Eemster zijn gedaan door de amateurs.

Geloof en wetenschap en het verdrag van Malta

En dan nog het volgende: wat moeten wij nu met uw opmerking dat wij geloven in Vermaning en willens en wetens doof zijn voor de werkwijze van de vakarcheoloog en dat het bestuur van de APAN een sfeer van wantrouwen cultiveert en een controversale tussen ‘beroeps’ en ‘amateurs’ in stand houdt die niet meer van deze tijd is? Aan de hand van de boven beschreven bewijzen kunnen wij dit beter omdraaien en dan ontstaat er de volgende zin: *“De vakarcheologen geloven in de theorie van Stapert en uit solidariteit met deze collega zijn ze willens en wetens doof voor de werkwijze van de amateurs. De vakarcheologen cultiveren een sfeer van wantrouwen tussen de ‘beroeps’ en de ‘amateurs’, doordat zij weigeren te graven in Eemster houden zij de controversale in stand. Dit is niet meer van deze tijd in het licht van het Verdrag van Malta”.*

gedaan na Vermaning. Dan volgt: *“Voor Eemster kunt u dit nalezen in het artikel van Roebroeks, Niekus, Kars en Rensink in de Nieuwe Drentse Volksalmanak 2004. Dat is ook de reden dat in Nederland in de Prehistorie er maar een enkele zin (op p. 81) aan vuil wordt gemaakt. Zolang de APAN deze argumenten niet weerlegt blijven ze over-eind. Zo zit wetenschap nu eenmaal in elkaar”.*

Dan denk je: dit is het einde van het betoog, dit is dan de reactie van prof. dr. Louwe Kooijmans. Maar nee, er volgt nog even een zin: *“Het hele windlakverhaal is een zijterrein en hier niet relevant”.* Waarom wordt ons dat meegedeeld? Waarom het niet relevant is wordt niet uitgelegd. Deze zin hangt zo in de lucht en is niet opgeschreven in een bepaalde context waarin iets uitgelegd wordt. Het wordt alleen maar even meegedeeld, zodat het bij de argeloze lezer toch blijft hangen. Ach, verder niet belangrijk.

Dat windlak een heel ander ontstaanswijze heeft, moet bij u wel heel hard zijn aangekomen. Hiermee is de hele hypothese van Stapert als tijdsdatering van het ontstaan van windlak gedurende de afzetting van de dekzanden na 40.000 jaar in het Pleniglaciaal van tafel geveegd. Stapert gebruikt het als criterium voor een middenpaleolith, omdat het ontstaan van windlak volgens Stapert na de productie van middenpaleolithen heeft plaatsgevonden. Wij plaatsen het ontstaan, omdat het een silicium-neerslag is, aan het eind van de Saale ijstijd, waardoor de middenpaleolithische werktuigen van daarna helemaal geen windlak hoeven te hebben. Dus wel uiterst relevant voor de discussie over de echtheid van de Drentse vondstcomplexen.

Dan de volgende vraag: waarom noemt u windlak niet als een van de ouderdomsverschijnselen in de zin:

Volgens dit verdrag behoort bij het geringste vermoeden, zelfs al zijn er geen vondsten gedaan, het zekere voor het onzekere te worden genomen en moet er gegraven worden.

Conclusie

Bovenstaande reactie is langer geworden dan mijn eventuele reactie die ik graag in Archeobrief geplaatst had gezien. Ik kon nu echter wel de ruimte nemen om al uw 'onafhankelijke argumenten' te weerleggen. U heeft gevraagd of wij dit wilden doen en u begrijpt dat wij graag hieraan gehoor hebben willen geven. Alleen verwachten wij dat u deze weerleggingen ook wetenschappelijk wilt benaderen, want u merkt op: "Zolang de APAN deze argumenten niet weerlegt blijven ze overeind". Bij deze zijn ze weerlegd en staan dus niet meer overeind. Het vakgebied kan er alleen maar mee gediend zijn.

Hoogachtend:

G.J. van Noort

Literatuur:

Bar-Yosef, O., 1975: Archeological Occurrences in the Middle Pleistocene of Israel. After The Australopithecines Ed Karl W. Butzer and Glynn L.L. Isaac. Mouton publishers. The Hague, Paris. **Boom, G., 1975:** Onderzoek van vuurstenen, zowel erkend authentieke artefacten en natuurlijke stukken, als stukken uit collecties afkomstig van of toegeschreven aan Tj. Vermaning. R.U.G. Groningen. **Bordes, F., 1954:** Les limons quaternaires du Bassin de la Seine. Stratigraphie et archéologie Paléolithique, Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mem. 26 Masson, Paris. **Clark, J.C., 1975:** A Comparison of the Late Acheulian Industries of Africa and the Middle East. After The Australopithecines Ed Karl W. Butzer and Glynn L.L. Isaac. Mouton publishers. The Hague, Paris. **Geertsma, K., 1996/97:** Het "Oog van Ravenswoud", "secundaire vorstinwerking" en hoe een professor onverwacht voor inspiratie zorgde. In APAN/EXTERN 6, Groningen. **Krauskopf, K.B., 1959:** The Geochemistry of silica in sedimentary environments. Spec. Publ. Soc. Econ. Paleont. Miner. Tulsa. 7, p. 4-19 **Mania, D., Toepfer, V. 1973:** Königsau, Gliederung, Ökologie und mittelpaläolithische Funde der letzten Eiszeit. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin. Niekus, Marcel J.L.Th., **Dick Stapert, 2005:** Het Middenpaleolithicum in Noord Nederland. Archeologie 11/12. Onder redactie van Jos Deeben, Erik Drenth, Marie-France van Oorsouw, Leo Verhart. **Roebroeks, W., H. Kars, M.J.L.Th. Niekus en E.Rensink. 2004:** Eemster revisited: evaluatie van een controversieel vondstcomplex. Nieuwe Drentse Volksalmanak 121, 106-111 **Rykart, R. /1989:** Quarz-monografie: Die Eigenheiten von Bergkristall, Rauchquarz, Amethyst, und anderen Varietäten. Ott Verlag Thun. **Stapert, D. 1980:** Het middenpaleolithicum in Noord Nederland. Hoofdstuk 4 in Voltooid Verleden Tijd? Een hedendaagse kijk op de Prehistorie. Redactie: M. Chamalaun en H.T. Waterbolk Uitgeverij **Dr. W.Bachhuys Stiboka 1977:** Bijvoegsel bij Kaart 12 Oost Assen. Indeling twee keizand types. **Tode, A., 1982:** Der altsteinzeitliche Fundplatz Salzgitter-Lebenstadt I (Fundamenta A11/I Keulen/Wenen, 1982. **Tode, A., 1953:** "Die Untersuchung der paläolithischen Freilandstation von Salzgitter-Lebenstadt in E.U G3. p.149-149 en 192—215 Oehringen, 1953. **Tyldesley, Joyce A. 1986:** The Wolvercote Channel Handaxe Assemblage A Comparative Study. BAR British serie 153. **Veenbosch, J.S., 1954:** Het landschap van Zuid-Oostelijk Friesland en zijn ontstaan. Stichting Bodemkartering. Boor en Spade no VII. **Veil S. et al. 1994:** Ein mittelpaläolithischer Fundplatz aus der Weichsel-Kaltzeit bei Lichtenberg, Lkr Lüchow-Dannenberg. Germania, 52 halbband I Verlag Philipp von Zabern Mainz am Rhein. **Waal, van der, J.D. en H.T. Waterbolk, 1973:** The Middle Palaeolithic Finds from Hogersmilde. Palaeohistoria XV, Bussum. **Washburn, A.L., 1973:** Periglacial processes and Environments. Edward Arnold (Publishers) LTD. London. **Wee, M. W. Ter, 1966:** Toelichting bij de Geologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad Steenwijk Oost (160). Geologische Stichting, Afd. Geologische Dienst. Haarlem. **Wieringa, J., 1958:** Opmerkingen over het verband tussen de bodemgesteldheid en oudheidkundige verschijnselen naar aanleiding van de Nebokartering in Drente. Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering. Boor en Spade.

De 'mooiste die we hadden'. Een ramp.

Door Klaas Geertsma

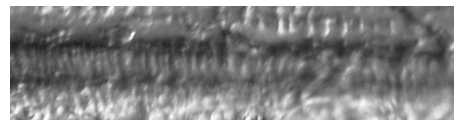
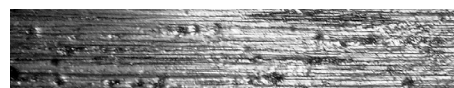
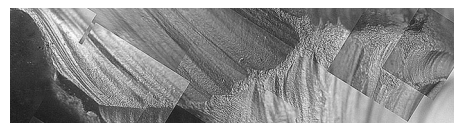
1: De 'mooiste die we hadden' door Stapert (1:1). Machinale slijpingen omcirkeld. 2: Die slijping door Frans de Vries gefotografeerd.

3: Experimentele machinale slijping door Govert van Noort. Deze slijping is door het Gerechtelijk Laboratorium in 1976 op geen enkel middenpaleolithisch vals verklaard artefact van Vermaning aangetroffen. Het werd alleen gevonden op de zijkant van de in de prehistorie al geslepen bijl FM 1968 - 8 van het neolithisch depot van Ravenswoud.

4: Dribbelpaadje op rib A van de 'mooiste die we hadden', door Govert van Noort. Het is een zandschuring (acetaatpeel 250x). De breedte ervan komt overeen met de zandkorrelgrootte van de vindplaats.

5: Het écaillage van Wouters.

Conclusie: De mooiste die we hadden is niet met een machine geslepen en er zit een wrijvingspatina op. De bijl is authentiek en midden paleolithisch. Hij is niet 'buitengewoon onbeholpen gemaakt', maar is een fraaie 'stilistische vormkeuze'.

De 'mooiste die we hadden' was Hoogersmilde bijl 1965 - X - 48. Wat is er wetenschappelijk van geworden?: een ramp. Wat er met deze bijl is gebeurd, kan model staan voor het hele officiële Midden Paleo onderzoek.

Brabantse Broddels. De ‘Arénienspits’.

Door Anton van der Lee

Zelfbeklag is in het algemeen deprimerend en hoe dan ook altijd contraproductief. Maar waarom gebeuren dingen waar ik van droom altijd bij een ander in werkelijkheid? Ik zou óók wel eens graag een schot op het archeologisch fortuin willen wagen, maar ik krijg het wapen door het noodlot nooit aangereikt. Ik kan hoogstens bokken schieten, ongeacht de vraag of de bokkenjacht geopend is. En anderen krijgen het geluk ongevraagd in de schoot geworpen. Gina kan erover meepraten.

Gina? Een flits van herkenning ging door me heen, toen ze me in augustus 2001 opbelde. Inderdaad, zo rond 1985 had ik een keer een groepje amateurs uit Oost-Brabant op bezoek gehad en daar was ene Gina bij, een goed ogende blondine van in de dertig. Zo'n naam - en zo'n beeld - blijft dan wel in je geheugen hangen. “Je kent me zeker niet meer”? Ik was blij dat ik haar wat dat betreft kon geruststellen.

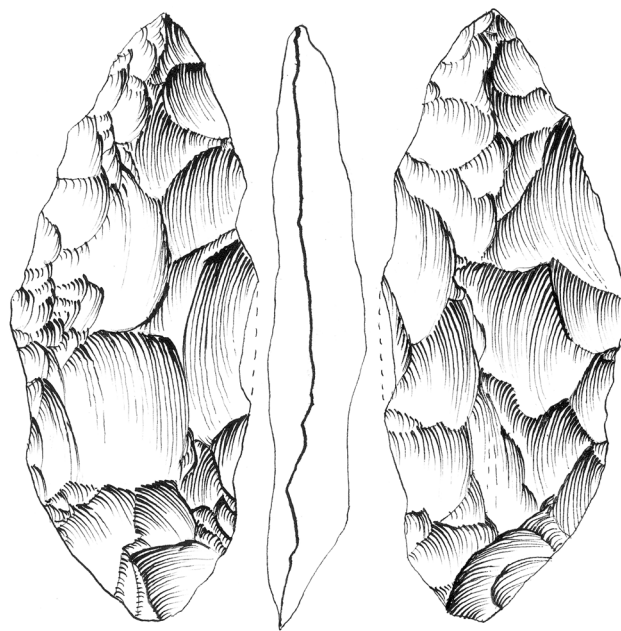
Ze wilde een afspraak maken om op korte termijn met wat stenen langs te komen, in de hoop dat ik die voor haar zou kunnen determineren. Nou ja, waarom niet? En daarna onthulde zij de achtergrond van haar verzoek. Het was een bizar verhaal.

Het jaar daarvoor was Gina met haar echtgenoot naar Spanje op vakantie gegaan, met de auto, in twee dagen. Ze overnachtten bij een particulier in Frankrijk, in het dorpje Saulcet, departement Allier. In de tuin zag ze wat merkwaardige stenen liggen en ze maakte de eigenaar van het huis daarop attent, maar die toonde geen enkele belangstelling. Wat te doen? Ze nam vier van die keien mee en liet ze na terugkomst van vakantie zien aan Nico Arts, de stadsarcheoloog van Eindhoven. Die herkende ze onmiddellijk: het waren echte vuistbijlen van wel 50.000 jaar oud (Doe er nog maar gerust 100.000 jaar bij, Nico!), tot grote verrassing van de vindster. Toen die dan ook het jaar daarop opnieuw naar Spanje ging, overnachtte ze weer bij dezelfde man. Ze feliciteerde hem met de vuistbijlen, die ze braaf kwam terugbrengen, maar de eigenaar was geïmponeerd: hij wilde ze niet eens hebben. Sterker nog: als er misschien nog meer van die troep in de tuin lag, dan kon Gina gerust haar gang gaan. Dat was niet tegen dovemansoren gezegd en het resultaat was 85 stenen, die via Spanje naar Nederland kwamen. Of ik ze maar even stuk voor stuk wilde determineren.

De grote tas ging open en daar kwamen ze te voorschijn: vuistbijlen, enkele van bijna 20 cm, puntgaaf, ook kleinere exemplaren, schaven, schrabbers, boren, messen, je kon het niet bedenken. En vrijwel allemaal kwalitatief hoogwaardige stukken. De adrenaline maakte overuren. Ik was er beduusd van, maar Gina gunde me daarvoor niet veel tijd; ze zat al klaar met haar schrijfblok, waarin ze de nummers van 1 tot 85 alvast tevoren had ingevuld. Het was een heel karwei, want elke steen kwam uitgebreid aan de orde: type, steensoort, cultuur, ouderdom. Intussen keek ik af en toe eens schichtig op mijn horloge, want ik moest die avond nog naar een vergadering....

Voor mij was de zaak duidelijk. Er moest in het Franse huis een archeologische verzamelaar hebben gewoond met een heel behoorlijke kennis van zaken, die gezien de uniformiteit van de verwerkte steensoorten in de omgeving moest hebben verzameld. Maar wellicht was de man overleden met achterlating van de collectie in het huis en de nieuwe eigenaar had het hele zootje maar in de tuin gekieperd. Ziezo, opgeruimd staat netjes!

Ik worstelde mij door de rijstebrijberg heen. Vrijwel alles was oud- en middenpaleolithisch, met een enkel neolithisch stuk. Maar de variëteit in culturen en typen was groot, met veel Midden-Acheul en Moustérien, maar ook nog wel een paar andere tradities. Toen we eindelijk klaar waren, vroeg Gina of er soms iets bij zat wat voor mijn verzameling een aanwinst zou kunnen betekenen. Ik moest in alle eerlijkheid bekennen dat er wel vijf en twintig stuks waren die in mijn vitrines een ereplaats zouden krijgen en ik keek daarbij met een scheef oog naar de grote limandes, vuistbijlen en Moustérienspitsen.

‘Arénienspits’ uit het departement Allier - 20.000 BP. Collectie: Anton van der Lee. Tekening (1:1): Pieter Dijkstra.

Ik mocht een van de vondsten uitzoeken en dan moest ik zelf maar bepalen, waarmee ik die zou willen compenseren. Liefst had ze prehistorische kralen (jazeker!), maar daarin is mijn verzameling altijd al onderbezet geweest. En omdat ik beslist niet hebbertig wilde overkomen, zocht ik een vrij kleine spits uit, gemaakt van gelig oranje zoetwaterkwartsiet, die ik eerder bij het Laat-Moustérien had ondergebracht. Uit tijdnood liep de compensatie in het honderd, want ik moest me naar de vergadering spoeden. Die avond belde Gina mijn Betty: ik moest die kwestie van iets terug doen helemaal vergeten, want ze was veel te dankbaar dat ik haar zo goed had geholpen.

De volgende dag had ik pas de tijd om de nieuwe aanwinst eens goed te bekijken. Toen zag ik, dat mijn oorspronkelijke determinatie, Laat-Moustérien, toch wat voorbarig was geweest. Het bleek een ‘Arénienspits’ te zijn, maar wie denkt er inderhaast aan zo’n weinig voorkomend type? De typevindplaats van het (Oud)-Aréniën is de grot van Arene Candide in Noord-Italië. In het veelvuldig door amateurs gebruikte boek van Michel Brézillon: *La dénomination des objets de pierre taillée* (1977) schrijft de auteur, zich baserend op de onderzoeker M. Escalon de Fonton, dat dit soort spitsen niet tot het Solutréen mag worden gerekend; ze hebben meer gelijkenis met de slanke Moustérienspitsen van La Ferrassie, laag 2. De retouches zijn met vrij grove, korte afslagen tot stand gebracht, niet te vergelijken met de verfijnde oppervlakteretouche van de laurierbladspitsen uit het Solutréen. Merkwaardig is, dat Escalon de Fonton zelf de naam ‘Arénienspits’ nooit heeft gebruikt: hij hield het op “*point à face plane non solutréenne*”. Bij nader inzien kwamen er nog wel een stuk of vier andere artefacten, die ik in het Moustérien had geplaatst, voor een wat jongere datering in aanmerking.

Natuurlijk moest ik Gina van deze ontdekking op de hoogte stellen, maar helaas: ik had haar adres en telefoonnummer niet, zelfs niet haar woonplaats. Dus, Gina, als je dit ooit leest, neem dan maar even contact met me op, want ik moet nog wat rectificeren. En waarom ook niet? Wanneer het beste paard al wel eens struikelt, waarom zou een simpele typoloog dan niet eens een bok mogen schieten? Ik ben me tenslotte pas een halve eeuw in deze weerbarstige materie aan het inwerken....

Artefacten uit de APAN-opgraving 'Schuilenburg'. Na een positieve expertise door wetenschappers van dit materiaal besloot Henk Kars om er in de winter van 1988/89 een officiële ROB-opgraving te starten. Die opgraving duurde drie weken. De resultaten daarvan zijn nooit gepubliceerd. De driehoekige spitschaven en de schaaft rechtsvoor werden tot 'incerto facto' verklaard. Foto en tekst: K.G.

In onderstaand artikel speelt het begrip 'incerto facto' een belangrijke rol. Het komt echter niet uit de koker van een Leidse archeoloog of uit die van een ROB medewerker. Het werd dus niet door Roebroeks bedacht, maar door Stapert tijdens diens bezoek aan de officiële ROB-opgraving Oostermeer - groeve 'Schuilenburg' in 1988. Schuilenburg was een ontdekking van mijn broer Henk, mijn persoon en Jan Evert Musch. Wij waren er een APAN-opgraving gestart. Materiaal daarvan en eerder al opgeraapt materiaal werd op verzoek van prof. Henk Kars beoordeeld door drs. Jos Deeben en drs. Frans de Vries (nu Archeoforum). Op basis van die expertises heeft Kars besloten om er te gaan graven, hij was immer doende met zijn onderzoek naar de aard van de Vermaningartefacten en in Schuilenburg was volgens hem zelfs een artefact met afgeronde ribben aanwezig (dat door de Vries daarna gepoogd werd ter zijde te leggen, maar door Kars werd het weer bij het te onderzoeken materiaal gevoegd). Let wel! Schuilenburg (officieel Oostermeer) is het eerste determinatiegeval van een afwijzing van 'vers' materiaal op basis van het begrip 'incerto facto' (onzeker hoe ontstaan), van een werkelijk bestaand hebbend, voor de wetenschap bedreigend, archeologisch in situ object, en nog wel op het Drents keileemplateau, erg dichtbij huis dus, in relatie tot de determinatiemethode binnen de zaak Vermaning. De ROB heeft daar drie weken lang in winterse omstandigheden opgegraven. Dat zegt wel iets over de besluitvorming. Stapert heeft tijdens zijn bezoek aan de opgraving op 15 december 1988 en tijdens het determineren van Schuilenburg materiaal, waaronder twee pracht spitschaven, gezegd dat hij deze term daar voor het eerst gebruikte. Het was volgens hem een nieuw door hem bedacht determinatiebegrip waarmee hij de beperktheid van zijn kennis wilde aangeven. En aangezien Stapert toen nog de enige Paleodeskundige van ons land was, is Schuilenburg ermee van de tafel geveegd, althans 'pat'-gezet, maar wel voor altijd vrees ik.

Omdat het begrip 'incerto facto' daarna in alle relevante artikelen binnen de Internen en Externen werd aangehaald begon het een eigen leven te leiden. Daarom kon Stapert er niet meer omheen en moest hij om zijn gezicht te redden er in het amateurblad Westerheem XL -I-91 van de AWN wel een artikel over schrijven. Ik heb het in mijn Bordesartikel Extern 7-blz. 24 omschreven als "de buitengewoon creatieve erfenis van de methode Waterbolk". Er kan rustig gesteld worden dat de introductie van dit determinatiebegrip de enige te traceren 'belangrijke' bijdrage van dr. Stapert aan de Nederlandse archeologie van onze tijd is; het heeft het begrip pseudo's volledig verdrongen en wordt momenteel door Jan en alleen gehanteerd, zelfs tot in het vakblad Archeobrief 2006 - nr 2 van de Stichting Nederlandse Archeologie (SNA).

Het Leiden-glaciaal in Nederland.

Door Ronald van Suylen

H Het is 22 graden in de schaduw en toch waait er een schrale, gure, ijzige wind uit het westen door Nederland. Dit geldt tenminste voor Malden bij Nijmegen.

Er ligt een zwaar front van vrieskou over dat deel van archeologisch Nederland dat zich met de Steentijd bezig houdt. En als de voortekenen me niet bedriegen, dreigt er zelfs een langdurige onderkoeling van een van de meest wezenlijke functies van het menselijk ras, namelijk het denken. Was het niet Descartes die zei: "Je pense, alors je suis" oftewel "Cogito, ergo sum"? Ik denk, dus ik besta? Was nieuwsgierigheid, bevreemding of twijfel niet de basis voor elke menselijke vooruitgang? Bitter koud is het in het Nederlandse Steentijdonderzoek van met name het Paleolithicum.

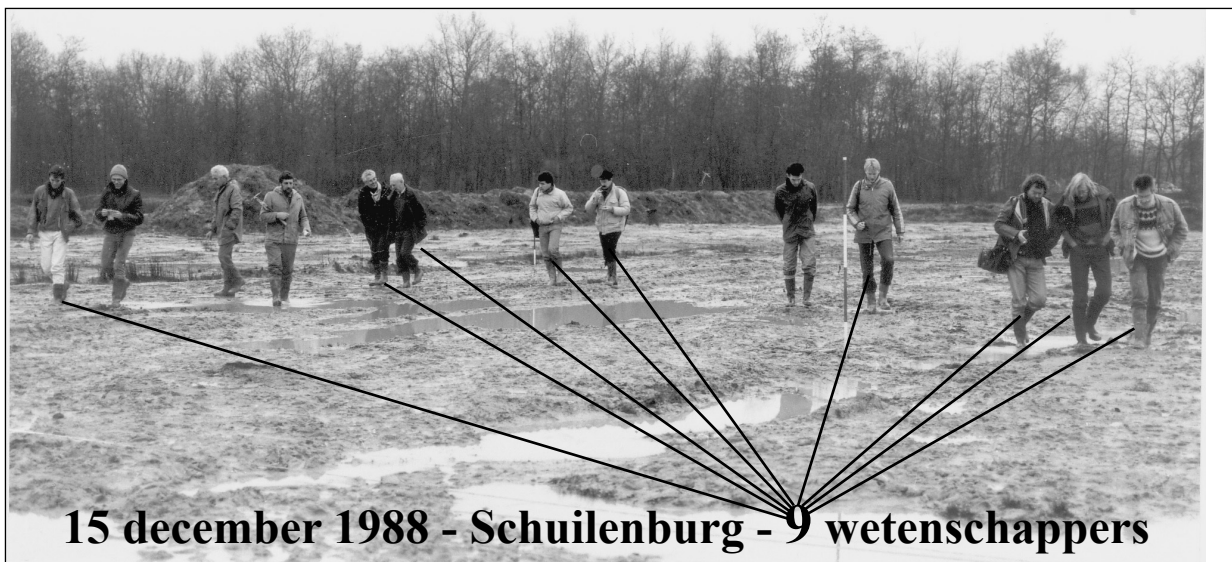
Weer worden we gegijzeld door een rigor mortis zoals in een affaire van 30 jaar geleden, maar erger, veel erger nog dan toen. Het onvermogen om nog verder na te kunnen en willen denken heeft zich verder uitgezaaid en vormt een ernstige bedreiging voor de komende 30 jaar. Grapje? Nee, integendeel, het is me bittere ernst!

Filosofisch gezien gaat dit verhaal over integriteit, normen en waarden in deze maatschappij. Het gaat over het dragen en nemen van verantwoordelijkheid, vooral voor eigen gedrag, handelen en niet handelen. Het is een

teken aan de wand en past geheel in deze tijdgeest dat er nauwelijks nog aandacht is voor de intrinsieke kwaliteit en integriteit van menselijk gedrag. Nederland is volkomen gefixeerd op resultaten. Voorbeelden? De vele grote strafrechtzaken over handel in aandelen met voorkennis, de aanleg van de Betuweroute, het proces tegen de Ahold top, het lekken van vertrouwelijke informatie bij overheidsdiensten, de problemen in het Radboud ziekenhuis in Nijmegen of erger misschien nog, de conducteur van de NS die een oorlogsveteraan die een verkeerd kaartje had gekocht een boete liet betalen. U zult er vast nog een paar meer kunnen noemen.

Naar ons interessegebied vertaald, want wat heeft het bovenstaande nou met de APAN te maken, zult u zich afvragen, had dit stuk ook beter een andere kop kunnen hebben. Bijvoorbeeld: Hoe de term 'incerto facto' een hollende inflatie teweegbracht in de kwaliteitsnormen voor onderzoek en verworden is tot dogma, tot norm, de methode 'Jantje van Leiden'.

Het 'incerto facto' slaat nu direct terug op de kwaliteit van onderzoek van de faculteit der archeologie van Leiden en met gebruikmaking van precies dezelfde Latijnse woorden is de vertaling nu 'onduidelijk waarop gebaseerd'.

15 december 1988 - Schuilenburg - 9 wetenschappers

Schuilenburg op 15 december 1988. In APAN/EXTERN 1996/97/6, blz. 4 werd deze foto geplaatst bij een stuk tekst over de start van Archeoforum. Een ieder die vervolgens Archeoforum heeft gevolgd heeft kunnen constateren dat er weinig tot niets van hun beloofde onderzoeken van Vermaningmateriaal is terecht gekomen. Mijn toen vastgelegde scepcis is uitgekomen. De hoofdredacteur van Archeoforum, Frans de Vries, had tijdens de opgraving Schuilenburg de archeologische supervisie. Op de foto is hij de vierde van rechts. Wie ook aanwezig was op de dag dat de foto werd genomen was de nu bekende archeoloog Marcel Niekus, hij is de persoon meest links op de foto. Naast hem, Klaas Geertsma, dan de ROB-voorgraver B. Buisman, dan O. Kloetstra een amateurarcheoloog, dan twee heren van de wetenschap die er in het prille begin van het Vermaningstijdperk al bij waren nl. dhr. Van Heuveln en dhr. Ter Wee, zij deden bodemonderzoek op de vindplaats Hoogersmilde (zie ook elders in deze EXTERN), in Schuilenburg waren ze ook daarvoor aanwezig. Dan twee wetenschappers van universiteiten uit het westen, dhr. E. van Beek en dhr. Van der Meer, ook zij hadden iets met bodemonderzoek van doen. Dan Henk Geertsma en Frans de Vries. En het rechter trio bestaat uit vlnr. dr. Dick Stapert en zijn assistent dhr. Dijkstra en dan nog prof. Henk Kars. Al met al waren er op die dag negen wetenschappers aanwezig. En op die dag sprak de toen nog enige Paleodeskundige van ons land, dr. Dick Stapert voor het eerst een 'incerto facto' uit over een groep artefacten. Deze gebeurtenis is legendarisch geworden en de datum en gelegenheid zijn meermalen aangehaald binnen de publicaties van de APAN. Daarna vond de gebezigde term zijn weg vanzelf in de beroepswereld en is nu een standaarduitdrukking wanneer 'vers' midden paleolithisch materiaal be(voor)oordeeld wordt. Tekst KG. Foto: R. Folkerts.

Natuurlijk chargeer ik, het gaat niet over alle medewerkers, het gaat ook niet alleen over het Leidse archeologisch onderwijs; het gaat me voornamelijk om de mentaliteit die de laatste tijd vooral de Paleo-specialist en hoogleraar de heer Roebroeks ten toon spreidt. Maar ook de heer Louwe Kooijmans heeft zich onlangs nadrukkelijk geëtaleerd als fervent aanhanger van pseudo-wetenschappelijke producties, gezien zijn antwoord op een artikel van K. Geertsma in Archeobrief 2006-2. Beschamend voor een vakgebied dat aangedragen argumenten en zelfs op ieder willekeurig moment reproduceerbaar onderzoek door een hoogleraar zonder enige vorm van tegenargumenten als weinig ter zake doend worden afgedaan. Verbazingwekkend dat de stand van de wetenschap van 50 jaar geleden als ijkpunt voor het Nederlandse Paleolithicum wordt opgevoerd en dat de wetenschappelijke bewijslast angstvallig ver van de officiële wetenschappelijke, lees universitaire boezem wordt gehouden.

De jonge hoogleraar Roebroeks, goed van de tongriem gesneden en met een vlotte pen gezegend, heeft ongetwijfeld een positieve invloed gehad op de populariteit van de archeologie. Helaas heeft de kwaliteit van het onderzoek van het Nederlandse Paleolithicum niet van die groei kunnen profiteren. Integendeel zelfs. Neem de introductie van de op zich onschuldige term 'incerto facto'.

Het uitspreken van een 'incerto facto'

Waar 'incerto facto' nooit meer kan of mag zijn dan ofwel een relativerende en waarschuwendende vinger ten aanzien van losse vondsten ofwel een vaststelling dat een vondst niet beantwoordt aan de huidige stand van de (eigen) wetenschappelijke kennis, is het verworpen tot een uiterst star en royaal gehanteerd dogma. Het uitspreken van een 'incerto facto' is tot een onbediscussieerbaar en onweerlegbaar negatief oordeel verworpen. De vondst is

dubieus, is in ieder geval van geen enkele waarde en wellicht zelfs vervalst. Enige relativisering ten aanzien van de eigen kennis en de ontwikkeling van de archeologische wetenschap is daarbij vanzelfsprekend niet aan de orde. Bij een dergelijke negatieve grondhouding is het tonen van vondsten aan deze specialisten hetzelfde als het meedoen aan een loterij met alleen maar nielen. Het is overduidelijk dat het aantreffen van artefacten in een onmiskenbare in situ de meest begerenswaardige maar in de praktijk ook gelijk de minst voorkomende uitgangssituatie is.

Helaas werden er bovendien een aantal minder goed doordachte voorwaarden geformuleerd waaraan een vondst in de ogen van onze Paleo-specialisten moest voldoen, wilde er sprake zijn van een ondubbelzinnige authenticiteit van artefact en vindplaats.

Er is zelfs even sprake van geweest dat alleen van een authentieke in situ gesproken kon worden als de opgraving door een professionele (universitaire) archeoloog was uitgevoerd en als er menselijke resten in dezelfde onomstotelijke context werden aangetroffen. In het geval van Boxgrove was, gezien de eigen Leidse betrokkenheid, enigszins in de buurt ook wel goed genoeg.

Nadat vooral de Franse archeologische wereld vanuit hun wetenschappelijk perspectief er hntjtes op had gewezen dat bij die zienswijze zo'n 50 procent van hun wereldberoemde sites het label 'incerto facto' met bijbehorende twijfel aan de echtheid ervan opgeplakt zou krijgen, restte er voor de aanhangers van deze archeologische wereld niets anders dan een strategische terugtocht.

De 'Korte Chronologie'

Het begrip een stille dood te laten sterven kon men zich echter niet permitteren, want er lag nog een belangwekkend ijzer in het wetenschappelijke vuur van de internationale archeologische elite waar deze redeneertrant

CECI N'EST PAS UN ARTEFACT *)

Dit werktuig is misschien wel de grootste schaaaf ooit op het Drents keileemplateau aangetroffen. Het werd door Henk Geertsma gevonden in Nrd Friesland in de keizandformatie waarin het Midden Paleolithicum in situ wordt aangetroffen. Bekendste voorbeelden: Het Smildien van Hoogersmilde, Hijken, Eemster en Schuilenburg. De Wäldgroep wordt gerekend tot een ondercultuur maar komt ook uit hetzelfde gebied. Het werktuig is gemaakt op een enorme afslag en verder totaal vormgegeven. Op de inzet van de kleine foto is de afslagzijde gefotografeerd, de slagbult is weggewerkt. De negatieven van de afslagen waarmee dat gedaan is, zijn duidelijk zichtbaar. En zoals bij de meeste afslagen werd ook hier vanaf de afslagzijde de retouche aangebracht. De vuursteensoort is ondoorzichtig lichtgrijs, aan de retoucherand donkergrijs glasachtig. Het aanbrengen van de retoucherand in het glasachtige deel van de steen is typisch voor de cultuurfase van het Smildien. Voorbeelden in: Hoogersmilde en Eemster, maar ook de convexe schaaaf van Sigrid Wolff is er een voorbeeld van (zie het artikel in deze EXTERN en ook op www.apanarcheo.nl) Het oppervlak heeft een lichte wrijvingsglans. Met deze schaaaf kan een enorme kracht worden uitgeoefend. Cultuur: Smildien of Wäldgroep; Midden Paleolithicum, Eemien tot begin Weichsel 115.000 - 75.000 BP.

*) De tekst op de foto 'Ceci n'est pas un artefact' is geïnspireerd door het beroemde schilderij van René Magritte van een rokerspijp. Naast de afbeelding van de pijp heeft hij in sierlijke letters 'Ceci n'est pas une pipe' geschreven, vertaald: 'Dit is geen pijp'. Het moet beschouwd worden als 'de kijk' van de wetenschap; ook al is het voorwerp duidelijk het voorwerp wat het is, dan nog kan de wetenschap dat glashard ontkennen door zelfs de 'naam' van het voorwerp in de ontkenning te gebruiken. Foto's en tekst: K.G.

heel goed gebruikt kan worden. Namelijk de stelling dat bewoning voor 500-600.000 jaar voor heden in Noord Europa niet onomstotelijk is aangetoond, daarom waarschijnlijk niet bestaan heeft zodat alle vondsten die op het tegendeel wijzen als verdacht worden beschouwd. Wat niet aangetoond is kan dus niet bestaan hebben en daarom is al het andere vervalst of pseudo. En dat ondanks vele, vele waarschuwingen dat 'absence of evidence' absoluut geen 'evidence of absence' betekent.

Het vasthouden aan de stelling dat er geen bewijs is voor middenpaleolithische of oudere bewoning in Nederland lijkt hier zijn grondslag te vinden. Of werkt het wellicht omgekeerd? Werkt het internationale podium waarop Roebroeks van Boxgrove naar Dmanisi en binnenkort weer naar Duitsland flitst als het slot op de deur om te vermijden dat er bij zijn leven in Nederland middenpaleolithische of oudere vondsten in situ opgegraven zullen worden, zodat zijn zoveelste theorie onderuit gaat?

Gelukkig lijkt desondanks ook deze these van de 'Korte Chronologie', waarvan Roebroeks een groot voorstander

is, binnenkort zijn waarde totaal te verliezen of heeft dat inmiddels zelfs al gedaan. Naar ik begrepen heb, staat er ons nog een mooie publicatie te wachten. Om het doordringen van dat besef zoveel mogelijk te vertragen, lijkt Roebroeks voor een wel erg gemakkelijke route naar resultaat te kiezen door alleen die onderwerpen aan te pakken waarvan hij de regie volkomen in handen heeft of die naadloos aansluiten bij zijn eigen theorieën. Het is immers erg verleidelijk om alleen de gebaande paden te bewandelen en via wederzijdse citaten en vermeldingen in noten quasi een bewijs te leveren.

En passant introduceert hij hiermee een zeer zorgwekkende mores door ook omstreden onderzoeken kritiekloos of zo je wilt, schaamteloos te citeren en zo tot waarheid te verheffen.

Aldus wordt de spelregel in deze archeologische wereld volgens Roebroeks: citeer ik jou en citeer jij mij, dan zijn wij allemaal voor altijd blij, want samen hebben we voor eeuwig gelijk. Dit gebeurt bijvoorbeeld ook meer dan eens in Archeologie 11/12 dat voor vele jaren het

CECI N'EST PAS UN ARTEFACT

Deze schaaft doet niet onder voor de schaaft op de vorige bladzijde. Ook deze schaaft werd in Noord Nederland aangetroffen. Het werd door Henk Geertsma gevonden in de buurt van Broeksterwoude (Friesland) in de keizandformatie waarin ook het Smildien en de Wáldgroep thuishoren. Het bestaat uit een grote platte knol zwarte vuursteen met witte cortex van zeer goede kwaliteit, waar een retoucherand op werd aangebracht. De vuursteen-soort is karakteristiek voor de Wáldgroep. Er is duidelijk te zien dat de retouche vanuit één zijde werd opgeslagen. Met deze schaaft kan een enorme kracht worden uitgeoefend. De retouche-rand voelt nog scherp aan, het oppervlak is matig glanzend gepatineerd. Het is echter geen 'hyaliet', maar een wrijvingspatina. Cultuur: De Wáldgroep, Midden Paleolithicum, Eemien tot begin Weichsel 115.000 - 75.000 BP. Foto en tekst: K.G.

standaardwerk over de Nederlandse Steentijd zal zijn. Geen baanbrekend onderzoek doen, geen vraagtekens beantwoorden, niets onbekends onderzoeken in Nederland, lijkt het motto van deze wereld volgens Roebroeks geworden te zijn. Helaas komt nu, na een veelbelovende bliksemcarrière, nu hij zelf beleidsbepaler is geworden, overduidelijk naar voren dat ook hij behept is met de bovengenoemde fixatie op hem welgevallig resultaat.

Welk onderzoek, wat onderzoek....

Impliciet maar daarom niet minder duidelijk bevestigt Louwe Kooijmans in zijn antwoord in Archeobrief 2006-2 mijn vaststelling dat onze Nederlandse Paleo-top niet in staat of bereid is het onderzoek naar het Nederlandse Paleolithicum een wetenschappelijke impuls te geven. Een discussie van 50 jaar geleden is het ijkpunt van de wetenschappelijke bagage van de heer Louwe Kooijmans? Maar ook hoe merkwaardig is zijn redenering dat er in het buitenland voldoende sites zijn die als referentiekader kunnen dienen voor de Nederlandse losse vondsten. Vondsten die als oppervlaktevondst, niet in situ, immers automatisch 'incerto facto' of pseudo en in ieder geval in aanleg verdacht zijn? Ik hoop dat u het wel begrijpt.

Voldoende goed gedocumenteerde sites zijn er inderdaad. Voldoende om in ieder geval elders in de wereld het besef te hebben laten doordringen dat iedere site een volstrekt unieke vingerafdruk heeft en dus telkens weer wetenschappelijk gezien de moeite van het onderzoeken

waard is. Voor de heer Louwe Kooijmans heeft het mogelijk aanwezig zijn van een site, mogelijk zelfs in situ, uit de gegeven periode, die in een gegeven regio nog niet eerder aangetroffen is, merkwaardig genoeg blijkbaar geen enkele toegevoegde waarde. Als ik hier bovendien een parallel trek met de situatie van het onderzoek naar overblijfselen bijvoorbeeld uit de Romeinse tijd, dan zou verder onderzoek hier ten lande volledig overbodig zijn. Met één pennestreek zo een hele eeuw aan archeologen de WW in. De geest van het Verdrag van Malta (Valetta) heeft blijkbaar nog niet tot de heer Louwe Kooijmans vermogen door te dringen, gezien de in zijn ogen "voldoende goed gedocumenteerde niet-Nederlandse sites". 'Enough is enough' nietwaar? Ik laat in het midden of je de heer Louwe Kooijmans nog serieus moet nemen, maar in ieder geval draagt hij er het zijne toe bij om het Nederlandse onderzoek naar het Paleolithicum op een voor Europese begrippen volstrekt unieke wijze te positioneren.

Omkering

Om überhaupt nog iets van de wetenschappelijke waarde van het dogma van 'incerto facto' te kunnen redden, begint onze Paleo-top vervolgens een ernstige wetenschappelijke misstap door elke discussie over en elk onderzoek naar welke 'incerto facto' dan ook uit de weg te gaan. Jammer genoeg miskennen zij daarmee in ernstige mate de rol die zij als wetenschapper en zeker als hoogleraar zouden moeten spelen en leggen zij de taak om de echtheid van een vondst te bewijzen neer bij personen die

CECI N'EST PAS UN ARTEFACT

Grote 'verse' schaaaf op afslag van het noordelijk Midden Paleolithicum uit de omgeving van Boerakker Groningen, gelegen op het Drents keileemplateau. Gevonden door Geert Venema. Ook hier werden meerdere stukken gevonden. Het is een aanwijzing voor een in situ-kampement of slachtplaats. De schaaaf is gemaakt op een forse afslag (zie inzet) van bryozoënvuursteen en daarna uiterst fijn nageretoucheerd. Dit werktuig werd door een noordelijk Paleo-specialist gedetermineerd als 'incerto facto'. Op het Neandertalsymposium in Assen op 7 oktober 2006 werd het door een collega van Stapert juist gedetermineerd; een midden paleolithisch werktuig (mondelijke mededeling). Foto en tekst: K.G.

daar op welke wijze dan ook niet voor verantwoordelijk zijn. Zij gaan er dan ook aan voorbij dat zij daarmee net als Louwe Kooijmans in Archeobrief 2006-2 een omkering van de bewijslast introduceren, waarmee zij aangeven hun taak als wetenschapper niet juist in te schatten.

De redeneerwijze die zij hanteren is overigens niet nieuw. Al in de Middeleeuwen werd met veel succes een dergelijke redenering toegepast, namelijk bij de heksenprocessen. U kunt niet bewijzen dat u geen heks bent? Jammer voor u, weg ermee!

De gedragscode voor wetenschappers

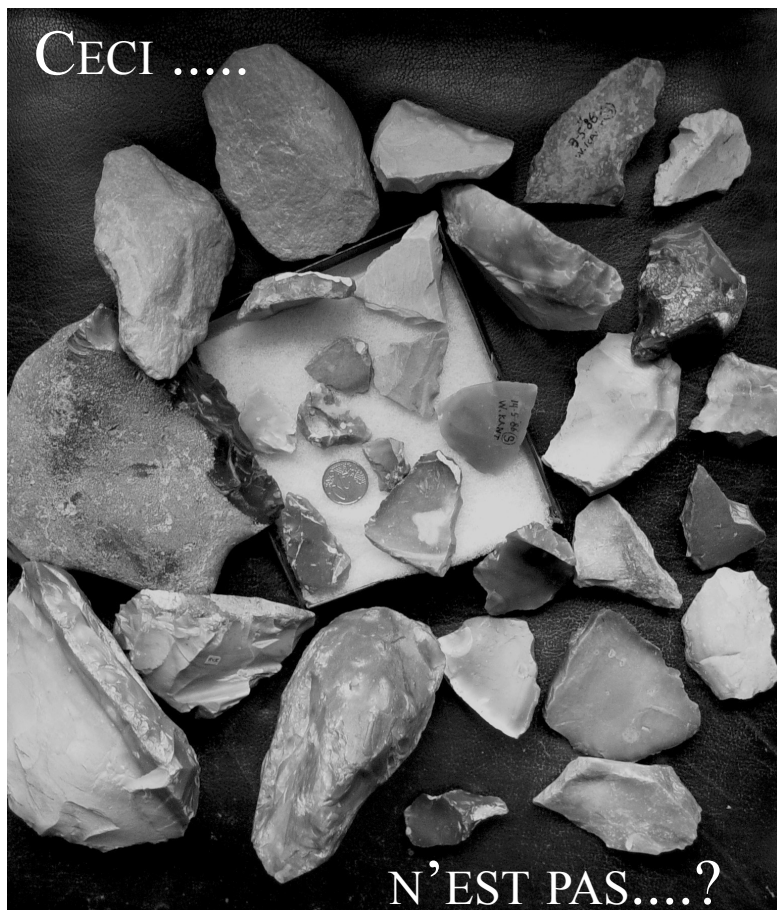
En hier komt een volgend karakterelement om de hoek kijken dat zij delen met vele van de huidige beleidsbepalers, namelijk gemakzucht. Ik wil daar nog even verder op ingaan. In een artikel van het NRC van 28 januari 2006 met de kop "*breng studenten de normen en waarden van de wetenschapper bij*" worden een aantal opmerkingen gemaakt over gevaren in diverse gradaties die verbonden kunnen zijn aan het gebruik van studenten bij wetenschappelijk onderzoek, tot fraude aan toe. Ik beperk me alleen tot de laatste twee zinnen van dat artikel over een commissie die aan de Universiteit van Utrecht wordt ingesteld. "*Wij gaan kijken hoe we studenten bewust kunnen maken van de normen en waarden die een wetenschapper in acht hoort te nemen. Er is een gedragscode voor wetenschappers en daar moeten ook studenten zich vanaf dag één aan houden*". Voor de Universiteit van Leiden zou een vergelijkbare commissie gezien het niveau van het wetenschappelijke gedrag van

Roebroeks en Louwe Kooijmans wel eens zeer zinvol kunnen zijn.

Een directe lijn ligt hier naar het recente onderzoek van de vondstmelding van Eemster, u wel bekend, dat van mij zonder enige terughoudendheid de kwalificatie van wetenschappelijk bedrog krijgt toebedeeld. Hoe is het anders te verklaren dat Roebroeks c.s. met al het belang dat zij hechten aan het aanwezig zijn van een onbetwifelbare 'in situ' geen enkele moeite gedaan hebben om op de locatie zelf een stratigrafisch verantwoord onderzoek te verrichten?

Bij datgene wat zij wél aan onderzoek gedaan hebben, zou er na het gehele onderzoek, zelfs als hun oordeel geweest zou zijn dat er sprake is van echte artefacten en volstrekt volgens hun eigen normen, sprake van een 'incerto facto' gebleven zijn. Wanneer je een dergelijk onderzoek als wetenschappelijk zou durven te verkopen, dan zou dit een onderschatting van het normale Nederlandse boerenverstand of een inschatting van het niveau van de Nederlandse archeologische wereld zijn die ik graag voor hun rekening laat. Ik wil er hier dan ook op wijzen dat zij zorgvuldig vermijden dit te doen.

Er is alleen sprake van een breed gedragen en zorgvuldig gevormde mening, waarmee duidelijk gemaakt wordt dat objectiviteit en het wetenschappelijk verantwoord zijn in ieder geval niet tot de primaire uitgangspunten hebben behoord. Je kunt je de vraag stellen in hoeverre de verantwoordelijke provinciaal archeoloog zich dit niet

Enkele 'verse' artefacten van het noordelijk Midden Paleolithicum van verschillende vindplaatsen in Drenthe, Friesland en Groningen, alle gelegen op het Drents keileemplateau.

Het gaat in alle gevallen om meerdere stukken per vindplaats, soms om enkele honderden. Het zijn aanwijzingen voor in situ-kampementen of slachtplaatsen.

Er zijn meerdere spitschaven en steelschrabbers zichtbaar naast een aantal zware schaven, boren, een tweetal vuistbijlen en een afslagbijl.

Retouches, slagbulten, boorpunten, snijkanten en de klingafslagen van de kern linksvoor, boven de grote schaaaf, zijn duidelijk te herkennen.

De respons van de wetenschap op dit materiaal is 'incerto facto', 'door de ploeg geretoucheerd', 'neolithisch', 'ik ken die retouche niet' en de meest recente 'ik kan er geen pap van koken'.

Foto en tekst: K.G.

had dienen te realiseren. Onderzoek, feiten verzamelen, is zijn stiel, Programma van Eisen en Kwaliteitsnormen voor de Nederlandse Archeologie zijn water en brood en het breed gedragen zijn van welke mening dan ook al zeker niet het hoofdkussen waarop hij verlost van alle verantwoordelijkheid comfortabel mag inslapen.

Studentenonderzoeksresultaten

Een directe lijn ligt hier ook naar het onderzoek dat een student uit Leiden uitgevoerd heeft naar materiaal van het eiland Flores, u misschien minder bekend. Kort samengevat komt het hier op neer. Een Nederlandse paleontoloog vindt in een onbetwifelbare stratigrafie gepunte stenen die niet lijken op het overige ter plaatse gevonden materiaal en alert als hij is, schakelt hij de Steentijdspecialisten van Nederland in. Het materiaal wordt in Leiden bestudeerd en men komt tot de conclusie dat het zeker geen artefacten zijn. De geoloog twijfelt en laat het materiaal voor de zekerheid nog een keer aan een Australische archeoloog zien, de Australische archeoloog springt in het vliegtuig, doet op Flores een wereldvondst en gaat met de roem strijken. Noch de Nederlandse ontdekker zal, geschoffeerd als hij zich voelt, net zomin als alle andere paleontologen, ooit nog Leiden inschakelen. En dat is, naar wat ik van het materiaal van Flores in de krant gezien heb, van de één een enorme misser en van de ander een verstandige beslissing. Nu er geen twijfel kan bestaan over de ongestoorde in situ wacht ik met spanning op de publicatie van Morwood, zodat we het één met het ander kunnen vergelijken en onze conclusies kunnen trekken.

U minder bekend zal het geval Hilversum zijn. Vele artefacten, het zijn er ondertussen enkele duizenden, zijn door Bosinski als uiterst belangwekkend omschreven. Ook Roebroeks was overtuigd van het belang en zou onmiddellijk een uitgebreid onderzoek op touw zetten. Zo'n drie jaar later moeten we het doen met de uitspraak dat de site weinig zeggingskracht en/of waarde heeft.

Dit drama speelt zich als volgt af. Na de eerste contacten, waarbij materiaal en informatie ter beschikking worden gesteld, is er twee jaar later, ondanks vele contacten uitsluitend van de kant van de vindsters, nog steeds niets gebeurd. Dan worden de vindsters verrast door de mededeling dat er de week daarna een veldverkenning door studenten zal worden uitgevoerd. Oké, zult u zeggen, duizenden vondsten verder is dat niet zo heel zinvol, maar dan leren de studenten er misschien wat van. Gelijk hebt u, maar het probleem is dat de akker in kwestie niet geploegd is en vol staat met groene rommel. Iedereen weet dat dit geen enkele zin heeft. De vindsters zorgen ervoor dat de betreffende akker in allerijl geploegd wordt en Leiden wordt daarvan op de hoogte gesteld.

De mededeling dat de akker onbeperkt ter beschikking is voor onderzoek is overigens ook al eens helemaal in het begin gedaan. Enkele dagen later worden de studenten over het pas geploegde veld gejaagd met bovenstaande 'wetenschappelijke' beoordeling als resultaat. Voor de waarde van dit onderzoek mag u van mij voor uzelf een kwalificatie zoeken, maar sta bovendien een moment stil bij de parallel die dit oplevert met de kwaliteit van het laatste onderzoek in verband met de vondstmelding van Eemster in 2003.

De 'bull-shitter'

Hiermee kom ik bij een ander artikel uit het NRC, namelijk dat van 1 april 2006, van Marc Chavannes met als kop; 'De politiek werkt met kletspraat, verzwijgen en halve waarheden'. Leerzaam daarin vond ik het onderscheid dat gemaakt wordt tussen 'de leugenaar' die klaarblijkelijk toch blijk geeft van achtung voor de waarheid en 'de bullshitter' die dat niet doet. Ik citeer; *"De bull-verteller spreekt soms bij toeval de waarheid maar kenmerkend is zijn volstrekte onverschilligheid voor die waarheid. De leugenaar liegt met opzet. Voor de bull-shitter is het rekening houden met de waarheid niet de moeite van de inspanning waard. Daarmee is hij*

gevaarlijker dan de leugenaar. De leugenaar geeft om de waarheid, dat blijkt uit zijn zorg om die zoek te maken. De bull-shitter werpt een rookgordijn op, vertelt van alles en het tegendeel, in de hoop dat mensen denken dat wat hij zegt boeiend is en misschien wel waar”.

Heel illustratief voor de houding van de ‘bullshitter’ is een artikel in Germania uit 2000 “Natur oder Kultur? Zur Frage aeltestpalaeolithischer Artefaktenensembles aus Hauptterrassenschotter in Deutschland”. Roebroeks heeft daar uiteraard aan meegewerkt, omdat het perfect aansluit bij zijn stelling dat er geen onomstotelijk bewijs is voor bewoning noordelijk van de Alpen vóór 500-600.000 jaar voor heden. In plaats van de voorgehouden kritische en zakelijke Auseinandersetzung stuiter je als lezer van vooroordeel naar insinuatie, van vaagheid en nauwelijks steekhoudend onderbouwde kritiek naar onduidelijkheid en verdraaiing.

Het enige positieve element van dit artikel kan alleen de conclusie zijn dat zij in hun ontwikkeling zover zijn dat zij een aantal vragen naar voren brengen. Gezien de kwaliteit van hun redeneringen ben ik ervan overtuigd dat er voor deze wetenschappers nog een veelomvattende taak weggelegd is in het oplossen van deze vraagstellingen. Daarbij ga ik er dan wel van uit, dat zij na het plaatsen van de vraagtekens openstaan voor mogelijke oplossingen, hoe voor de hand liggend die soms ook kunnen zijn en dat zij bereid zijn keer op keer de discussie aan te gaan. Misschien gaan ze zelfs in een wilde bui zelf op zoek naar mogelijke antwoorden en blijven ze niet tot in lengte van dagen hameren op de zogenaamd onverklaarbare verschillen.

En nu ik deze zin schrijf, valt het me ineens op. Het lijkt er toch wel erg sterk op dat Roebroeks voor het schrijven van zijn conclusies over het onderzoek van Eemster dit artikel eerst nog eens heel aandachtig heeft doorgenomen. Vuursteen die geen van de betrokken specialisten kennen, niet voorkomt in Drenthe, karakteristieke zuidelijke riviercortex, het onderzoek van Kars dat om welke reden dan ook nog niet gepubliceerd is, maar dat wel aangehaald wordt en zelfs cruciaal is, etc. Enfin, laat ik hier maar over ophouden, anderen hebben dit al beter becommentarieerd en zullen dit nog doen.

Het zal u duidelijk zijn dat ik van mening ben dat het artikel van Marc Chavannes niet alleen voor de politiek opgaat. Ik moet er wel bij zeggen dat ik nog steeds heen en weer geslingerd word tussen de beide opties. En dan permitteer ik mezelf de grote luxe maar eens een keer om uitsluitend naar het resultaat te kijken door te stellen, dat dit onderscheid eigenlijk alleen maar academisch van karakter is. Het maakt immers weinig uit of je nou door de hond of door de kat gebeten wordt.

Geen reacties vanuit ‘het vak’

Als onder supervisie van de heer Roebroeks, naar nu blijkt ook volledig gesteund door Louwe Kooijmans, dergelijk misslagen plaatsvinden, wordt het wel degelijk tijd om een signaal te geven dat de overduidelijke desinteresse om de kwaliteit en omvang van de kennis van het Nederlandse Paleolithicum verder te ontwikkelen hiermee geprojecteerd wordt op een hele generatie toekomstige archeologen.

Vreemd genoeg brengt dit in het kamp van de meest betrokkenen, de huidige beroepsarcheologen, weinig verontrusting teweeg. Misschien dat de Nederlandse Vereniging voor Archeologen een keer wakker wordt en hun doelstellingen en hun ‘Ethische Principes en Gedragsregels voor Nederlandse Archeologen’ nog eens naleest, ook al zijn betrokkenen misschien geen lid. Niets doen schept namelijk ook een verantwoordelijkheid.

Maar ook personen die nog veel directer verantwoordelijk zijn voor de kwaliteit die hun instituten leveren en die bij uitstek alert zouden moeten zijn op signalen van gebrek aan kwaliteit, weigeren ook maar iets te zeggen. Welkom ook zij in de wereld volgens Roebroeks.

Ik heb de verantwoordelijke faculteitsbesturen van de bij het onderzoek van Eemster betrokken medewerkers en de directie van de ROB gevraagd om op enkele stellingen van mij, die inhielden dat er vooral maar zeker niet alleen, ten aanzien van de gevolgde redeneerwijzen kwalitatief het een en ander op dit onderzoeksverslag viel aan te merken en dat dit gevaren in zich borg voor de toekomst van de Nederlandse archeologie, te reageren. Ik kan het heel kort samenvatten. Geen enkele instantie wil reageren, zelfs de ROB als gepretendeerd kenniscentrum niet, overigens na een eerste heel correcte reactie die daarna helaas op geen enkele wijze inhoud heeft gekregen.

En dat is voor een instelling die naar eigen zeggen de goede verstandhouding met amateurarcheologen als ogen en oren van hun medewerkers zeer hoog in het vaandel heeft staan een verontrustende opstelling. Met het carrièreperspectief van alle verantwoordelijken zit het nog wel snor. Steun ik jou en steun jij mij dan zijn we allemaal voor altijd blij, want samen hebben we voor altijd gelijk. En wat de toekomst aangaat? Inderdaad, weer die keuze voor de gemakkelijkste oplossing.

De Rijks Inspectie voor de Archeologie - RIA

Verrassend genoeg bleek ook de Rijks Inspectie voor de Archeologie van de heer Willems niet het objectieve en onafhankelijke instituut dat al het Nederlandse archeologische onderzoek de maat neemt. De heer Willems is namelijk van mening dat hier in het geheel geen sprake is geweest van archeologisch onderzoek naar een mogelijke site, zodat op basis daarvan een uitspraak gedaan kan worden over de gepresenteerde vondsten, maar dat er sprake is van een ‘expertise’. Expertise die in de plaats kan treden van een degelijk archeologisch onderzoek volgens geaccepteerde normen en waarden zelfs na een officiële vondstmelding en na aanvankelijke positieve beoordeling van de vondsten door dezelfde Paleo-specialist.

Blijkbaar is zelfs het gegeven dat er op enig moment twijfel over de vondsten ontstaat nog steeds geen aanleiding om feitelijk archeologisch onderzoek te hoeven doen. Het oprapen van onbewerkte natuurlijke stukken vuursteen aan de oppervlakte kan je toch moeilijk als serieus archeologisch vooronderzoek aanmerken. Vreemd genoeg was Roebroeks zelf, noch de andere betrokken onderzoekers van mening dat hun gecombineerde kennis alleen voldoende was om tot een oordeel te kunnen komen. Verder onderzoek ter plaatse vonden ze toch noodzakelijk en aansluitend daarop ook nog eens de mening van de heer Kars en van de heer Huisman die en passant door de onderzoekers bewust gebruikt en misbruikt werd.

Vreemd ook dat de heer Willems dit over het land lopen en het oprapen van de vele onbewerkte stukken vuursteen niet als inventariserend veldonderzoek wil beschouwen waar de Kwaliteitsnormen voor de Nederlandse Archeologie van toepassing zouden kunnen zijn geweest. Waarschijnlijk ziet hij een dergelijke activiteit als een rondje archeologische teambuilding, af te sluiten met het obligatoire hapje en drankje. Wat je al niet moet doen om het idee fixe van de academische onderzoeksvrijheid in bescherming te kunnen nemen. Helaas worden we daarmee door de heer Willems opgezaald met een uiterst subjectief begrip, dat geen enkele basis in de Monumentenwet heeft en dat hem in een positie brengt die voor een inspectie uiterst ongewenst zou moeten zijn.

15 DEC 1988 SCHUILENBURG 'INCERTO FACTO'

Een samengestelde compositie van een aantal midden paleolithische artefacten van de groeve Schuilenburg. Rechtsonder liggen drie spitschaven. Links daarvan een geretoucheerde boorpunt. Weer links daarvan, er tegenaan liggend, een grotere spitsschaaf. De bovenste rij bestaat uit grote en kleinere schaven. De foto is zodanig belicht dat op elk individueel artefact de retouche optimaal tot uiting komt. Voor ons is het niet zo onzeker hoe die retouche ontstaan is. Deze stenen zijn stuk voor stuk gemodificeerde artefacten, precies vormgegeven om er verschillende uiteenlopende zeer specifieke handelingen mee te kunnen uitvoeren. Het zijn getuigenissen van de intelligentie van de prehistorische mens uit het Midden Paleolithicum. We kunnen er uit opmaken dat hij dacht en dat hij dus bestond. Foto en tekst: K.G.

Aan de ene kant wel de reputatie van een archeoloog willen beoordelen en dan aan de andere kant vervolgens zijn onderzoek weer niet.

Ik vraag me nu ook af of het RIA hiermee wellicht ongewild een nadere invulling van wettelijke begrippen heeft gegeven die niet tot haar taakstelling behoort en of zij zich daardoor vervolgens niet schuldig maakt aan taakverwaarlozing. Ironisch genoeg opent het RIA met dit begrip 'expertise' ook een enorm onontgonnen commercieel terrein voor alle Nederlandse archeologen om op voor alle betrokken marktpartijen financieel uiterst interessante wijze archeologisch onderzoek te laten uitvoeren. Althans als je er maar voor zorgt dat je een door het RIA als zodanig erkende expert in de arm neemt.

Terug naar het begin.

Cogito, ergo sum! Ik denk, dus ik besta!

Dat kun je met de nadruk wat meer op het eerste deel van de zin ook anders opvatten. Namelijk als volgt: alleen als ik nadenk en alleen dan, besta ik. Roebroeks c.s. daarentegen lijken de zaak precies van de tegenovergestelde zijde te benaderen: ik besta, dus neem maar aan dat ik nadenk. Bij gebrek aan relativerend vermogen ten aanzien van je eigen wetenschappelijke kennis of een positieve instelling om na te denken, is iedere poging om met personen of instellingen in discussie te treden, foto's en materiaal te laten zien of zelfs materiaal voor bestude-

ring ter beschikking te stellen een totale verspilling van energie. Dit geldt natuurlijk in nog sterkere mate voor de situatie dat er mogelijk sprake is van de boven geschetste 'leugenaar' of 'bull-shitter'.

Als tussenoplossing zou ik het bestuur van de APAN willen voorstellen, een modelovereenkomst uit te werken waarin gesteld wordt dat bij het melden van vondsten en mogelijke sites onderzoek dient plaats te vinden volgens normen en strekking van de Kwaliteitsnormen voor de Nederlandse Archeologie. O ja, en laten we daarin zeker een substantieel boetebeding in opnemen voor het geval toezeggingen niet gestand worden gedaan. Ik stel voor om dit dan "het Leiden concept" te noemen.

We moeten ons echter zeker niet zoals Louwe Kooijmans op zoek naar bredere steun voor zijn nogal genante opmerkingen suggereert, verliezen in de niet bestaande tegenstelling tussen amateurs en beroepsarcheologen. Wel stel ik persoonlijk aan samenwerking met vakarcheologen (hierin zit niet alleen een nuanceverschil), of dit nou beroeps- dan wel amateur archeologen zijn, één eis en dat is die van een stuk persoonlijke integriteit en daarmee verbonden het in acht nemen van respect voor een ander. En precies dát is wat ik op dit moment helaas bij nogal wat beeldbepalende personen in de archeologische wereld zo overduidelijk mis.

Gesignaleerde merkwaardigheden binnen het officiële Paleo-onderzoek.

Door Klaas Geertsma

D *De afgelopen vier jaar zijn archeologisch gezien niet ongemerkt aan de Nederlanders voorbij gegaan. Onze beroeps die zich inzetten voor het Paleolithicum hebben ruimschoots van zich doen spreken, meestal negatief. Persberichten over een boek waarin de daders van een complot tegen de wetenschap door een professor worden ontmaskerd en een hernieuwde valsverklaring van een beroemde Drentse midden paleolithische vindplaats door een andere professor, behoren toch niet tot de meest aansprekende ontdekkingen van het archeologisch vakgebied. Maar gelukkig kwamen er ook wel eens positieve meldingen uit de universiteiten in de kranten terecht en een enkele maal viel er zelfs in een publicatie een soort zelfverheerlijking te signaleren bij een in hun ogen bijzondere ontdekking, in Paleoactueel nr 12, over "vuurmakers". Het gaat dan voor wat de positieve berichtgeving naar buiten betreft natuurlijk over de ontdekkingen van vuistbijlen. Drie stuks werden met veel lawaai aan het volk gepresenteerd. In het vakblad Paleoactueel 16 uit 2004 werden twee ervan nader wetenschappelijk besproken; de Lonnekerbijl en de Hengelobijl.*

De vuistbijl van Groot Agelo

De helleflint vuistbijl van Groot Agelo, gelegen onderaan de stuwwal van Ootmarsum, werd eind oktober 2004 door de Groninger Marcel Julsing nabij Ootmarsum in Overijssel gevonden. Het wordt een zeldzame vuistbijl uit de Neandertalertijd genoemd. De ouderdom ervan wordt geschat tussen de 90.000 en 40.000 jaar. Het is een losse vondst die per toeval ontdekt werd op een dag voor metaaldetectorenthousiasten. De wetenschap ging er al snel vanuit dat er geen bijbehorende andere vondsten waren te verwachten. Het blijft een eenling derhalve.

De vuistbijl van Lonneker

De vuistbijl van Lonneker werd al veel eerder gevonden, nl in 1989. De vinder ervan is Suzanne van Tongeren. Ze was toen twaalf jaar. Naar aanleiding van het nieuws over de vuistbijl van Ootmarsum besloot ze alsnog om de vondst te melden. Het spreekt vanzelf dat de Paleo-wetenschap buitengewoon blij was met deze geste. Ze waren echter ook nog eens blij verrast toen Suzanne van dezelfde akker ook nog twee andere stukken in bezit bleek te hebben, een afslag en een Levalloiskern. Met drie man sterk brachten ze een uitgebreid bezoek aan haar en gezamenlijk gingen ze de akker op waar Suzanne de vondsten gedaan had. Deze akker ligt op de westelijke flank van de stuwwal van Oldenzaal. De bijl en de kern hadden 10 tot 15 m van elkaar af gelegen. De afslag werd daar 350 m vandaan gevonden, aan de overkant van een beek. En met deze gegevens was het plaatje voor de wetenschappers snel duidelijk; de bijl en de kern hoorden bij elkaar en konden wel eens op een site wijzen. De afslag hoorde er niet bij, gezien de afstand van 350 meter en ook zat die beek er nog tussen.

De wetenschappers gingen op die dag met de grondboor aan de slag en ze traceerden op een diepte tussen de 35 cm en 60 cm de keizandlaag met granietjes en gewindlakte vuursteentjes. En omdat de vuistbijl van Lonneker ook windlak heeft en omdat die windlak volgens de wetenschappelijke theorie in de koudste fase van de Weichsel-ijstijd ontstaan is 'door wind beladen met zand en of stof', zo'n 30.000 jaar geleden, konden de wetenschappers de ouderdom ervan berekenen. Men kwam uit op een ouderdom die in te passen was in het

Eemien of Weichselien, ofwel binnen de cultuur van het Acheuléen of het Moustérien, eind Neandertalertijd. Dat is de laatste fase van de vuistbijlculturen. Daarna werden er geen vuistbijlen meer gemaakt. De vindplaats was tijdens het onderzoek weiland, dus viel er geen bijbehorende vondst meer op te rapen. Helaas, want het viel wel te verwachten van een site. En omdat het steentjeszoeken deze wetenschappers nu eenmaal in het bloed zit, werd er op de aanliggende akkers nog even een aantal baantjes getrokken. Je kon toch nooit weten. Stuwwallen zijn toch de belangrijkste leveranciers van artefacten. Denk maar aan Mander en Rhenen. Er werd echter niks gevonden. Suzanne beloofde vervolgens om haar vindplaats goed in de gaten te houden en wanneer het opnieuw geploegd werd, dan zou ze onmiddellijk weer gaan zoeken.

De vuistbijl van Hengelo

En daarna werden we nog getraakteerd op het zwaar verweerde driehoekige vuistbijltje van Hengelo. Windlak enz. Gevonden in 1983 door de heer J. Buitenhuis tijdens zijn werk, op het fabrieksterrein van het bedrijf Thales. De bijl werd gevonden op een meter vanaf het Twentekanaal. Het is een losse vondst. Een boring ter plaatse gaf wel inzicht in de bodemopbouw, maar niet over de herkomstlaag van de bijl. Dus werd er op typologische gronden een datering voor bepaald. Dit is bij losse vondsten de werkmethode en levert geen problemen op omdat de wetenschap, volgens prof. dr. Louwe Kooijmans, veel kennis heeft over vondsten van buitenlandse vindplaatsen. En omdat de vuistbijl van Lonneker ook windlak heeft en omdat die windlak volgens de wetenschappelijke theorie in de koudste fase van de Weichselijstijd ontstaan is 'door wind beladen met zand en of stof', zo'n 30.000 jaar geleden, konden de wetenschappers de ouderdom ervan berekenen. Het stuk werd binnen het MTA geplaatst, want daarin komen driehoekige vuistbijltjes voor. Moustérien dus. Uit het begin van de Weichselijstijd.

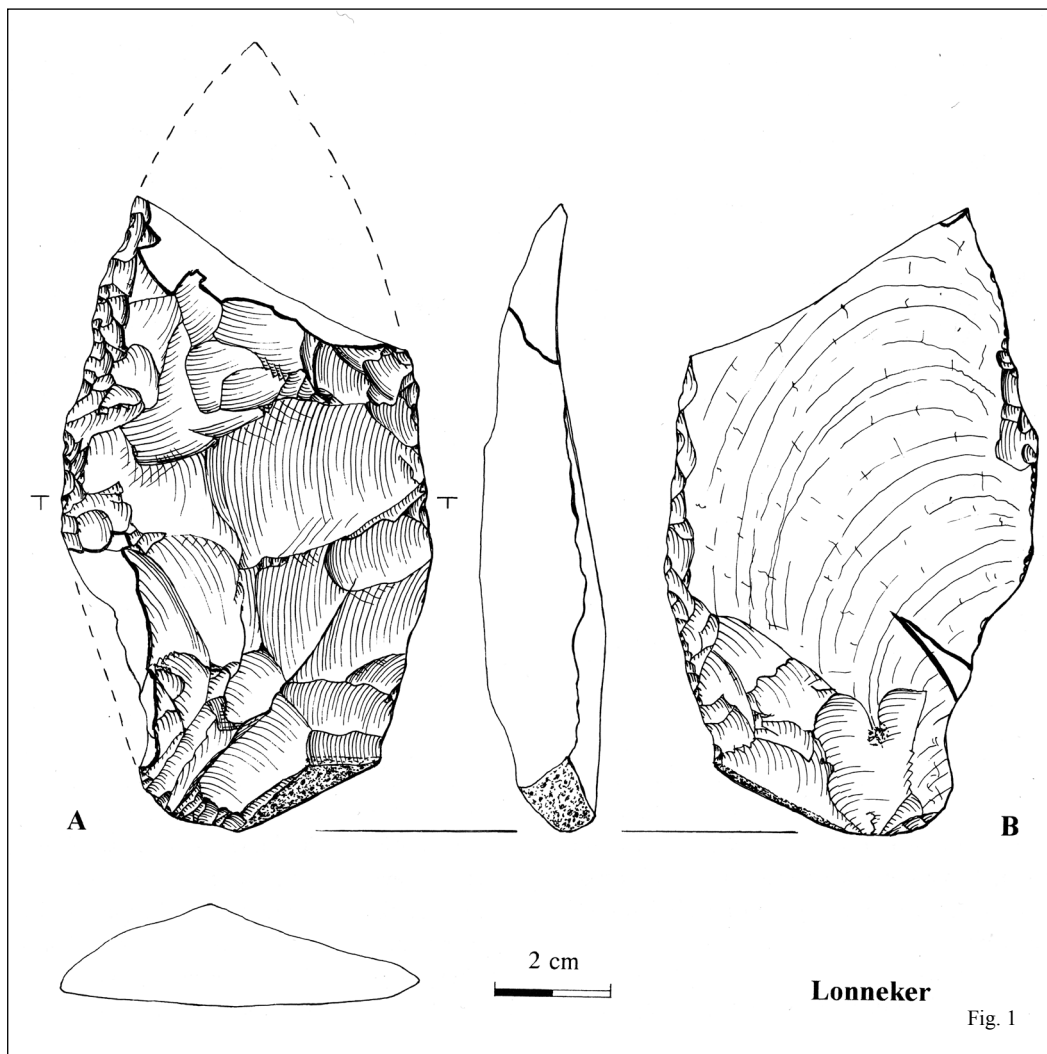
Vuurmakers uit het Laat-Paleolithicum

In Paleoactueel 12 uit kwamen we een leuk artikel tegen over een soort terugblik op de bijzondere karakterisering van afgeronde klingen uit het Jong Paleolithicum. De auteurs Lykke Johansen en Dick Stapert zetten een theorie uiteen over de mogelijkheid dat deze klingen wel eens gebruikt zouden kunnen zijn als een soort vuurslagen op een stuk pyriet. Ze zijn zelf nogal van hun stuk gebracht door deze ontdekking. Ze schrijven: "De avond kon niet meer stuk toen bleek dat we onafhankelijk van elkaar dezelfde theorie hadden ontwikkeld, de afgeronde vuurstenen waren ons inziens 'vuurmakers', gebruikt in combinatie met pyriet".

In het verdere verloop van hun onderzoek naar dit verschijnsel ontdekten ze dergelijke afrondingen ook op Eskimo-artefacten en op Deens materiaal. Ze publiceerden vervolgens in Paleoactueel 6 en 8 en in Antiquity van 1999. Ze kregen veel bijval van buitenlandse archeologen voor deze zienswijze en ze ontdekten dergelijke klingen zelfs in oudere publicaties. Het zou wel eens een belangrijke bijdrage aan de internationale archeologische wetenschap kunnen zijn.

De merkwaardigheden

Maar wat zijn nu die merkwaardigheden, zult u als lezer denken. In bovenstaande is toch niks mis. Nee zo op het eerste gezicht niet. Maar wanneer er wat dieper op inge-

Een Moustérien vuistbijl of een Spitzkling uit het Markkleebergien?

Op vlak B zitten “concentrische ringen die (in tegenstelling tot slaggolven op door mensen gemaakte afslagen) scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede - karakteristiek voor vorstspijting”.

Maar is het wel een vorstspijting en geen afslag en zijn die ringen echt zichtbaar?

Op de tekening is het zijaanzicht als een afslag te interpreteren, er is een lichte kromming naar de punt toe. Karakteristiek voor afslagen.

In dit artikel wordt aan de hand van foto's gekeken naar de verschillen en overeenkomsten. Aan de hand van die uitkomst, aangevuld met een bepaald deel uit de tekstbeschrijving van de bijl is het mogelijk om een juiste determinatie te doen.

Tekening overgenomen uit Paleoactueel 16.

gaan wordt, dan is er nogal wat mis met de dateringen van de vuistbijlen. Uit de Van Noort-visie over windlak moet immers geconcludeerd worden dat deze artefacten pré Salien moeten zijn. Het zijn derhalve artefacten uit het Markkleebergien van zo'n 180.000 BP. Veel ouder dus. En bij nadere bestudering van de vuistbijl van Lonneker in het Natuurmuseum Natura Docet in Denekamp, bleek dat het geen vuistbijl is maar een 'Spitzkling'. En die zijn typisch voor het Markkleebergien. In tekeningen en foto's wordt dat verderop duidelijk gemaakt.

Wat de belangrijke ontdekking betreft van de 'vuurmakers', hierover ontving de redactie van de EXTERN enige literatuur. En daarin viel te lezen dat de hypothese van de 'vuurmakersfunctie' van dergelijke afgeronde klingen mogelijk al in 1926 naar voren was gebracht in het boek 'A GUIDE TO ANTIQUITIES OF THE STONE AGE', uitgegeven door het British Museum. Er kan natuurlijk niet zomaar van plagiaat gesproken worden, want ontdekkingen kunnen onafhankelijk van elkaar gedaan worden in verschillende tijden. En wanneer wetenschappers hun hart en ziel in het onderzoek van bijvoorbeeld de Hamburg- en Tjongercultuur leggen en wanneer ze niet over alle literatuur beschikken, dan kan zoiets gebeuren. Deze mogelijke 'doublure' moet ze dan maar niet al te hard aangerekend worden. Bij de afbeeldingen wordt nadere uitleg gegeven.

Het merkwaardige aan de 'vuistbijl' van Lonneker

In hun artikel 'Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov)', in Paleoactueel 16 uit 2005 geven de auteurs Dick Stapert, Dick Schlüter, Lykke Johansen en Marcel Niekus de volgende beschrijving van de vuistbijl van Lonneker. Alleen de vetgezette gedeelten

zijn voor mijn artikel van belang in de vergelijking met de tekening en de foto's van het artefact. (Onderstaande is ingekort.)

“Recent een stuk van de top afgebroken... **het werktuig is bijzonder omdat één van de twee vlakken (B in fig. 1) uit een oud vorstspijvlak bestaat, en grotendeels onbewerkt is gebleven. Dit vlak vertoont een hele serie min of meer concentrische ringen die (in tegenstelling tot slaggolven op door mensen gemaakte afslagen) scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede - karakteristiek voor vorstspijting. Alleen bij de basis zijn op vlak B een aantal grotere negatieven zichtbaar, die dienden om dit deel te verdunnen...**Langs de zijden van vlak B zijn kleine retouches zichtbaar (vooral links)...Vlak A is geheel bewerkt vanaf beide zijden, en ook vanaf het topgedeelte...sterke verwerking... met microscoop krasjes onder de windlak te zien (Is dit niet ongewild een beschrijving van windlak als een doorzichtige afzetting, die in de mineralogie 'hyaliet' genoemd wordt? Zie de vele onderzoeken van G.J. van Noort. Opm. K.G.). **De vuistbijl is op een plat vorstspijvlak gemaakt...**het gaat niet om en schaaft of iets dergelijks, omdat het vlak A vlakdekkend is bewerkt en vanwege de symmetrische vorm dat het werktuig in complete staat gehad zal hebben...Bosinski noemt ze *Halbkeile*...Bordes noemt ze *bifaces partiels*, maar dan zijn ze wel van grotere afslagen gemaakt... De omtrekvorm heet bij Bordes *cordiforme allongé*...en komen in Frankrijk veel voor in het Jong-Acheul en in het Moustérien...*Halbkeile* zijn karakteristiek voor het Micoquien en dat zou vooral gelden voor de *langgestrecker*, *spitze Halbkeile*...**Lonneker is er een voorbeeld van...er is echter geen 'stilistische' vormkeuze, maar een technische aanpassing aan de slechte vuursteen uit de top van de keileem...vaak aangetast door vorstscheuren...**Daarom geen Micoquien...geen preciezere datering dan Eemien of eerste helft Weichselien...Kan Acheuléen zijn of Moustérien”.

De tekening van de bijl

De tekening bij het artikel is goed gemaakt en het lijkt er dan ook op dat de tekenaar goed naar de steen heeft gekeken en de vervaardiging van het stuk heeft begrepen. Alle afslagen en afslagjes, beschadigingen en ook het vorstspijtvlak op kant B zijn duidelijk herkenbaar. Op de tekening zijn de in de tekst genoemde **“concentrische ringen die (in tegenstelling tot slaggolven op door mensen gemaakte afslagen) scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede - karakteristiek voor vorstspijting”** duidelijk zichtbaar gemaakt. Ze komen min of meer uit de richting van de wigvormige beschadiging in de steen. En zolang de bijl alleen middels een tekening wordt weergegeven kan de lezer denken dat de bijl er zo uitziet, ook omdat de tekening precies aan de beschrijving voldoet. Maar ziet de bijl er wel zo uit? En is het wel een bijl? En klopt de beschrijving wel? Met een foto ernaast kan er vergeleken worden.

Foto's van de bijl

Het toeval wil dat ik in de nazomer van 2005 in Denekamp geweest ben, in het museum Natura Docet, om de expositie over de Dinkel en de Neandertaler te gaan bekijken.

Er lagen nogal wat artefacten uit de naaste omgeving, zowel uit Nederland als uit Duitsland. (Daarover een volgende keer meer). De Lonnekerbijl had een prominente plaats in de vitrine. Van directeur Dick Schlüter kreeg ik toestemming om van vele artefacten foto's te maken. Van de Lonnekerbijl schoot ik dus ook een aantal plaatjes. En verder was het niet van belang. Maar toen ik de latere publicatie over de Lonnekerbijl in Paleoactueel 16 las en de tekening van de bijl eens ging vergelijken met mijn foto's van het stuk klopte er iets niet. Op mijn foto's **ONTBREKEN DE “concentrische ringen die (in tegenstelling tot slaggolven op door mensen gemaakte afslagen) scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede - karakteristiek voor vorstspijting”**. Op mijn foto van het vlak B is te zien dat het licht gewelfd is en dat er geen uitsteeksels van welke aard dan ook zichtbaar zijn. Er zijn middels schaduwwerking wel afslagnegatieven zichtbaar, dus dan mag er verwacht worden dat ringen die volgens Stapert “scherp geprofileerd zijn” ook middels schaduwwerking zichtbaar hadden moeten zijn. De omschrijving “scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede” lijkt toch in te houden dat ze nogal uitsteken boven het oppervlak.

Geeft mijn foto een vertekend beeld van dit vlak, doordat die scherp geprofileerde vorstspijtkringen blijkbaar zijn weggevalen? Op mijn foto lijkt het alsof de ‘vuistbijl’ van Lonneker gemaakt is op een grote forse kling, waarvan het slagpunt met slagbult lag op de kortste zijde. Dan is hij dus **NIET “op een plat vorstspijstuk gemaakt”**. Op de tekening is het zijaanzicht ook wel als zodanig te interpreteren, er zit een verdikking aan de onderkant en er is sprake van een lichte welving naar de punt toe, karakteristiek voor een afslag. De slagbult lijkt middels afslagen weggewerkt, mogelijk omdat men het artefact wilde schachten. En dan is het op eens geen vuistbijl meer, maar een schaaft op een kling, wel of niet met een spitse punt, op vlak A langs de randen geretou-

Op de foto van het vlak B van de vuistbijl van Lonneker **ZIJN GEEN “concentrische ringen die (in tegenstelling tot slaggolven op door mensen gemaakte afslagen) scherp geprofileerd zijn in dwarsdoorsnede - karakteristiek voor vorstspijting”**, zichtbaar. Het lijkt te gaan om een afslag met weggewerkte slagbult. Het artefact van Lonneker is dan geen vuistbijl, maar een ‘Spitzkling’ van de Markkleebergrtraditie van 180.000 BP. (Foto: K.G.)

cheerd. Dan is het dus **WEL EEN “stilistische vormkeuze”** en was de vuursteen zo slecht nog niet.

In de beschrijving staat dat er krassen onder de windlak zichtbaar zijn, er zit dus ‘hyaliet’ op. Dat impliceert dat het artefact uit de Markkleebergrtraditie van 180.000 BP stamt. Heel wat ouder dan eind Eemien en Moustérien. In de publicatie ‘Markkleeberg’ uit 1983 van W. Bauermann, D. Mania, V. Toepfer en L. Eismann staan dergelijke artefacten afgebeeld op pagina 232, Abb. 177. Deze artefacten worden daar omschreven als ‘Spitzklingen’ en ‘Spitzen’. Zie de afbeeldingen op de volgende bladzijde. Het Lonnekerstuk past er zo tussen.

Vlak A van de ‘vuistbijl’ van Lonneker. De beschrijving en de tekening daarvan in Paleoactueel 16 kloppen wel met wat de foto laat zien. Een dergelijke bewerking wordt echter ook aangetroffen op de ‘Spitzklingen’ van Markkleeberg van 180.000 BP. (Foto: K.G.)

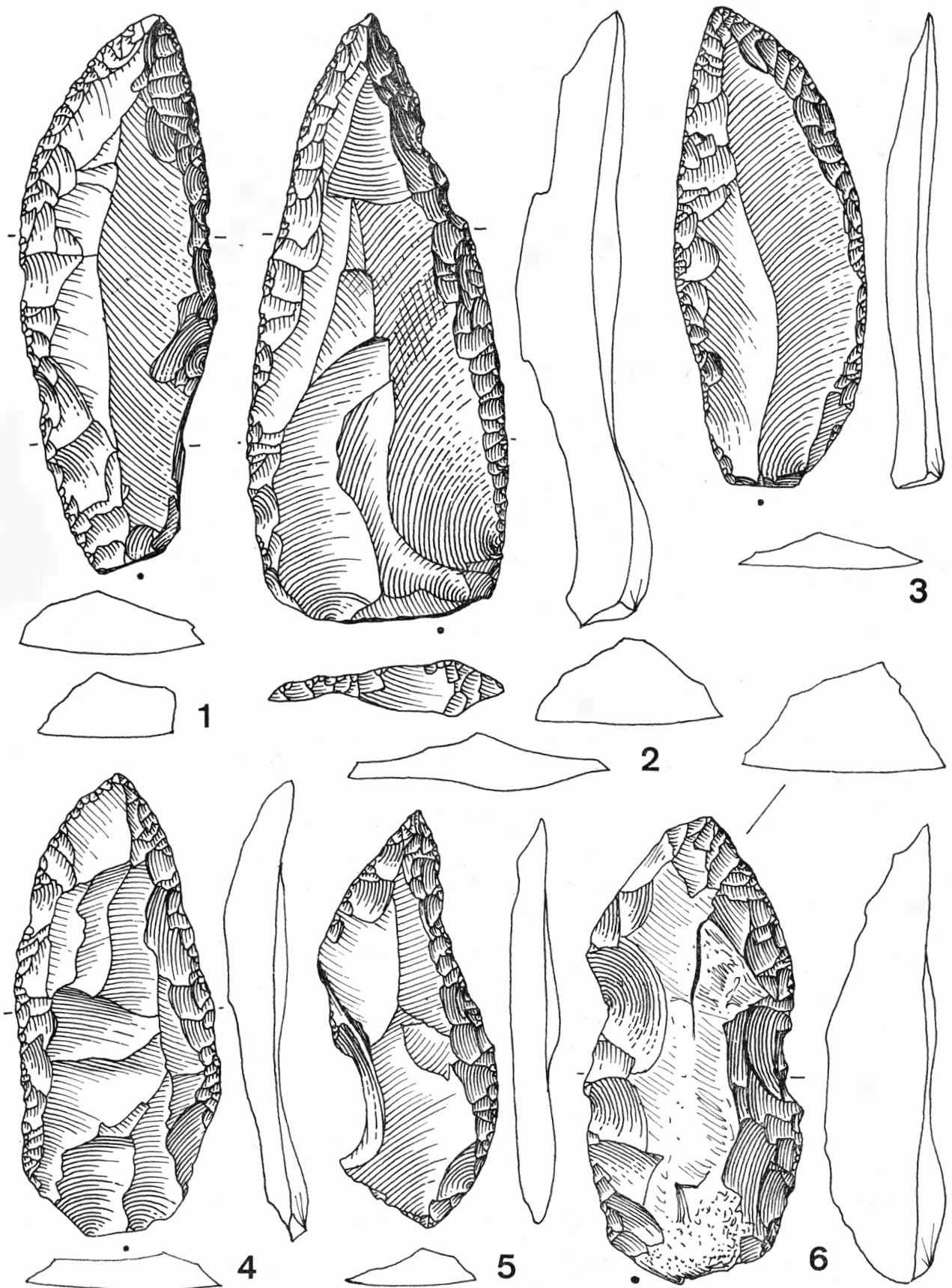

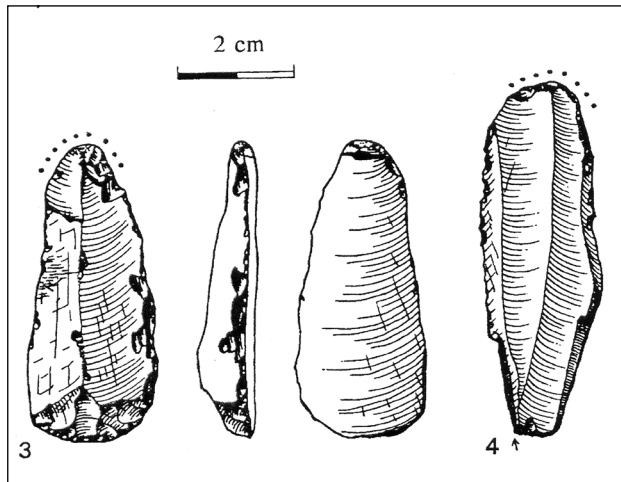
Abb. 177. Markkleeberg, Spitzklingen und Spitzen, 1:1.

De verschillende Spitzklingen en Spitzen van Markkleeberg. Ze zijn gemaakt op klingafslagen. De kanten van de afslagen werden blijkbaar niet bewerkt, want die zijn niet afgebeeld. De 'vuistbijl' van Lonneker kan er zo tussen geplaatst worden. Hij komt het meest overeen met de Spitzkling nr 4. Het lijken een soort messen, of lange spitschaven. Nog een punt dat voor een Markkleeberg-ouderdom van de Lonnerker 'bijl' spreekt is het voorkomen van 'hyaliet' op het artefact. Dat het om een hyalietafzetting gaat valt op te maken uit de opmerking van de auteurs in Paleoactueel dat er "met de microscoop krasjes onder de windlak te zien" zijn. De publicatie over Markkleeberg van Baumann et al. is zeker voorhanden geweest op de universiteit van Groningen, waar drie van de auteurs werkzaam zijn.
 Illustratie overgenomen uit 'Markkleeberg' van Baumann et al. 1983.

Over 'vuurmakers'

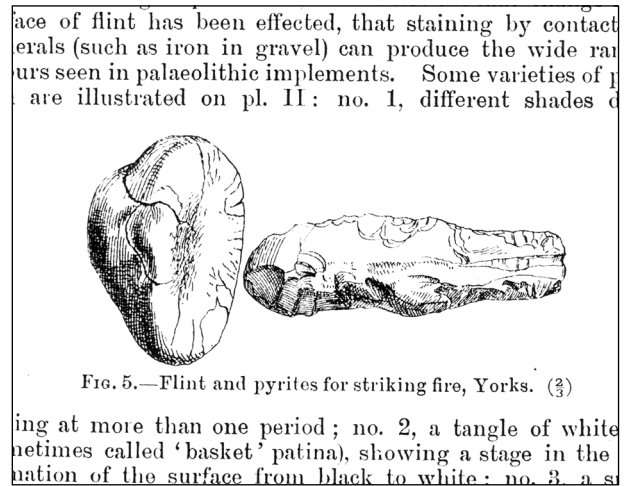
Vorig jaar ontving de redactie van de EXTERN een brief met bijgevoegd enkele copieën van een tweetal artikelen. Beide gingen over 'vuurmakers' uit de Steentijd.

In Paleoactueel nr 12 staat een artikel met als titel 'VUURMAKERS UIT HET LAAT-PALEOLITHICUM REVISITED' van Lykke Johansen en Dick Stapert. Nou is daar natuurlijk niks mis mee, maar de gedachte dat ze met hun hypothese dat klingen met een soort afronding als 'vuurmakers' gebruikt zouden kunnen zijn de eerste zouden zijn geweest zijn, moet mogelijk bijgesteld worden.

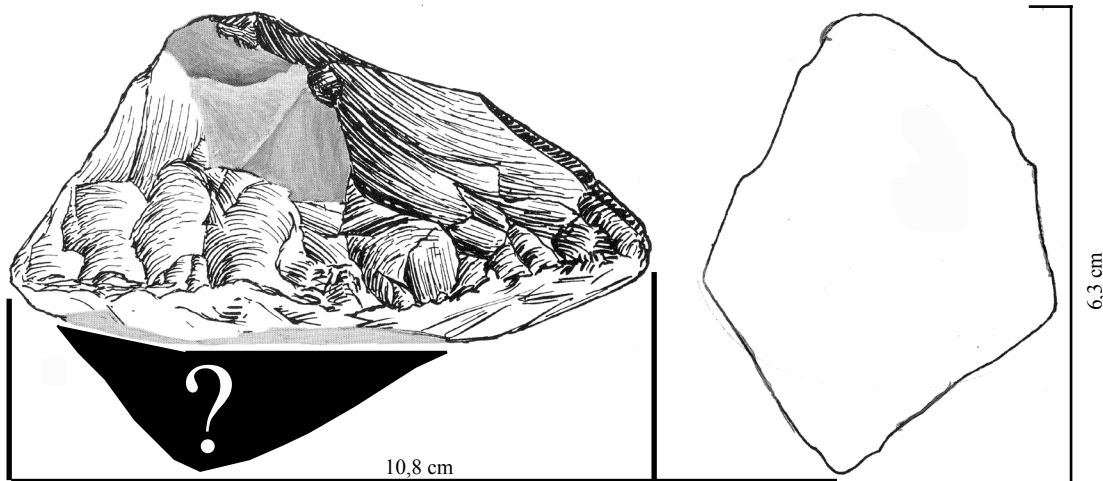

Klingen uit het artikel over 'vuurmakers' van Lykke Johansen en Dick Stapert. De artefacten zijn aan de zijde waar de stippeltjes bij staan afgerond. Dit zou volgens de auteurs gebeurd zijn doordat de prehistorische mens ze mogelijk heeft gebruikt als 'vuurslagen' op een stuk pyriet. Deze klingen worden op verschillende Hamburgien-vindplaatsen aangetroffen, maar ook op de Creswell-vindplaats Siegerswoude. Dergelijke afgeronde klingen komen volgens de auteurs geregeld voor, ook in Polen en Denemarken.

In de publicatie 'A GUIDE TO ANTIQUITIES OF THE STONE AGE' uitgegeven door het British Museum in 1926 staat op pagina 6 een illustratie die mogelijk dezelfde hypothese uitbeeldt.

Een deel van pagina 6 uit 'A GUIDE TO ANTIQUITIES OF THE STONE AGE' uit 1926 van het British Museum. Op de illustratie is een mogelijke kling naast een stuk pyriet zichtbaar. Op pagina 5 staat het volgende: "It is by no means improbable that many of the 'fabricators' belonging to the Stone age were really used in conjunction with nodules of iron pyrites for producing fire (fig. 5), and it may be pointed out that the gun-flint is only a variety of the domestic strike-a-light."

Iets merkwaardigs uit Archeobrief 2006 nr 2

En dan is er nog die merkwaardige vergelijking op doorsnede van een vuistbijl uit Hoogersmilde met de Anderenbijl, van prof. dr. Louwe Kooijmans in Archeobrief 2006 - 2. De prof. heeft de tekening van Palaeohistoria XV - 1973 zondermeer overgenomen. Maar aan die tekening ontbreekt bijna de helft van de bijl. Hier in zwart weergegeven. De bijl is nog veel dikker en misschien dus nog wel veel valser dan de professor dacht. Het is de dikste van alle Hoogersmilde bijlen.

Bij de tekening: Hoogersmildebijl van Plaat II uit Palaeohistoria XV - 1973. De tekenaar is vergeten de bijl op de juiste dikte weer te geven, of het is tijdens het drukken weg gevallen. Zie de lijn van de dwarsdoorsnede naar de lengtedoorsnede. Het hier toegevoegde zwarte deel ontbreekt in de publicatie. Dit heeft prof. dr. Louwe Kooijmans niet opgemerkt. Vreemd is ook dat hij de tekening een slag gedraaid heeft. Het weg gelaten deel komt dan aan de bovenkant.

Uit de collectie van Sigrid Wolff. Door Klaas Geertsma.

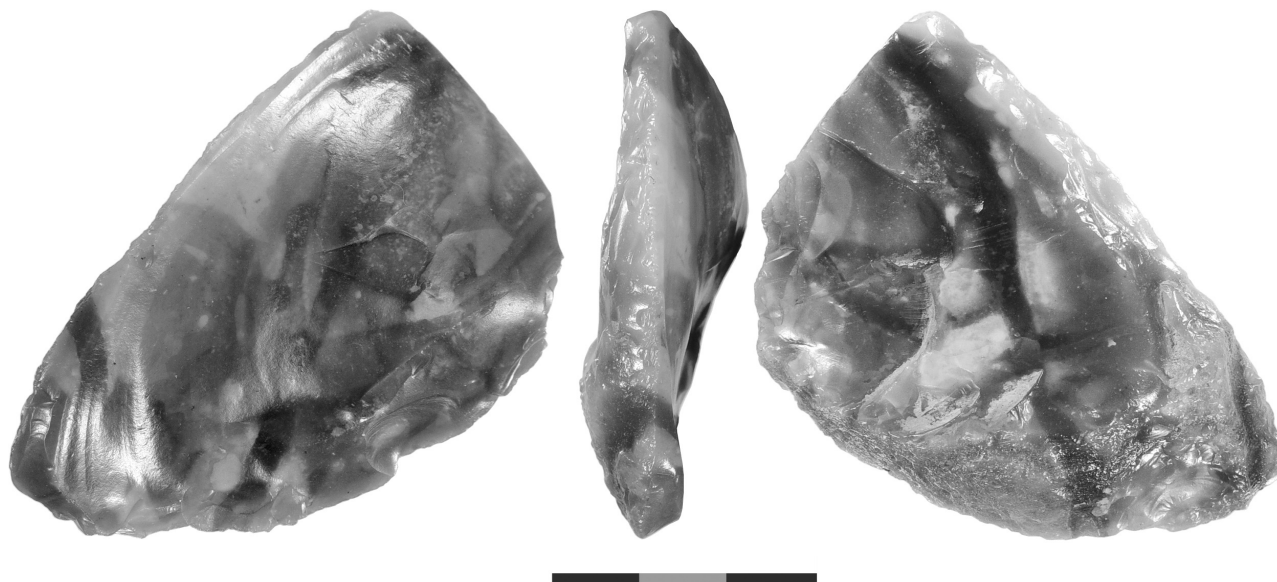
Dit artikel is ook te bekijken op www.apanarcho.nl met kleurenfoto's.

B Binnen de APAN wordt Sigrid tot een van de volhardendste zoekers gerekend. Ze heeft een geheel eigen 'zienswijze' de Steentijdmens betreffende. Voor haar zijn artefacten en 'stenen' in veel gevallen 'dragers van een voorstelling'. Ze maakt daarbij niet altijd onderscheid tussen 'bewerkt' en 'onbewerkt', of de formaten ervan. Haar enorme collectie valt op door de systematiek. Terugkerende vormen worden nauwgezet gerangschikt. Ze weet dat de meerderheid binnen de APAN alleen op de werktuigkenmerken let. In Veendam werd deze spitschaaf door haar dan ook omschreven als: *"Jullie willen graag slagbulten en retouche zien. Wat dan te denken van deze?"*

Sigrid is een aantal jaren geleden vanuit het midden van het land richting het noorden verhuisd. Appelscha werd haar nieuwe standplaats. Midden in het Vermaning-zoekgebied. Hier had ze bewust voor gekozen, want hier waren de akkers met de vele stenen, het Smildien in situ en de groeve het Blauwmeer. Ook werd het voor haar zo makkelijker om haar geboortegrond in Noord-Duitsland te bezoeken en de groeve Grosz Pampau nabij Hamburg. Daar vond ze haar eerste vuistbijl.

In haar collectie werd onlangs nog een drietal bijzondere artefacten uit Drenthe aangetroffen. Een grote slanke schaaft, met een dubbelganger in de collectie Eemster, en een symmetrische spitschaaf met alternerende retouche, geslagen in de echte Levallois-techniek. Dit werktuig is uniek, het is het enige in zijn soort dat tot nu toe boven de grote rivieren is aangetroffen. En nog een convexe schaaft van 'exotische' Eemstervuursteen.

De werktuigen van Sigrid Wolff staan volkomen los van Tjerk Vermaning, maar bevestigen eens te meer dat op het Drents keileemplateau het Smildien van de 'Neandertaler van de delta' een werkelijk gegeven is. Sigrid heeft een scherpe blik, wie weet wat dat verder nog gaat opleveren. Met dank aan Sigrid Wolff voor het beschikbaar stellen van haar artefacten.

Smilderspits op afslag uit de omgeving van Smilde. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Foto: K.G.

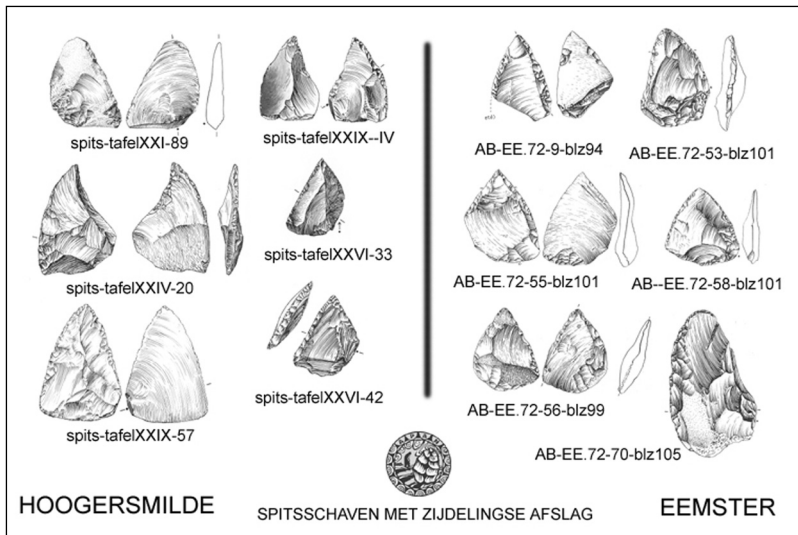
Smilderspits op afslag

Beschrijving: spits of spitschaaf, met aan één zijde retouche richting punt. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Cultuur: Smildien. Vindplaats: omgeving Smilde (Drenthe). In 2005 gevonden bij graverij langs een akker. Lichtgekleurd lemig zand van de originele matrix nog aanwezig in kieren en holten (zie foto). De spits is onbeschadigd. Materiaal: grijs-wit gevlekte glasachtige vuursteen van hoge kwaliteit met zwarte kleurbandingen. Verwerking: wrijvingsglans en oplossingspatina; geen hyaliet. Dit impliceert dat het artefact van na de Saale is en uit het Eemien stamt, of mogelijk uit het begin van de Weichsel.

Dit type artefact kan beschouwd worden als een gidsartefact voor het Smildien. In de collecties Hoogersmilde, Hijken en Eemster van Vermaning en Schuilenburg van de gebr. Geertsma komen ze veelvuldig voor. Ze worden dan ook wel 'Smilderspits' of 'Smildienspits' genoemd,

aangezien ze voor het eerst in Drenthe aangetroffen werden op de midden paleolithische vindplaats die bekend staat onder de naam 'Hoogersmilde' nabij de televisiezendmast te Smilde.

Dit schaaftype, wordt in de typologievoorstellen van prof. dr. Fr. Bordes 'raclor déjeté' of 'raclor convergent droit' genoemd. Er zijn twee typen, nl. de spitschaaf met retouche aan één zijde richting punt en de spitschaaf met aan twee zijden retouche richting punt. Indien er een enkelvoudige retouche aanwezig is, dan wordt dat aangeduid met de toevoeging 'simple' en wanneer er tweezijdige retouche aanwezig is, dan met de toevoeging 'double'. Ze komen voor in verschillende formaten. In feite zijn het geen echte spitsen, maar schaven. Opvallend aan deze spitsstypen is dat de slagbult niet recht tegenover de punt ligt, maar altijd schuin tegenover één van de zijden.

Overeenkomende Spitswerktuigen op afslag uit Hoogersmilde en Eemster. Ze zijn typisch voor het Midden Paleolithicum van het Drents keileemplateau.

In Hoogersmilde, Eemster en Schuilenburg

Dergelijke (spits)schaven komen veelvuldig voor in de collecties Hoogersmilde, Eemster en Schuilenburg. In de publicatie 'The Middle Paleolithic Finds from Hoogersmilde', van prof. dr. H.T. Waterbolk en dr. J.D. van der Waals, in *Palaeohistoria* XV van 1973 staat dit type spitsen afgebeeld op de volgende tafels:

Tafel XXI nr 89: omschreven als 'racloir simple droit'.
 Tafel XXIV nr 20: omschreven als 'racloir convergent'.
 Tafel XXVI nr 33: omschreven als 'racloir convergent'.
 Tafel XXVI nr 42: bijna hetzelfde type, maar nu omschreven als 'racloir déjeté'.
 Tafel XXIX nr 57: omschreven als 'racloir déjeté double'.

In 'Archaeologische Berichten' 17 uit 1986, het Eemster-nummer, wordt door de auteurs P. Dijkstra, A.M. Wouters en J.E. Musch, in het artikel 'De Jong-Acheuléen vindplaats 'Eemster'', de toolkit van die vindplaats beschreven. Een zestal Smilderspitsen staan afgebeeld op de volgende bladzijden:

Blz. 99, EE.72-56: omschreven als 'Moustérienspits'.
 Blz. 94, EE.72-9: omschreven als 'spitsschaaf' en 'racloir déjeté'.
 Blz. 101, EE.72-55: omschreven als 'spitsschaaf' en 'Smilderspits'.
 Blz. 101, EE.72-58: omschreven als 'spitsschaaf' en 'Smilderspits'.
 Blz. 101, EE.72-53: omschreven als 'spitsschaaf'.
 Blz. 105, EE.72-73: omschreven als 'spitsschaaf'.

In APAN/EXTERN 2 (1993) worden in het artikel 'Smildien uit Eelde (Drenthe)' door K. Geertsma, op blz 63, twee spitsen van Schuilenburg getoond. Ze staan omschreven als: Smildienspits op afslag. Op deze vindplaats werden in totaal zes van deze spitsen gevonden.

De Smildiencultuur werd voor het eerst in situ op het Drents keileemplateau aangetoond tijdens de opgravingen van Hoogersmilde 1965 en Hijken 1967. Deze vindplaatsen waren ontdekkingen van Tjerk Vermaning en werden samen met zijn vindplaats Eemster in 1975 vals verklaard. De opgraving in 1988 van Schuilenburg (gebr. Geertsma) was de derde in situ toetsing.

Een 'vals' type

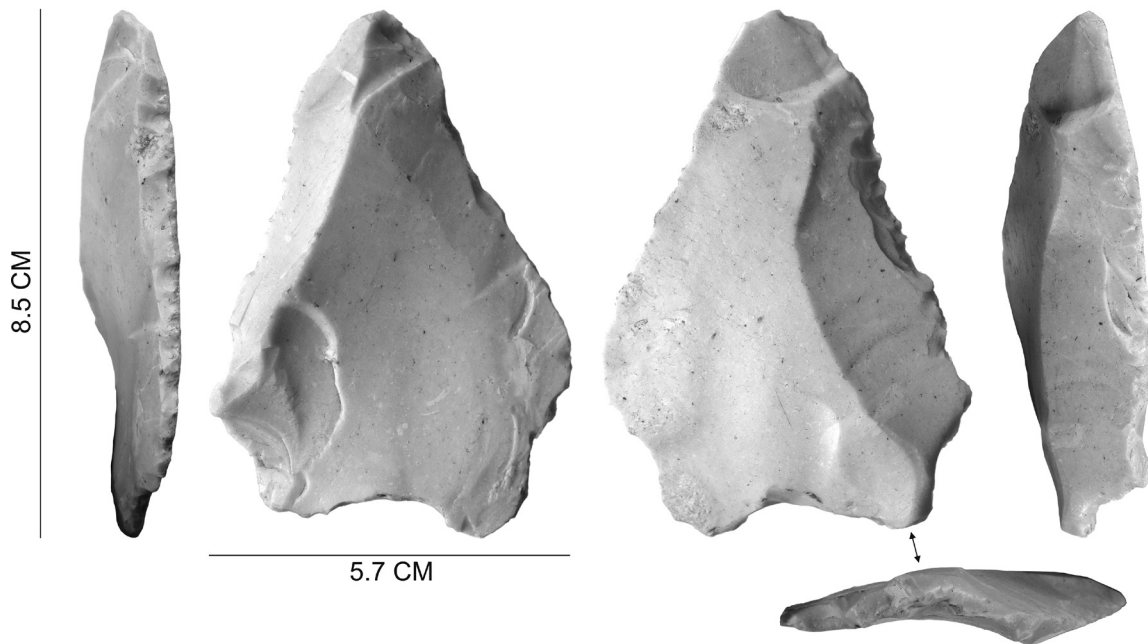
Interessant is, dat prof. dr. H.T. Waterbolk in zijn boek 'Scherpe stenen op mijn pad' (Groningen, 2003) op blz. 186, de vindplaats Eemster mede vals acht vanwege het voorkomen van 'Smilderspitsen'. Hij suggereert dat de vervalsers voor de typologie van de spitsen, voorbeelden hebben gebruikt uit een boek van prof. dr. Fr. Bordes (1961), waaronder de schaaft met scheve spits ('racloir déjeté'). Hij merkt daarbij nog op, dat dit werktuigtype door Bordes werd geïntroduceerd. Dr. Stapert erkende geen menselijke bewerking aan twee van dergelijke spitsen, die hem getoond werden tijdens zijn bezoek aan de opgraving Schuilenburg (1988). Hij benoemde ze 'incerto facto', onzeker hoe ontstaan. Die spitsen komen sterk overeen met de kleinere exemplaren van Hoogersmilde en Eemster.

Het Micoquien

Dit soort spitsen wordt ook nog binnen de toolkit van het Micoquien aangetroffen (Bosinski, 1967). In het artikel 'Een middenpaleolithische vindplaats van de Micoque-cultuur, type 'Schambach', op de stuwwal 'de Hooge Berg' op het eiland Texel', van Govert van Noort, in APAN/EXTERN 10 uit 2002/3, staat op blz. 16 een aantal spitsschaven afgebeeld. De formaten ervan zijn kleiner dan in het Smildien. Ze zijn zowel enkelzijdig als tweezijdig geretoucheerd en de slagbult ligt telkens zijdelings tegenover een zijde en niet tegenover de punt. Voorbeelden uit Böhmfeld-Schambach (Bosinski 1967) zijn er naast afgebeeld.

Drie van de zes spitsschaven van Schuilenburg. De twee met geschreven tekst werden op 18 december 1988, samen met nog ander materiaal, aan Stapert ter determinatie aangeboden. Zijn conclusie was: 'incerto facto'.

Symmetrische Levallois spitsschaaf Midden Paleolithicum 90.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Foto: K.G.

Symmetrische Levallois-spitschaaf, tweezijdig geretoucheerd

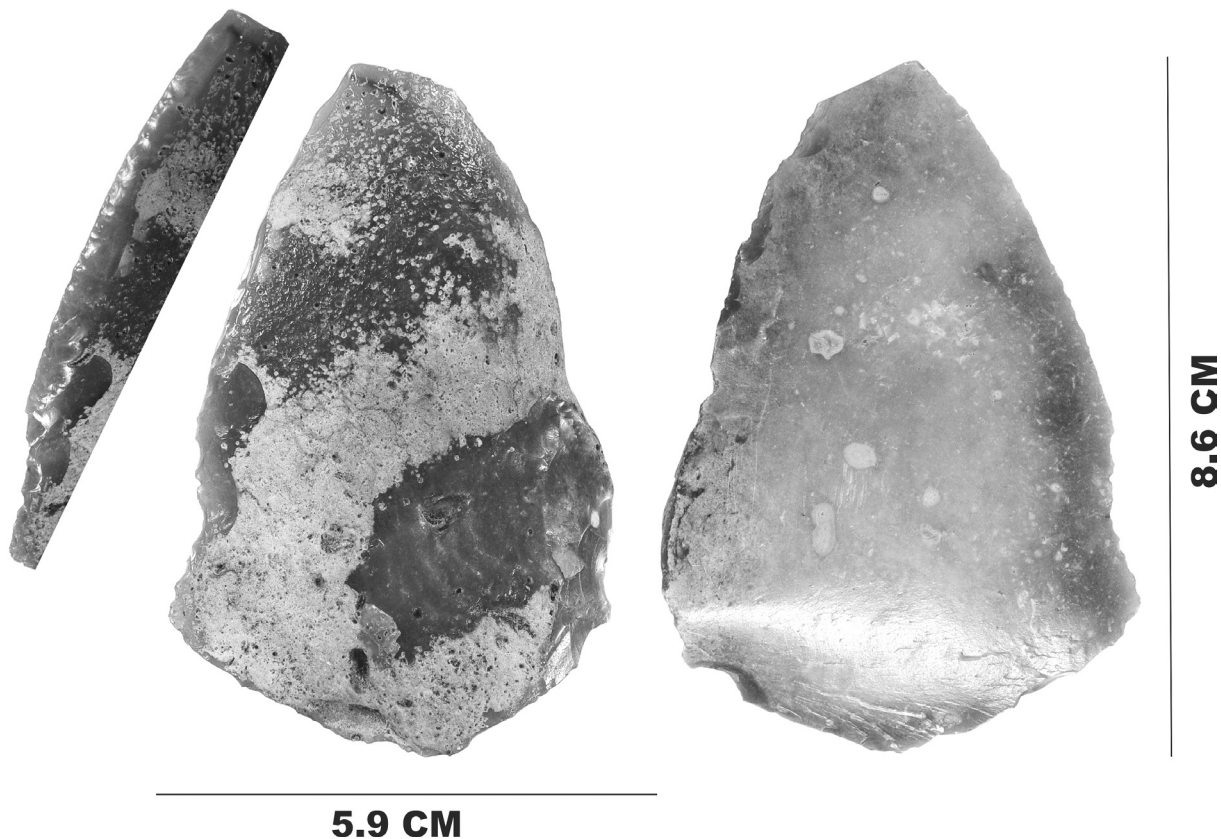
Beschrijving: spitschaaf geslagen in de Levalloistechniek, met alternerende retouche. Het is echter niet zeker of het ook de eerste 'echte' Levalloisspits op het Drents keileemplateau genoemd kan worden. Het laatste afslagpunt ligt namelijk niet recht tegenover de punt. Datering: Midden Paleolithicum 90.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff - 2004. Materiaal: ondoorzichtige wit-grijze vuursteen. Verwerking: zacht-glanzende oppervlak, het is een wrijvingspatina. Op het oppervlak zijn meerdere zgn. rood-bruine 'ijzer augieten' aangekoekt. Deze augieten zijn mogelijk al afgezet tijdens de bodemvorming in het Eemien. Vindplaats: op een akker tussen Ravenswoud en Smilde. Om de retouche langs de zijkanten te fotograferen is de spitschaaf iets schuin gehouden ten opzichte van de camera. Het kan nu lijken alsof de spits nogal dik zou zijn. Dit is echter niet het geval. De spits is uiterst dun; van 1.5 mm op het dunste punt tot 7 mm op het dikste. Zie foto van het afslagpunt.

Benaming bij Bordes

Deze spits is wat prof. dr. Fr. Bordes aanduidt als een 'pointe Levallois retouchée', maar ook als 'racloir alternés'. Het slagvlak heeft de karakteristieke vorm van de 'chapeau de gendarme' (lijkt op de vorm van een oude hoed of steek van de politieagent en is ook gelijk aan de vorm van de steek van Napoleon). Bij deze spits ligt de laatste aangebrachte afslag, dus de slagbult daarvan zichtbaar op het rechter pootje (zie foto bij het pijltje). Deze ligt echter niet recht tegenover de punt, wat bij de typische Levalloisspits wel het geval is. De slagbult behoort bij het grote afslagvlak links. De slagbulten van de andere vlakken zijn niet aanwezig; ze liggen allemaal buiten de grenzen van de huidige spitsonttrek. Elk vlak is een afslag. De spits is totaal bewerkt en volledig rondom geretoucheerd. De punt is oudtijds afgebroken. De retouche rondom de basis laat vermoeden dat het artefact geschacht geweest is. Deze basis, met de zorgvuldig aangebrachte 'pootjes', zien we soms ook bij artefacten uit andere cultuurtijden en dan vooral bij spitsen.

Benaming bij Bosinski

Prof. dr. Gerhard Bosinski beschrijft in zijn boek 'Die Mittelpaleolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa' (1967) vele spitsstypen. Dit type spits omschrijft hij als volgt: 'symmetrische spitschaver met alternerende retouche'. Hij merkt daarbij op dat één zijkant alleen dorsaal en de andere zijkant ventraal en soms ook nog dorsaal geretoucheerd behoort te zijn. Tevens stelt hij dat het verschil tussen symmetrische spitschaven en gewone spitschaven is, dat de alternerende bewerking alleen bij de symmetrische exemplaren toegepast werd. Hij rekent dit type spitschaaf tot het Micoquien.

Convexe schaaaf of grote Smilderspits uit de omgeving van Een. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Foto: K.G.

Convexe schaaaf of grote Smilder-spitsschaaaf op afslag

Beschrijving: Grote slanke schaaaf met aan één zijde retouche richting punt. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Cultuur: Smildien. Vindplaats: in 2002 op een akker nabij Een (Drenthe). Het werktuig is licht beschadigd, zowel oudtijds als recent. Materiaal: roomkleurige ondoorzichtige vuursteen, aan de randen glasachtig, van hoge kwaliteit. Deze vuursteensoort komt ook in de collectie Eemster voor. Verwerking: witte en blauwe patina, wrijvingsglans en oplossings-patina; geen hyaliet. Dit impliceert dat het artefact van na de Saale is en uit het Eemien stamt, of mogelijk uit het begin van de Weichsel.

Bij dit werktuig ligt het slagpunt tegenover de lange geretoucheerde zijkant. Dus mogelijk kan het gerekend worden tot de spitsschaven. De top is oudtijds afgebroken. Daarom is er niet meer vast te stellen of de retouche oorspronkelijk ook om de top heen heeft gelopen, zoals bij de dubbelganger uit de collectie Eemster van de APAN, EE.72-70, het geval is (zie rechts).

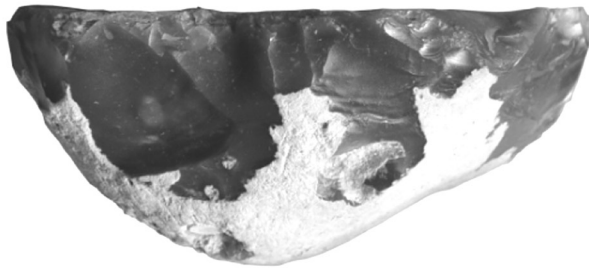
In de midden paleolithische cultuurfase zoals die zich manifesteert rondom de zuidelijke Noordzee, komen vele vuistbijtypen voor, ook de discoïde. We rekenen het Smildien met name daarom ook tot die cultuurfase. Een ander typisch kenmerk voor deze cultuur is, dat voor de fabricage van de grotere schaven er altijd de voorkeur was voor het gebruik van glasachtige vuursteen. Soms was die soort niet direct voorhanden en werd er gebruik gemaakt van een soort die niet door en door glasachtig was, maar alleen aan de buitenkant. De Smildienmens prepareerde vervolgens de knol dusdanig, dat het zo uitkwam dat de schrabber of schaafkant, waar de retouche op aangebracht werd, bij voorkeur tijdens het slaan in de glasachtige buitenkant van de knol kwam te liggen.

We zien dit ook bij diverse artefacten op het Drents keileemplateau binnen het Smildien. Deze schrabbers of schaven zijn dan ook vrij scherp.

EE.72-70 uit de collectie Eemster van de APAN, is de dubbelganger van de boven afgebeelde grote spitsschaaaf van Sigrid Wolff. In de *Archaeologische Berichten* nr. 17 uit 1986, blz. 105, wordt deze grote spitsschaaaf liggend afgebeeld. Het werktuig wordt daar echter niet omschreven als een spitsschaaaf, maar als een 'grote convexe schaaaf' of 'racloir transversal convexe'. EE.72-70 is van dezelfde soort vuursteen geslagen als de Sigridschaaaf. In Eemster zijn nog een aantal artefacten geslagen uit ditzelfde materiaal.

4.5 CM

9.1 CM

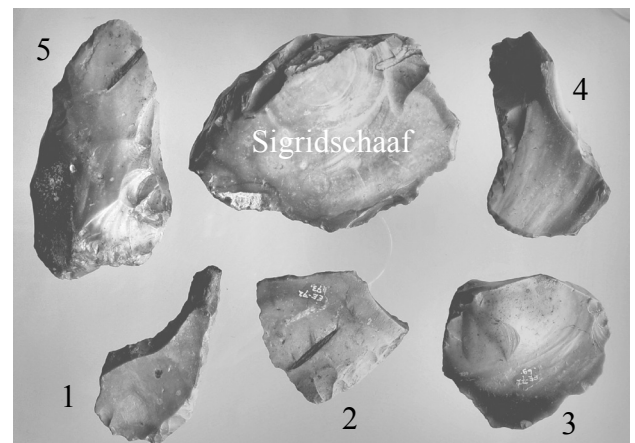
Convexe schaaaf op afslag. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Foto: K.G.

Convexe schaaaf op afslag

Beschrijving: convexe schaaaf op afslag. Midden Paleolithicum 115.000 - 50.000 BP. Vinder: Sigrid Wolff. Cultuur: Smildien. Vindplaats: nabij Smilde 2005. Het werktuig is onbeschadigd. Materiaal: roomkleurige ondoorzichtige vuursteen met witte cortex en roodbruine banderingen, aan de randen glasachtig, van hoge kwaliteit. Deze vuursteensoort komt ook in de collectie Eemster voor. Verwerking: wrijvingsglans, geen hyaliet. Dit impliceert dat het artefact van na de Saale is en uit het Eemien stamt, of mogelijk uit het begin van de Weichsel.

De schaaaf is van een knol of pebble geslagen. Cortex op de dorsale zijde. De schrabberbekapping is onregelmatig. Convexe schaven op pebbles komen veelvuldig voor in de collectie Hoogersmilde. Soms zijn ze volledig rondom geretoucheerd. In de collectie Eemster is geen direct vergelijkbaar artefact aanwezig. In die collectie zijn wel schaven en ook wel convexe schaven aanwezig, zie de afbeelding van EE.72-70 elders in dit artikel, maar de knollen waaruit ze geslagen zijn, hebben meer bewerkingen ondergaan voordat de schrabberkant er op geretoucheerd werd.

In de publicatie 'The Middle Paleolithic Finds from Hogersmilde', van prof. dr. H.T. Waterbolk en dr. J.D. van der Waals, in Palaeohistoria XV van 1973, staan convexe schaven op pebbles met cortex op de dorsale zijde, afgebeeld op de tafels: Tafel XXX, schaven nrs 36, 24, 131; Tafel XXXI, schaven nrs 60 en 58; Tafel XXXII, nr 102 (rondom geretoucheerd); Tafel XXXVII, nrs 61 en 59. Er komen ook nog een aantal convexe schaven op pebbles voor met meer voorbereidingen op de dorsale zijde, zodanig dat er van de cortex nog maar restanten zijn overgebleven. Deze zijn daarom niet als vergelijkingen meegenomen.

In de collectie Eemster van de APAN zijn o.a. de hier boven afgebeelde vijf artefacten aanwezig, die geslagen zijn uit dezelfde vuursteensoort als de convexe schaaaf van Sigrid Wolff. In de collectie Eemster komen ook nog andere vuursteensoorten voor, o.a. een ondoorzichtige blauwgrijze soort. In de collectie van Henk Geertsma bevinden zich meerdere artefacten die daarmee overeen komen. Een aantal van die vondsten is vaak getoond op APAN-dagen, ook aan wetenschappers van het team Roebroeks. Toch beweerden die wetenschappers, dat ook die vuursteensoort van nature niet op het Drents keileemplateau voorkomt. Met die vondsten en de vondst van Sigrid Wolff, zijn nu twee van de 'exotische' vuursteensoorten van Eemster ook elders op het Drents keileemplateau aangetroffen. Dit bewijst eens te meer dat de Neandertaler van Eemster zijn ruwmateriaal niet uit Limburg heeft aangevoerd, maar dat hij gewoon in zijn naaste omgeving dit materiaal kon verzamelen. De vondst van Sigrid onderstreept nogmaals de conclusie van Harry Huisman van het Natuur Museum Groningen, die stelde dat de verschillende vuursteensoorten binnen de artefactengroep Eemster, van nature wel degelijk in Drenthe voorkomen en dat ze een noordelijke oorsprong hebben. Op zijn trektochten had de Smildienmens echter ook toegang tot de vuursteenvoorkomens in de toen droogstaande zuidelijke Noordzee. Ook daar komt deze variant voor. Momenteel komt het door zuigerijen en vistrek naar boven. Meerdere knollen, maar ook artefacten geslagen uit het zuidelijke Noordzee-materiaal, zijn in bezit van APAN-leden.

Vondstmelding: Spitsschaaf, Bemmelse.

Door Klaas Geertsma

Grote spitschaaf, déjeté, of speerpunt uit de Neandertal-tijd. Midden Paleolithicum 80.000 tot 40.000 BP. Vinder: Paul de Loos. Vindplaats: nabij Bemmelse op een keienstort in de uiterwaarden van de Waal. Materiaal: vuursteen. De slagbult werd tendele verwijderd. Korte retouche aan beide zijden richting punt. Het kan zijn dat het artefact ook nog als boor werd gebruikt. (Foto Wim Tuijn).

O *Op de zestiende Steentijddag te Leiden, op zaterdag 4 februari 2006, werd bovenstaand artefact getoond aan prof. dr. Louwe Kooijmans en aan dr. Dick Stapert. De eerste maakte het stuk uit voor een vorst-slijping en volgens de tweede was het "niks" (natuurlijk, als het qua oppervlaktekenmerken zoveel weg heeft van de Vermaningvondsten; zoiets moet verboden worden).*

Wim Tuijn, jarenlang voorzitter van de AWN-afdeling Nijmegen, de aanbrenner van het stuk, die een uitstekend gevoel voor humor heeft, kwam naderhand over bovenstaande verslag uitbrengen bij Anton van der Lee. Anton vertelde hem dat hij eigenlijk uit loyaliteit met de erkende experts nu wel verplicht was om het ding weg te gooien, maar of hij hem dan wel wilde laten weten waar hij dat ging doen. Volgens Anton barstte Willem in zo'n onbedaarlijke lach uit, dat zijn stentorstem het universiteitsgebouw op zijn grondvesten deed trillen...

Over het artefact

Het artefact werd gevonden door dhr. Paul de Loos in de zomer van 2000 op een keienstort van een baggermaatschappij in de uiterwaarden van de Waal ter hoogte van Bemmelse (Over-Betuwe). Hier wordt reeds lang zand, grind en keien gebaggerd. De keien worden op grote hopen gestort, waarin gezocht wordt naar mooie stenen (agaat) en resten van gefossiliseerde botten en kiezen van mammoeten, etc. En soms levert dat een fraai artefact op zoals de bovenstaande spetterverse speerpunt uit de Neandertal-tijd, geslagen als een déjeté met een enorme slagkegel, die aan de ventrale zijde daarna weer ten dele is verwijderd. Weinig retouche, maar uitstekend bruikbaar. Het stuk kan echter ook gedetermineerd worden als een spitschaaf met tweezijdige retouche richting punt. Zie voor meer informatie over dergelijke artefacten het

artikel 'Uit de collectie van Sigrid Wolff' in deze aflevering.

Op grond van de vormgeving en bijgaand mammoetkiezen-verhaal kan het artefact gedateerd worden in het Midden-Paleolithicum van 80.000 tot 40.000 BP. Jan Willem van der Drift zegt over de afslagtechniek bij deze steen het volgende: *"De slagtechniek doet wat primitief aan, maar komt ook nog voor in het Neolithicum van Rijckholt. Het breukpatroon lijkt misschien vreemd, maar de slaglittekens ontspringen op onzuiverheden in de vuursteen. In mijn artikelen heb ik uitgelegd dat het aan de ene kant de VERDELING VAN DE STRAIN in het uitgangsmateriaal is die de VORM van de breuk bepaalt. Aan de andere kant is er het PROCES VAN BREKEN (supersnel scheuren) van de steen. De scheur dreigt telkens weg te draaien uit het vlak van de grootste strain. Dat is de oorzaak van de slagstralen. Hier zitten wat insluitsels in de steen, daardoor vormen zich op die plaatsen al snel onregelmatigheden die er uit zien als centrale slaglittekens. En de breukvorm is kort en breed, waardoor facettering ten opzichte van de slagstralen zichtbaar is. Volgens mij kan dit allemaal gewoon unipolair ontstaan. Of de steen daarbij werkelijk in de vrije verende hand werd gehouden of op de verende grond lag durf ik niet te zeggen".*

Dezelfde slagtechniek zien we bij de 'verse' vuistbijl van de Molen van Bels uit de omgeving van Mander en bij meerdere 'verse' artefacten uit die regio, te zien in Natura Docet te Denekamp. Ook op artefacten uit de groeve bij Wolvega lijkt de techniek toegepast. Dat zal in een later artikel behandeld worden.

Met dank aan Paul de Loos voor het beschikbaar stellen van zijn artefact en aan Wim Tuijn, Anton van der Lee en Jan Willem van der Drift voor het verstrekken van informatie.

Vondstmelding: Standvoetbekerbijltje, Leek.

Door Klaas Geertsma

Bijltje uit de 'Enkelgrafcultuur', voorheen 'Standvoetbekercultuur'. Gevonden door Geert Venema. In de directe nabijheid werd eerder een verstoord kindergraf aangetroffen. In het graf werden enkele aardewerkstukken aangetroffen, waaronder een kinderbeker. Daarnaast één vuursteenafslagje. Men verwachtte ook een geslepen bijltje aan te treffen. Dit was niet meer aanwezig. Mogelijk was dit het bijltje van de grafgift. (Foto K.G.).

V *Voordat de geplande bouw van een asielzoekerscentrum in de omgeving van Leek in de provincie Groningen doorgang vond, werd er op de locatie archeologisch onderzoek verricht. Het werd uitgevoerd door Archaeological Research & Consultancy (ARC) onder leiding van M.J.M. de Wit. Uit de Late Middeleeuwen kwam aardewerk en baksteenpuin naar boven en uit de prehistorie (bewerkt) steen, houtskool en aardewerkscherven. Uit het Mesolithicum een aantal haardkuilen en meerdere artefacten. En uit het Late Neolithicum of de Vroege Bronstijd werd er een vuursteenconcentratie aangetroffen. Direct onder de bouwvoor deden de archeologen echter ook een ontdekking uit de zgn. Enkelgrafcultuur, voorheen Standvoetbekercultuur, namelijk een grafkuil met daarin één standvoetbeker en nog een aantal scherven van meer aardewerk.*

De grafkuil had een afmeting van 1,5 x 1 m en was ongeveer oost-west gericht. Tot op een diepte van 15 cm werd er opgegraven. Het graf was omringd met een kringgreppel van 2,25 x 2,35 m. De greppel was zo'n 25 tot 40 cm diep geweest. Het vondstmateriaal werd direct onder de bouwvoor aangetroffen. Na conservering bleek het om vier verschillende stuks aardewerk te gaan, t.w. een standvoetbeker versierd met rijen korte inkervingen of spatelindrukken, een kinderbekertje versierd met rijen ovale indrukken en twee chevrons, een schaal en een lepel. Er werd één vuursteenafslag gevonden en een natuursteentje. Voor de Enkelgrafcultuur is dit een vrij normale bijzetting. Het wordt gedateerd tussen 2600 - 2450 v. Chr., uit het Late Neolithicum. Het gaat zeker om het graf van een kind, gezien de gevonden kinderbeker en de geringe afmetingen van het graf.

Het gebied rondom Leek wordt al jaren achtereenvolgens geïventariseerd op prehistorische overblijfselen door de amateur-archeologen Geert Venema en Bernard Versloot. Op het terrein van het asielzoekerscentrum ontdekten ze eerder al twee hamerbijlen uit de Enkelgrafcultuur, een geslepen vuurstenen bijl en een transversale pijlpunt uit de Trechterbekercultuur.

Naast de aanwezigheid van een kinderbeker in het graf verwachtte men als gift voor het hiernamaals ook een klein geslepen bijltje te zullen aantreffen (mondelinge mededeling). Er werd echter maar één vuurstenen afslagje aangetroffen. Maar omdat het graf nogal verstoord was, sluit men de mogelijkheid niet uit dat er een dergelijk vuursteenwerktuig in aanwezig kan zijn geweest.

Op 3 oktober 2006 werd door Geert Venema in de directe nabijheid van het graf bovenstaand klein geslepen bijltje gevonden. Dit bijltje zou afkomstig kunnen zijn uit de grafkuil. Het werktuigje is geslagen van een onregelmatig gevormde vuursteenknol. Met zo'n 30 afslagen werd het voorgedormd en daarna werd alleen de snede geslepen. Het stuk is onbeschadigd en is mogelijk direct gemaakt na het overlijden van het kind en als bijgift in de grafkuil gelegd, naast het aardewerk.

Het bijltje is 7,3 cm lang, 3,9 cm breed op de snede en het dikste punt is 1,9 cm. Het is geslagen uit bryozoënvuursteen van een redelijke kwaliteit. De snede is zeer scherp gebleven.

Literatuur: Ufkes, A.: Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.). Paleo Aktueel 12. RUG - Groningen 2000.

Op zoek naar de Kelten. Een boekbespreking.

Door Anton van der Lee

Leo Verhart: Op zoek naar de Kelten. Nieuwe archeologische ontdekkingen tussen Noordzee en Rijn. Uitgeverij Matrijs, Utrecht, genaaid gebrocheerd, 208 pagina's formaat 28 x 22 cm, full color. ISBN 90 5345 303 2. Prijs: € 19,95

H *Het in fors formaat uitgegeven boek is verschenen naar aanleiding van de grote overzichtstentoonstelling, die onder de titel: 'Het geheim van de Kelten' tot 19 november wordt gehouden in het Limburgs Museum te Venlo, een expositie die de moeite van een bezoek meer dan waard is. En degenen die dit vrij nieuwe museum nog nooit bezocht hebben, zullen met bewondering kennis kunnen nemen van de architectonische kwaliteiten en de ruimtelijke impressie van het moderne museumgebouw. Hierna gaat de tentoonstelling nog naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, het Gallo-Romeins Museum in Tongeren en het Hunebeddenmuseum in Borger. Wie wil kan dus dicht bij huis de interessante tentoonstelling zien.*

De Kelten zijn in de loop der eeuwen altijd met een waas van geheimzinnigheid en romantiek omgeven geweest. Enkele steekwoorden: dapper, ruw en onbeschaafd (volgens de Romeinen althans), kunstzinnig, geleid door op het schild getilde aanvoerders en druïden. Gelukkig hebben de laatste decennia nieuwe vondsten het eenzijdige beeld wel verduidelijkt. De Kelten duiken eigenlijk al op in de bekende Hallstattcultuur vanaf ongeveer 800 v. Chr., maar hun gebied en invloed nemen sterk toe in de periode van de La Tène-cultuur, genoemd naar de spectaculaire vondsten aan het Meer van Neuchâtel in 1853 en 1857. De cultuur kent een groot verspreidingsgebied: de Donaulanden met een zwaartepunt in Oostenrijk, Zwitserland, natuurlijk ook Gallië, waar we de Kelten ontmoeten in hun strijd tegen de Romeinen van Julius

Caesar, maar ook Duitsland, Nederland, Noord-Spanje, Engeland, Schotland, Wales en Ierland. Vooral in de laatste vier gebieden is hun invloed het best bewaard gebleven tot op de dag van vandaag.

Het zou al te mooi zijn wanneer met het verschijnen van dit boek alle raadsels rond de Kelten zouden zijn opgelost. De ondertitel suggereert min of meer dat het boek vooral handelt over vondsten uit ons land, maar in feite geldt dat slechts voor het vierde hoofdstuk: 'Kelten

tussen Noordzee en Rijn'. Men mag dit de auteur niet euvel duiden, want ons land heeft altijd aan de periferie van de Keltische cultuurkring gelegen en een complex verschijnsel als de Kelten en hun plaats in de historie valt daarom ook niet te benaderen met enkel Nederlandse vondsten. In het tweede hoofdstuk komt de vraag aan de orde, hoe Keltisch onze streken waren. Laten we eerlijk zijn: er is duidelijk sprake van Keltische invloeden, er zijn wat vondsten, er zijn Keltische plaatsnamen en persoonsnamen op altaren van Colijnsplaat, maar woonden hier daadwerkelijk stammen die zichzelf als 'Kelten' zouden betitelen? Waarschijnlijk was er eerder sprake van een uitstraling van materiële en immateriële aspecten van de Keltische cultuur naar onze regio.

Bij het boek 'Op zoek naar de Kelten' behoort een 'reizende' tentoonstelling. Het eerst ingericht in het Limburgs Museum te Venlo. Tussen het aangeboden informatiemateriaal op de site van dit museum zat deze schitterende foto van de archeoloog-auteur Leo Verhart. Deze foto kan beschouwd worden als het prototype van 'de archeoloog' met hart voor 'het vak', weer en wind houden hem niet tegen, zelfs voor de winter deinst hij niet terug, volhoudend en trots poserend tussen twee hagelbuien door, pal op de site, met de voeten stevig in de bodem van de voorouders, opgegraven vondsten in de knuist, de blik op de einder, succes afdwingend, met het belangrijkste gereedschap in de aanslag over de schouder, 'de schep'. Zo hoort het dus! Jammer dan Leo Verhart ook besmet is met het 'Flint Jack-syndroom'. Over Vermaningmateriaal heeft hij veel onwetenschappelijks verkondigd in woord en geschrift. Waarom? (Foto Limburgs Museum, tekst K.G.)

Nederland kent enkele spectaculaire grafvondsten die met de Hallstatt-cultuur in verband worden gebracht. Het bekendste voorbeeld daarvan is het zgn. Vorstengraf van Oss. De hier onder een grafheuvel van vijftig meter middel-

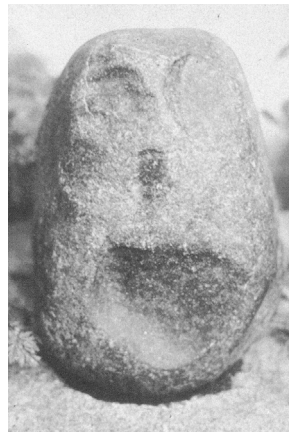
lijn begraven persoon kreeg een bronzen emmer mee in zijn graf, waarin een opgerold zwaard met een met goud ingelegde handgreep. Ook paardentuig vergezelde hem. In Wychen werden de resten van een wagen in een graf aangetroffen. Rond het begin van onze jaartelling kennen we duizenden fragmenten van 'Keltische' glazen armbanden met een sterke concentratie in het rivierengebied ten westen van de lijn Nijmegen – Arnhem. Het duidt op een productiecentrum in dit woongebied van de Bataven. Maar waren die Bataven 'echte' Kelten? Wellicht wel. Er zijn in ons land ook een aantal fraaie voorbeelden van Keltische kunstvoorwerpen gevonden, zoals de befaamde verguldsilveren sierschijf van Helden, maar daarvan staat wel vast dat het een importstuk is. Dat geldt eveneens voor een aantal getordeerde halsringen en voor de meeste van de inmiddels talrijke Keltische munten.

Alles bijeen genomen blijkt de titel van het boek wel juist gekozen te zijn: 'Op zoek naar de Kelten'. Die zoektocht wordt op een begrijpelijke manier voor een groot publiek beschreven. Geen taai wetenschappelijke verhandeling, maar een boek dat weet te boeien. Het beperkt zich ook niet tot vondsten alleen. Er zijn hoofdstukken over de herkomst en de ontdekkingsgeschiedenis, over de Hallstattcultuur, over ambachtelijke prestaties, over oppida, de verdedigbare forten, waarmee Julius Caesar in Gallië te maken kreeg, maar die wij in ons land niet kennen, over rituelen, offers en raadsels, over de verdwijning van de Kelten als machtsfactor, vooral door toedoen van de Romeinen en tenslotte over de Keltische erfenis, voornamelijk in Engeland, Schotland en Ierland. Auteur Leo Verhart heeft er in samenwerking met zijn adviseurs een interessant werk van gemaakt. Aan de uitgever komt de eer toe, dat het boek uitstekend oogt, dat het is voorzien van schitterende afbeeldingen van behoorlijk formaat, waarvan vele nooit eerder elders te zien zijn geweest en dat alles tegen een alleszins acceptabele prijs. Wat dat laatste betreft moet mij toch nog iets van het hart. Wellicht ben ik de enige Nederlander die er zich nog steeds aan stoort, maar waarom nu niet een prijs van € 20,00 in plaats van € 19,95? Bij het zien van dit soort prijzen, waar in de grijze oudheid de Hema ooit mee is begonnen, heb ik constant het gevoel dat de verkoper mij als klant niet au sérieux neemt. Die klant is in zijn ogen zó stom dat hij niets in de gaten heeft. Want natuurlijk is er eigenlijk geen verschil tussen die twee prijzen. Kom daar dan ook eerlijk voor uit en verslijt je afnemers niet voor nitwits....

Ter aanvulling bij 'Op zoek naar de Kelten'.

Door Klaas Geertsma

In het totale gebied van de Kelten was een cultus van het Hoofd aanwezig. Deze cultus duurde doorheen de hele Keltische cultuurperiode. Het kwam voor in heel Keltisch Europa. De cultus kreeg o.a. gestalte in uitgekapte Steenkoppen. Zowel primitief vormgegeven als zeer kunstzinnig, bijna realistisch. Hier alleen de primitieven afgebeeld. Het wordt wel beschouwd als het meest typische Keltische religieuze symbool. In het boek van Leo Verhart komen we ze niet tegen. Betekent dit dat ze in Nederland niet gevonden zijn? Indien zo, dan hierbij een oproep aan alle amateurs Steentijd om goed op te letten, want zoals uit de voorbeelden blijkt werden ze soms aangebracht op gewone keistenen. Moeilijk te herkennen en mogelijk nog moeilijker om erkend te krijgen. Met minimale bewerkingen werden de gelaatstreken aangebracht. Zie bij de koppen 1, 4, 5, 8, 9, 10 en 11. Ze kunnen dus aanwezig zijn op stenen in steenbulten langs akkers, of in met keistenen verharde paden. De veronderstelde betekenis ervan is hier niet zo van belang, maar moet wel enorm zijn geweest. In de Romeinse tijd bleef de cultus bestaan. Mogelijk werd de cultus daarna ook niet vergeten, maar vond het zijn plaats binnen de Christelijke religie. Zijn de steenkoppen die we aantreffen op de vroeg Christelijke kerken, in bv Picardië, nog een restant van deze cultus? Ook op Romaanse abdijen in Frankrijk werden steenkoppen aangebracht. Mogelijk was dit ook een gebruik in andere Europese landen?

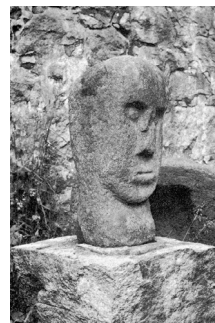
1. Steenkop uit Bronderslev - Denemarken.

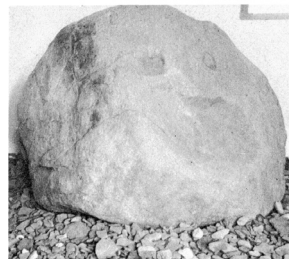
2. Steenkop uit Thaxted, Essex - Engeland.

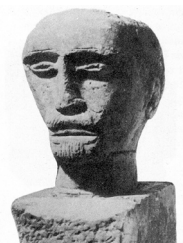
4. Steenkop uit North Riding, Yorkshire - Engeland.

3. Steenkop uit Rosse-landsguden - Noorwegen.

5. Steenkop uit Bronderslev - Denemarken.

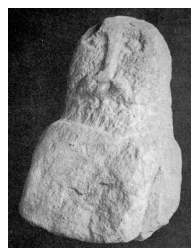
6. Steenkop uit Appleby, Westmoreland - Engeland.

7. Steenkop uit Eus-kirchen - Duitsland.

8. Steenkoppen uit Le Temple de la Foret d'Halatte - Senlis - Frankrijk.

9. Steenkop uit Cor-bridge, Northumber-land - Engeland.

10. Steenkop uit Greenhill - Engeland.

11. Steenkop uit Killavilla, C. Tipperary - Ierland.

Gegevens en foto's uit: Pagan Celtic Britain, Anne Ross, Shere Books - London - 1974.

Brabantse Broddels. **Durk, de Neandertaler.**

Door Anton van der Lee

N Na 70 jaar staat nog steeds niet vast, op welke dag ik eigenlijk ben geboren. De Burgerlijke Stand van de gemeente Loon op Zand houdt het op 2 januari 1936, maar het doopboek van de parochie St. Jan's Onthoofding vermeldt onvoorwaardelijk, dat ik al op 1 januari ben gedoopt, thuis weliswaar. Vanwaar die discrepantie? Wel, door omstandigheden had iedereen erop gerekend dat ik dood geboren zou worden en toen ik desondanks bleek te leven, werd met grote voortvarendheid een nooddoop uitgevoerd. En in al die paniek had niemand op de klok gekeken: het was ergens rond middernacht....

Wat ervan zij: op 2 januari 1986 vierde ik mijn vijftigste verjaardag en toen ik die morgen buiten keek, stond er voor het raam van de woonkamer een levensgrote Neandertaler bij wijze van Abraham. Mijn Betty had dat bekostigd met Ton van Grunsvan en die had er iets bijzonders van gemaakt. De pop was gekleed in echt bont en er waren twee pruiken aan gewaagd om onze oermens niet alleen van een flinke haardos te voorzien, maar ook om borst, armen en benen een ruige beharing mee te geven. Om de hals hing een zak van vossenbont met daarin nagemaakte Moustérienwerktuigen en onze Neandertaler leunde stevig op zijn eikenhouten speer met stenen punt. Ik haalde de pop onmiddellijk binnen vanwege het regenachtig weer. Gedachtig 'De Stam van de Holenbeer' kreeg mijn Abraham meteen al de roepnaam 'Durk'. (Wie zou Jean Auel ooit de suggestie aan de hand hebben gedaan, de meest onhebbelijke Neandertaler uit haar boek die naam te geven?).

Het zou zonde zijn geweest, een dergelijk fraai werkstuk na de verjaardag weg te gooien en vandaar dat onze Durk op de zolder belandde.

Al gauw was ik op het idee gekomen, dat zo'n Neandertaler een ideale blikvanger zou kunnen zijn voor een archeologische tentoonstelling. Bij tijd en wijle moest hij dan ook als zodanig de kost verdienen. Hij trad een keer op bij een kleinschalige expositie, maar het grote werk kwam pas toen de Archeologische Sectie van Het Noordbrabants Genootschap in april 1987 een formidabele jubileumtentoonstelling opzette in het Kempenlandmuseum in Eindhoven. Bij gelegenheid van het eeuwfeest van het Genootschap werden daar topstukken uit privé-collecties van amateurs samengebracht onder het motto: 'Helse Hartstochten'. Peter Toben, de directeur van het museum, had die titel ontleend aan een uitspraak van prof. dr. W. Glasbergen, die 'helse hartstochten' in verband bracht met amateur-archeologen, niet geheel ten onrechte. Zo'n expositie vergt heel wat organisatie, maar het loont de moeite en het zou vaker moeten gebeuren, want er zijn immers veel interessante bodemvondsten in particuliere handen en het grote publiek krijgt die zelden of nooit te zien. Durk maakte overuren in Eindhoven, maar het zou nog erger worden....

De familie Kerkhof uit 's-Hertogenbosch, vader, moeder en zoon Peter, was bezeten van sierstenen en fossielen. In hun vrije tijd handelden ze daar ook wat in vanuit hun woonhuis, totdat Peter besloot van zijn hobby een beroep te maken. In de jaren tachtig werd een dubbel woonhuis gekocht in het Eindhovense Strijp en de helft ervan werd ingericht als winkel. De zaken werden fors aangepakt. Elk jaar organiseerde Peter een open dag met een bepaald thema en die werd dan in de media met veel tamtam aangekondigd. Vooral Radio Omroep Brabant zorgde ervoor dat belangstellenden van heinde en verre toestroomden.

In augustus 1990 was het thema 'De Neandertaler', wel wat verrassend gezien de aard van de winkel. De expositie zou dan ook worden verzorgd door een speciaal daarvoor ingehuurd Belg, maar die belde de avond tevoren af....

Daar sta je dan met al je publiciteit en met je gewekte verwachtingen! Er viel niets meer af te zeggen. Moeder Kerkhof liet zich niet meteen uit het veld slaan. Ze pakte het telefoonboek van 's-Hertogenbosch en begon voor de voet alle Van der Lee's

'Durk' de Neandertaler.

De 'Abraham' voor amateur-archeologen.

Foto: Anton van der Lee.

te bellen die erin voorkwamen. Dat waren er 42, want mijn voorouders kenmerkten zich vooral door een grenzeloze vruchtbaarheid en armoede, wat ongetwijfeld oorzakelijk met elkaar verband houdt. En dan is het lastig om de juiste man te vinden als je zijn voornaam niet kent. Ik pakte die zaterdagavond zelf de telefoon op en meldde me met een zakelijk "Van der Lee". Aan de andere kant: "Met de archeoloog"? Toen ik bevestigend antwoordde, klonk er een diepe zucht van verlichting en vervolgens werd ik deelgenoot gemaakt van het probleem waarmee zoonlief was geconfronteerd.

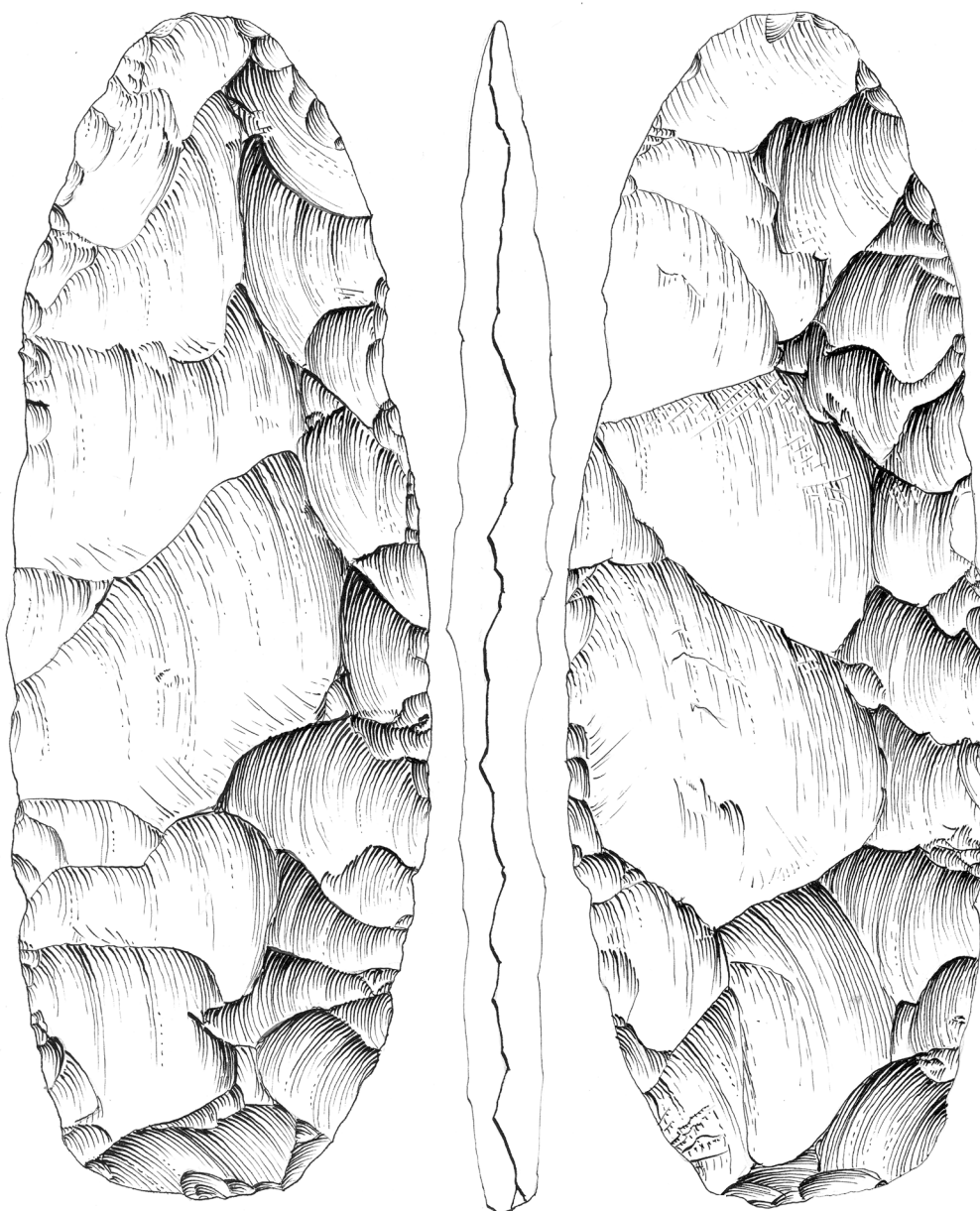
De volgende morgen werd Durk weer ingeladen, samen met de nodige Moustérienvondsten en illustratiemateriaal. Peter Kerkhof, zelf geen amateur-archeoloog, had door toeval een paar artefacten in zijn bezit en als die bij het thema pasten, dan kon ik die gerust erbij leggen. De vuistbijl uit Libië was te oud, maar kijk nou eens zeg, die grote bladspits van de 'Altmühl-gruppe'.... Ik bekeek hem met bewondering en vroeg aan Peter waar hij die vandaan had. "O, die zat toevallig tussen een partij sierstenen, die ik in Idar-Oberstein heb gekocht".

De open dag was een succes. Er was typisch sprake van twee categorieën bezoekers: de echte siersteenadepten die de Neandertaler geen blik waardig keurden en degenen die juist vanwege het thema waren gekomen. Vooral de jeugd had aandacht voor Durk. Als ik even niet keek, dan tilden sommigen stiekem het lendenvel op alsof het een kilt was om te kijken of er 'iets onder zat' en vervolgens besmuikt te lachen of blikken van verstandhouding met elkaar te wisselen: jawel hoor! Peter was gecharmeerd van de belangstelling voor de oermens en daarom vroeg hij of die nog een dag mocht blijven staan, want de volgende morgen zou er een klas schoolkinderen komen. Nou ja, geen probleem, als hij hem tenminste dan zelf naar Den Bosch zou repatriëren.

Toen ik tegen sluitingstijd mijn spullen weer inpakte, vroeg ik de jongeman of hij mij het wilde laten weten, wanneer hij eventueel de bladspits van de hand zou willen doen. "Hoezo, kun jij daar dan iets mee"? Natuurlijk 'kon' ik er iets mee. "Nou ja, dan neem je hem toch mee"!

Ik besefte onmiddellijk, dat ik daarvoor zelfs wel twee open dagen had willen bijspringen.

Onze bladspits is niet gemaakt uit vuursteen, maar uit wat de Duitsers 'Hornblende' noemen. Hij is bewerkt over het hele oppervlak d.m.v. slagretouche. Voor wie meer over de achtergronden van dit type artefact zou willen weten, is nog steeds de

Bladspits van de Altmühlgruppe uit de Eifel - 35.000 BP. Materiaal: Hornblende. Collectie: Anton van der Lee. Tekening (1:1): P. Dijkstra.

publicatie over Mauern van dr. A. Bohmers het meest belangwekkend (Bohmers, 1951). Ook het boek van Allsworth-Jones over het 'Szeletien' is verhelderend (Allsworth-Jones, 1986). In Nederland zijn er nauwelijks voorbeelden van gevonden: een fragment op de Aardjesberg in het Gooi (Stapert, 1992) en een complete spits op een voetbalveld langs de Tongelreep in Eindhoven (Roebroeks, 1986). Nóg een exemplaar ontdekte ik in de neolithische opstelling van het vroegere Goltziusmuseum in Venlo, maar wanneer je als amateur zoiets meldt bij de conservator, dan wordt daar vrijwel nooit actie op ondernomen. In het nieuwe museum is het unieke stuk dan ook niet eens meer geëxposeerd.

Literatuur:

Allsworth-Jones, P., 1986: The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. Oxford. **Bohmers, A., 1951:** Die Höhlen von Mauern. Palaeohistoria I, Groningen. **Roebroeks, W., 1986:** Eindhoven. In W.J.H. Verwers: Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981-1982. Waalre. **Stapert, Dick, 1992:** Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het Midden-Pleniglaciaal? Paleo-Aktueel 3, pp 29-32.

Durk is niet meer teruggekeerd. Toen Peter een afspraak wilde maken om de voormalige Abraham te komen terugbrengen, begreep ik hoe hem dat aan het hart ging. Ik heb hem toen de pop maar cadeau gedaan. Later gaf hij mij er nog een hangertje voor van een in goud gevatte robijn en ook nog een stuk bergkristal, dat voor degenen die daarin geloven zou beschermen tegen diefstal. Ik ben te nuchter voor dat soort dingen. Desondanks hoop ik dat de glasheldere steen toch als waakhond voor mijn dierbare 'Altmühl' bladspits zal willen fungeren....

De migratie van jagers/verzamelaars van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte (13.000 - 11.000 BP).

Door G.J. van Noort

I In onderstaand artikel wordt de verspreiding van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte verklaard vanuit archeologische vondsten, de biotoop en het trekgedrag van het rendier en aan de hand van 14C dateringen van veel vindplaatsen. Het jachtwild, waar de Hamburgjagers op gejaagd hebben, was voor 95% het rendier. De biotoop van het verspreidingsgebied in Duitsland ten tijde van de Hamburgcultuur is bepaald vanuit het pollenonderzoek. Dit bleek een rendierbiotoop te zijn en is dus in overeenstemming met het jachtwild, het rendier, waarop de Hamburgers gejaagd hebben. Er trad in het verspreidingsgebied van de Hamburgcultuur in Duitsland een verstoring op in de rendierbiotoop vanuit het zuidoosten en het oosten, waardoor de rendierbiotoop moest verschuiven naar het noordwesten. De aanvang van deze verstoring en verschuiving komt overeen met de jongste 14C datering van de Hamburgcultuur in Duitsland. Uit de snelheid van de biotoopverschuiving naar het noordwesten kon worden vastgesteld wanneer er voor het eerst in onze streken sprake was van een rendierbiotoop en wanneer deze weer verdween. Dit komt overeen met het arriveren van de Hamburgjagers in onze streken maar ook met de duur van hun verblijf. Zoals blijkt uit de oudste en jongste 14C dateringen van de Hamburgcultuur in Nederland.

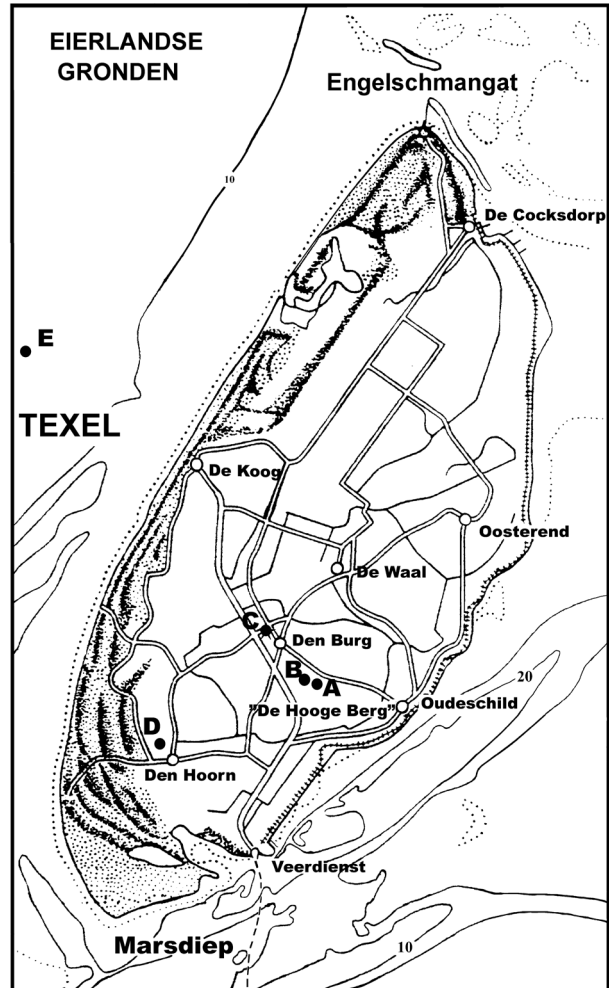
Inhoud

- A. Inleiding.
- B. Beschrijving van twee vindplaatsen van de Hamburgcultuur op de stuwwal de 'Hooge Berg' op het eiland Texel en enige losse vondsten van Texel en omgeving.
- C. Verspreiding van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte.
- D. Indeling van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte.
- E. De Hamburgcultuur in Duitsland.
- F. De beschrijving van het landschap vanuit de pollenanalyses gedurende de periode dat de Hamburgjagers in Duitsland geleefd hebben.
- G. De Hamburgcultuur in Nederland.
- H. De beschrijving van het landschap vanuit de pollenanalyses gedurende de periode dat de Hamburgjagers in Nederland geleefd hebben.
- I. Een jaarcyclus van de Hamburgcultuur in Noordwest-Europa.
- J. Welke oorzaak ligt er aan ten grondslag dat de Hamburgjagers in de Allerød vanuit Duitsland naar Nederland verhuisden, zoals blijkt uit de 14C-dateringen?

A. INLEIDING

In 1972 vond de heer A. Scheerder op de stuwwal de 'Hooge Berg' op Texel stenen werktuigen van de Hamburgcultuur. De vondsten werden na zijn overlijden door diens vrouw overgedragen aan Ad Wouters.

Bij de inventarisatie van de collectie Wouters kwamen de artefacten van Texel weer tevoorschijn. Omdat de schrijver van dit artikel eveneens een concentratie werktuigen van de Hamburgcultuur had gevonden, kreeg hij de werktuigen uit de voormalige collectie Scheerder. Uit diens beschrijving van de vindplaats aan Ad Wouters bleek naderhand dat het dezelfde vindplaats was als die van de schrijver. Op vijf honderd meter van de eerste vindplaats

Figuur 1. Verspreiding van de vindplaatsen van de Hamburgcultuur op Texel.

werd een tweede aangetroffen met een apart karakter. Aan de hand van één van de typewerktuigen blijkt, dat er door het verspreidingsgebied van de Hamburgcultuur een scheiding loopt waardoor het in twee verschillende gebieden wordt opgedeeld. Eigenlijk bestaat de Hamburgbevolking uit twee populaties. Op basis van 14C-dateringen blijkt dat deze gescheiden populaties van Hamburgjagers in de tijd na elkaar hebben geleefd. Aan de hand van pollenanalyses uit deze verspreidingsgebieden van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte zal aanemelijk worden gemaakt dat de Hamburgjagers in de Allerød vanuit de omgeving van Hamburg naar Nederland zijn getrokken door een biotoopverandering, die mogelijk werd veroorzaakt door een klimaatwijziging.

B. BESCHRIJVING VAN TWEE VINDPLAATSSEN VAN DE HAMBURGCULTUUR OP DE 'HOOGEBERG' AANGEVULD MET NOG ENKELE LOSSE VONDSTEN VAN HET EILAND TEXEL

Beschrijving van de vindplaatsen (Fig. 1).

Op de stuwwal de "Hooge Berg" op Texel zijn twee concentraties aan werktuigen van de Hamburgcultuur gevon-

den, een losse vondst nabij Den Hoorn en een losse vondst op het suppletiezand op het strand nabij paal 10 bij Den Hoorn. De laatste zal oorspronkelijk uit het wingebed van het suppletiezand afkomstig zijn, dat enige kilometers voor de kust van Texel ligt (Fig. 1).

De 'Hooge Berg' is een keileemrug, ontstaan door stuw-
wing uit de op één na laatste ijstijd, ook wel Saale ijstijd
genoemd. In de keileem treft men veel vuursteen aan van
noordelijke herkomst. De heer Scheerder heeft in 1972 bij
één van zijn bezoeken aan Texel op één van deze twee
vindplaatsen (Fig. 1 nr. A) werktuigen verzameld. Bij de
inventarisatie van de collectie Wouters halverwege de
jaren '90 zijn ze opgenomen in de collectie van G.J. van
Noort, die dezelfde vindplaats in het begin van de jaren
'80 had ontdekt. De artefacten zijn oppervlaktevondsten
die door ploegen tevoorschijn zijn gekomen. Op de vind-
plaats ligt een dekzandlaag met een dikte van ± 50 cm.
Dit dekzand zal overeenkomen met het dekzand dat be-
schreven is van de Micro-Moustérien vindplaats (Van Noort,
1986), omdat de vindplaatsen zeer dicht bij elkaar gelegen
zijn. Vindplaats A ligt halverwege een helling.

De tweede vindplaats (Fig. 1 nr. B), die halverwege de
jaren 90 werd ontdekt, ligt zo'n 500 meter van de eerste
verwijderd. Het bijzondere van deze vindplaats B is dat er
door het ploegen over een lengte van zo'n 5 meter en een
breedte van 1 à 2 meter een groot aantal granieten omhoog
werd geploegd. Grenzend aan de noordzijde van deze
strook kwamen de volgende werktuigen tevoorschijn:
1 kern, 3 gebroken kerfspitsen, 1 Gravettespits, 2 krom-
bekstekers en nog een aantal gebroken klingen. Binnen
een afstand van 50 m., aan de noordzijde van de graniet-
blokken, werden een 50-tal klingen en gebroken klingen,
6 kernen, 4 krom-bekstekers en 3 klingkrabbers geborgen.
Deze vindplaats ligt op het hoogste punt van een vrij vlak
gedeelte van de keileemrug en heeft een vrij uitzicht over
de zuidzijde van het eiland tot aan Wieringen, dat bij hel-
der weer te zien is. Op deze vindplaats B was het slechts
drie jaar mogelijk om werktuigen te verzamelen. Het
laatste jaar dat de vindplaats weer vrij lag werden er weer
meerdere werktuigen aangetroffen, waaronder enige steel-
schrabbers en 5 van de 6 kernen.

Beschrijving van de werktuigen van deze vindplaatsen (Fig. 2, 3)

Vindplaats A: Op deze vindplaats, die een doorsnede heeft
van zo'n 75 à 100 meter, zijn de volgende werktuigen ge-
vonden door de heer Scheerder en door de schrijver. Zie
Fig. 2. De Kerfspitsen nr. 1, 2, de Gravettespits nr. 7, Abri
Audi spits nr. 10, de zaagjes nr. 11, 12, 14, de klingschrab-
bers nr. 16, 17, 18, 19, 24, de gebroken klingschrabbers nr.
20, 21, 22, 23, 25, de stekers nr. 28, 29, 30, de stekerafslag-
gen nr. 32 en 33, de krombeksteker nr. 36 en het boortje nr.
37. Er zijn hier ook nog de volgende werktuigen gevon-
den die niet zijn afgebeeld: 3 kernen, 1 afgeknotte kling, 1
kerfkling, 1 krombeksteker en meerdere gebroken klingen.

Vindplaats B: Deze vindplaats heeft een oppervlakte van
zo'n 100 m². De volgende werktuigen zijn hier gevon-
den. Zie Fig. 2. De Kerfspitsfragmenten nr. 3, 4, 5, 6, de
Gravettespitsen nr. 8 en 9, beide met gebroken punt, de
zaagjes nr. 13 en 15, de schrabber nr. 26, de stekers nr. 27
en 31, de krombekstekers nr. 34 en 36, het boortje nr. 38,
klingafslag nr. 39, één van de kernen nr. 40 en een kling-
krabber. De kernen met enkele klingschrabbers die het
laatste jaar dat de vindplaats vrij lag zijn gevonden zijn af-
gebeeld in Fig. 3. nr. 3, 4, 5, 6, 7 en de schrabbers nr. 8 en
9. Ook van deze vindplaats zijn een aantal werktuigen niet
afgebeeld, t.w.: 1 boor, 1 microzaagje, 1 zaagje, 1 steker,
7 afgeknotte klingen, 3 kerfklingen, 2 krombekstekers met
een dikke punt, 3 krombekstekers met een fijne punt en
2 schrabbers.

Waarom mogen we dit als Hamburgcultuur beschouwen (Fig. 2, 3)?

Vindplaats A:

Kerfspitsen in combinatie met krombekstekers en kling-
krabbers zijn de gidsartefacten van de Hamburgcultuur
in de Noord-Europese laagvlakte (Rust, 1937, 1943, Tromnau,
1975, Burdukiewicz, 1986).

Omdat op vindplaats A de werktuigen zijn gevonden bin-
nen een straal van zo'n 100 m en de types binnen de Ham-
burgcultuur te plaatsen zijn, mogen we ervan uitgaan dat
deze werktuigen bij elkaar behoren en dat we hier met een
vindplaats van de Hamburgcultuur te maken hebben.

Vindplaats B:

Op deze vindplaats zijn drie gebroken kerfspitsen, zes
krombekstekers en zes kernen gevonden met vele klin-
gen en gebroken klingen. Kerfspitsen in combinatie met
krombekstekers en klingkrabbers zijn de gidsartefacten
van de Hamburgcultuur in de Noord-Europese laagvlakte
(Rust, 1937, 1943, Tromnau, 1975, Burdukiewicz, 1986).

Zo zien we dat alle werktuigtypen naar de Hamburgcul-
tuur wijzen en op grond hiervan is ook deze vindplaats bij
de Hamburgcultuur ingedeeld.

Functie van de vindplaatsen:

Omdat op vindplaats A zowel werktuigen voor de jacht
zijn gevonden, zoals spitsen, en werktuigen die gebruikt
werden voor het huishouden, zoals de schrabbers, wordt
dit soort vindplaatsen gezien als een nederzetting waar
men woonde en van waaruit men op jacht ging. Vaak heb-
ben deze sites, zoals ook hier, een oppervlakte van enige
honderden vierkante meters (Mellars, 1976).

Op vindplaats B daarentegen zijn heel opvallend alleen
gebruikte spitsen gevonden. Dat ze gebruikt zijn blijkt
uit het feit, dat er alleen steeleinden van de kerfspits zijn
gevonden. Bij de Gravettespitsen zijn de toppen afgebro-
ken. Verder zijn hier werktuigen gevonden, zoals stekers
en krombekstekers, die duiden op botbewerking (Rust, 1937,
1943). Ook heeft men er klingen geslagen, want er zijn hier
meerdere kernen, hele klingen en veel gebroken klingen
aangetroffen. Als kleine vindplaatsen met gebroken spit-
sen op hoog gelegen punten liggen, zijn dit soort vind-
plaatsen volgens Mellars (1976) vermoedelijk uitkijkposten
waar men tijdens de jacht heeft gezeten. Zouden de om-
hoog geploegde granietblokken op een soort wal wijzen
waarachter men zich verscholen heeft om de rendieren te
observeren? Heeft men met de krombekstekers geweien
bewerkt (Rust, 1943) terwijl men op de uitkijk zat?

De opgraving van de Hamburgcultuur door de R.O.B. nabij Den Burg

Deze vindplaats is ontdekt door de R.O.B. tijdens de
grote opgraving op het terrein waar later de woonwijk
Noordwest van Den Burg is gebouwd. Ze is door Wolte-
ring van de R.O.B. opgegraven en door Stapert (1981)
gepubliceerd. Het is de eerst beschreven vindplaats van de
Hamburgcultuur van het eiland Texel. De site is klein en
één van de bezigheden die vermoedelijk hier zal hebben
plaatsgevonden is het opnieuw schachten van pijlpunten.
Omdat de werktuigen bij het opgraven door Woltering niet
individueel zijn ingetekend, kon men bij het uitwerken
van de gegevens geen verdere verbanden leggen m.b.t. de
verdeling van de werktuigen op de vindplaats.

Losse vondsten van het eiland Texel

Nabij Den Hoorn, de meest zuidelijke keileembult op
Texel, heeft de heer W. Kikkert een combinatiewerktuig
gevonden van een schrabber met een krombeksteker (Fig.
3 nr. 2). De heer Haag uit Den Burg heeft nabij Paal 9
op het suppletiezand van het Texelse strand een kerfspits
gevonden (Fig. 3 nr. 1). Deze zal hier terechtgekomen zijn
bij het ophogen van het strand met suppletiezand uit de

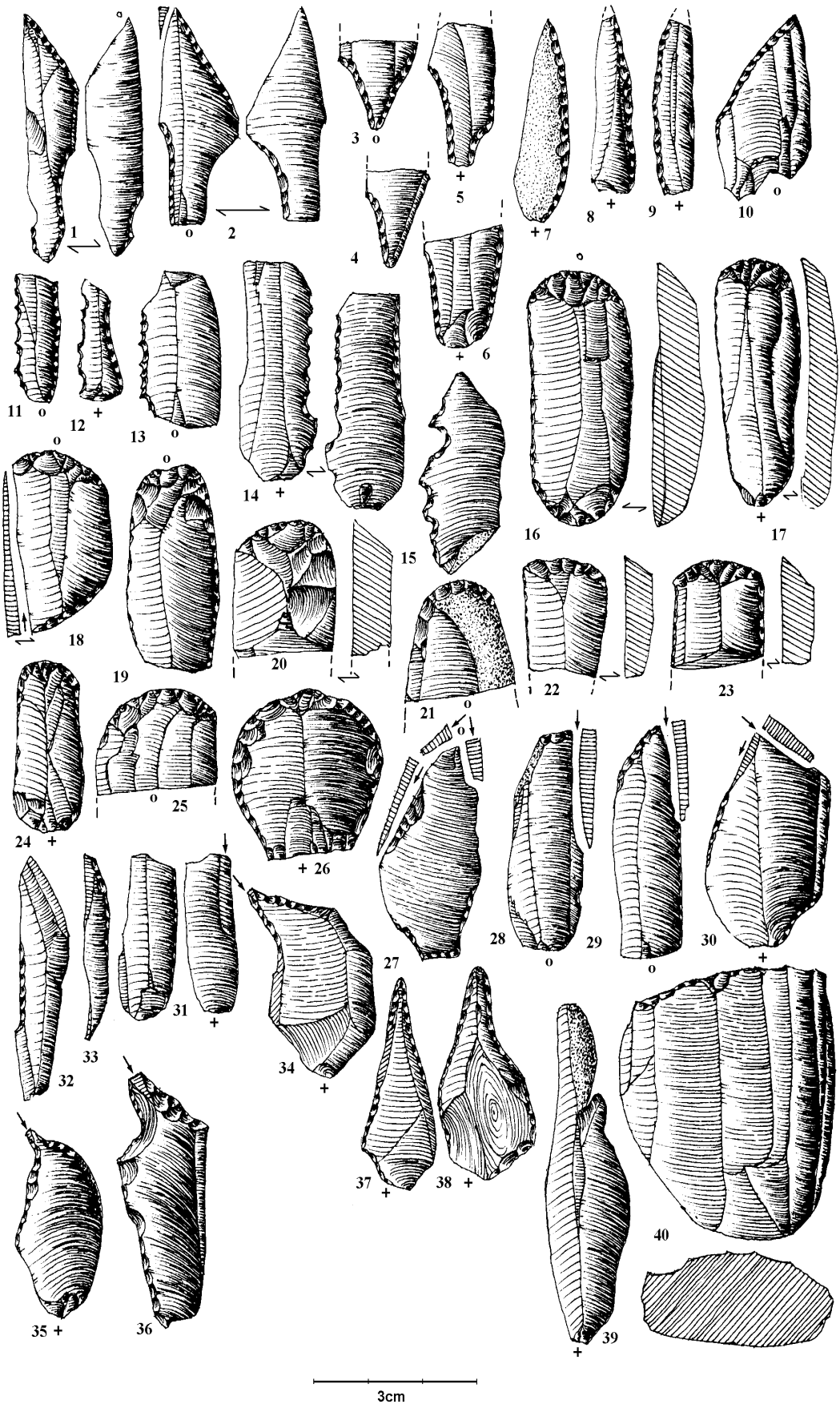

Fig. 2. Hamburgien. 'De Hooge Berg' Texel. Collectie: Govert van Noort. Tekeningen: A.M. Wouters.
 1 - 6: Kerfspitsen en fragmenten; 7 - 9: Gravettespitsjes; 11 - 15: Zaagjes; 16 - 26: Schrabbers; 27 - 31: Stekers;
 32 - 33: Stekersafslagen; 34 - 36: Krombekstekers; 37 - 38: Boortjes; 39: Kling; 40: Klingkern.

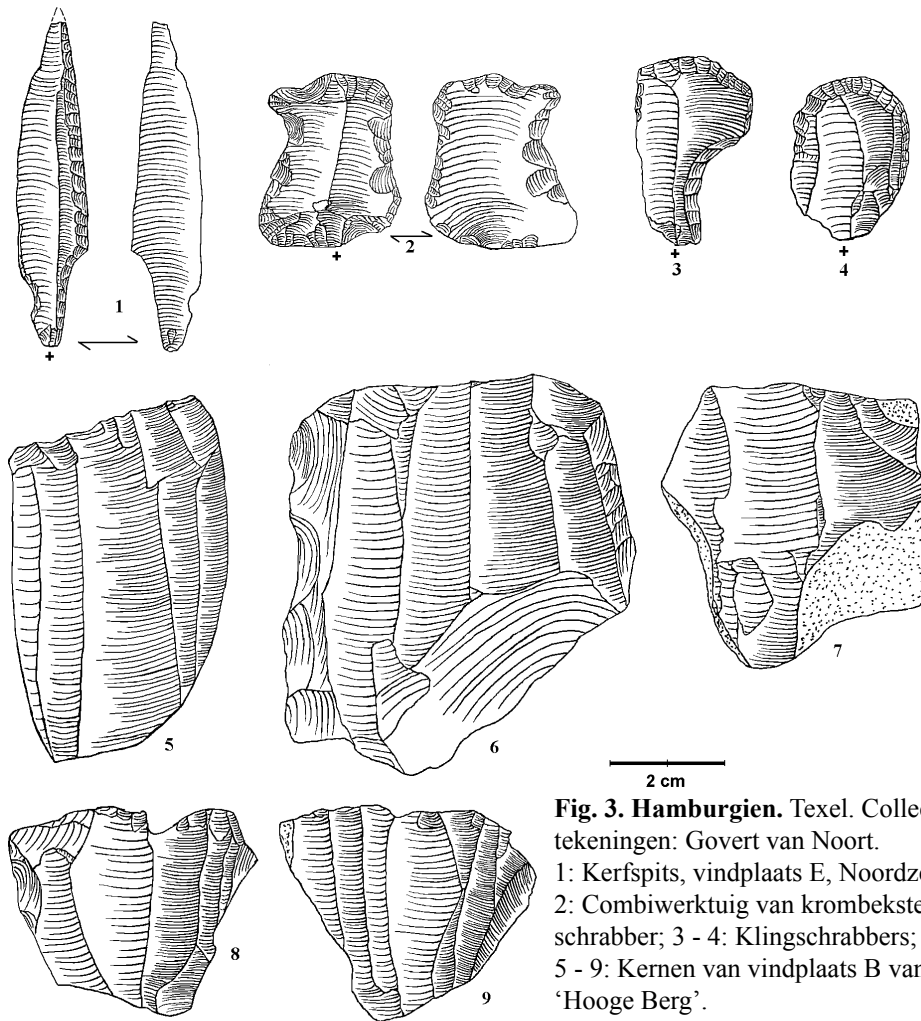

Fig. 3. Hamburgien. Texel. Collectie en tekeningen: Govert van Noort.

1: Kerfspits, vindplaats E, Noordzee;
 2: Combiwerkruig van krombeksteker en schrabber; 3 - 4: Klingschrabbers;
 5 - 9: Kernen van vindplaats B van de 'Hooge Berg'.

Noordzee. Het wingebied ligt langs de 20 meter dieptelijk voor de westkust van Texel. De positie ervan ligt tussen de volgende coördinaten: $53^{\circ} 05' 00''$ x $04^{\circ} 36' 00''$, $53^{\circ} 06' 00''$ x $04^{\circ} 33' 00''$, $53^{\circ} 09' 00''$ x $04^{\circ} 40' 00''$ en $53^{\circ} 10' 00''$ x $04^{\circ} 38' 00''$. Zo zien we dat we alleen al op het eiland Texel vier stippen op de verspreidingskaart van de Hamburgjagers kunnen zetten en één in de aangrenzende Noordzee. Uit deze vondsten blijkt dat Noordwest-Nederland en de aangrenzende Noordzee veelvuldig door de Hamburgjagers bezocht zijn geweest. De kerfspits van de heer Haag is de meest westelijke en de eerste vondst van deze cultuur uit de Noordzee.

C. VERSPREIDING VAN DE HAMBURGCULTUUR IN DE NOORD-EUROPESE LAAGVLAKTE (FIG. 4)

De vindplaatsen van de Hamburgcultuur, zoals deze vanaf de jaren 30 van de vorige eeuw tot op heden bekend zijn geworden, liggen in de Noord-Europese laagvlakte vanaf de oude grens tussen het vroegere Oost-Duitsland en West-Duitsland als oostgrens. De meest zuidelijke grens van de vindplaatsen is het begin van het Duitse middelgebied. De meest noordelijke grens reikt tot in Zuid-Denemarken. Hieruit mag afgeleid worden dat de huidige aangrenzende Noordzee er ook toe behoort. Later werden er ook vindplaatsen bekend in West-Polen. Naar het westen loopt de grens tot de Nederlandse westkust met de rivier de Rijn als meest zuidelijke grens. In Nederland is Texel de meest noordwestelijke vindplaats en die bij de stad Leeuwarden de meest noordelijke. Maar ook hier zal de aangrenzende Noord- en Waddenzee tot het verspreidingsgebied behoren. We kunnen dus de verspreiding voor zover dit tot nu toe bekend is in het kort samenvatten:

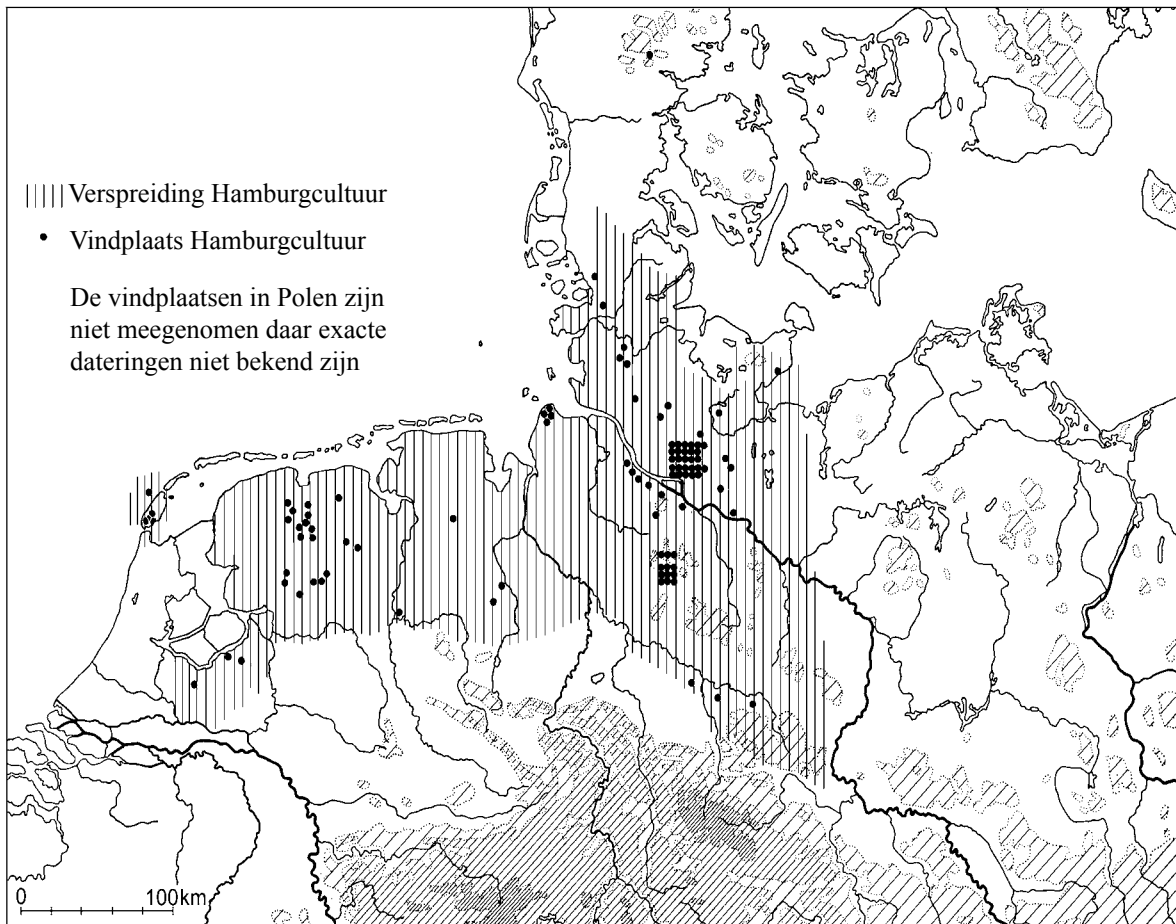
vanaf West-Polen over de gehele Noord-Duitse laagvlakte en het ten noorden aangrenzende Noordzee kustgebied met als meest westelijke grens de aangrenzende Noordzee west van Texel (Burdukiewicz, 1986, Musch, 1982, Van Meer, 1987). De vindplaatsen uit Polen zijn in deze publicatie buiten beschouwing gelaten, omdat er nauwelijks pollenanalyses uit de omgeving van deze vindplaatsen bekend zijn, waardoor het trekgedrag van het rendier niet vergeleken kon worden met de biotoop waarin deze vindplaatsen zijn gelegen.

D. INDELING VAN DE HAMBURGCULTUUR IN DE NOORD-EUROPESE LAAGVLAKTE

In 1987 verscheen een overzichtartikel van Burdukiewicz getiteld: 'Zum Forschungsstand der Hamburgkultur'. Burdukiewicz nam daarin alle inzichten, die tot nu toe beschreven waren, nog eens onder de loep. Hieronder volgt een samenvatting:

Schwantes (1933, blz. 262) (Burdukiewicz, 1986, blz. 15) introduceerde de naam Hamburgcultuur als eerste. Hij ontleende die aan de stad Hamburg, omdat de grootste en rijkste vindplaatsen rond deze stad zijn gelegen. In 1937 en 1943 volgden de beschrijvingen van de opzienbarende opgravingen van Rust nabij Meiendorf en Stellmoor (Rust, 1937, 1943). Hier werd veel organisch materiaal, o.a. geweien en botmateriaal van het rendier gevonden en men kon aan de hand van pollenanalyses het landschap beschrijven waarin deze mensen geleefd hadden (Schütrumpf, 1943; Usinger, 1975).

In 1937 schreef Schwabedissen een belangrijk werk over de Hamburgcultuur. Hij onderscheidde hierin twee groepen aan de hand van de vorm van de kerfspits.

Figuur 4. Verspreiding van de vindplaatsen van de Hamburgcultuur in de Noordepese laagvlakte.

1. De oudste kerfspits (Fig. 2 nr. 1, 2) heeft aan één zijde een nabewerking en kan geplaatst worden in een Riemschneider.
2. Een jongere groep heeft een kerfspits met een nabewerking aan de steel aan beide zijden. Door deze manier van nabewerken kan de steel geschacht worden (Fig. 2 no. 3, 4, 5). Deze spits wordt later Havelter spits genoemd. Deze jongere groep moet volgens hem gezien worden als een overgang van de Hamburgcultuur naar de Ahrensburgcultuur vanwege dit type spits met steel, die sterk op de Ahrensburgspits lijkt.

Door Bohmers (1947) werd de Hamburgcultuur onderscheiden in twee groepen: hij noemt ze 'Hamburg I' en 'Hamburg II':

1. De oudste groep, Hamburg I, wordt gekarakteriseerd door de klassieke kerfspits (Fig. 2 nr. 1, 2). Bij deze groep moeten er meer krombekstekers voorkomen dan klingschrabbers en stekers.
2. De jongere groep, Hamburg II, bestond volgens hem uit de karakteristieke kerfspits (Fig. 2 nr. 1, 2) en de kerfspits met een nabewerking aan de steel aan beide zijden, de Havelterspits. (Fig. 2 nr. 3, 4, 5). Hierbij moeten de klingschrabbers vier tot vijf keer zoveel voorkomen als de stekers en de krombekstekers.

De oudste groep verbleef rond Hamburg en de jongste groep vooral in Nederland. In wezen komt deze indeling veel overeen met die van Schwabedissen (1937). Rust (1958) zonderde op grond van werktuigen van nieuwe vindplaatsen een derde groep af: 'Poggenwisch en Borneck'. Tromnau (1975) werkte deze gedachte van Rust verder uit. Meiendorf wordt als oudste gezien, Poggenwisch jonger dan Meiendorf, maar ouder dan de Havelter groep. In de jaren zeventig en tachtig worden er weer nieuwe vondsten gedaan met geologische dateringen van de Hamburgcul-

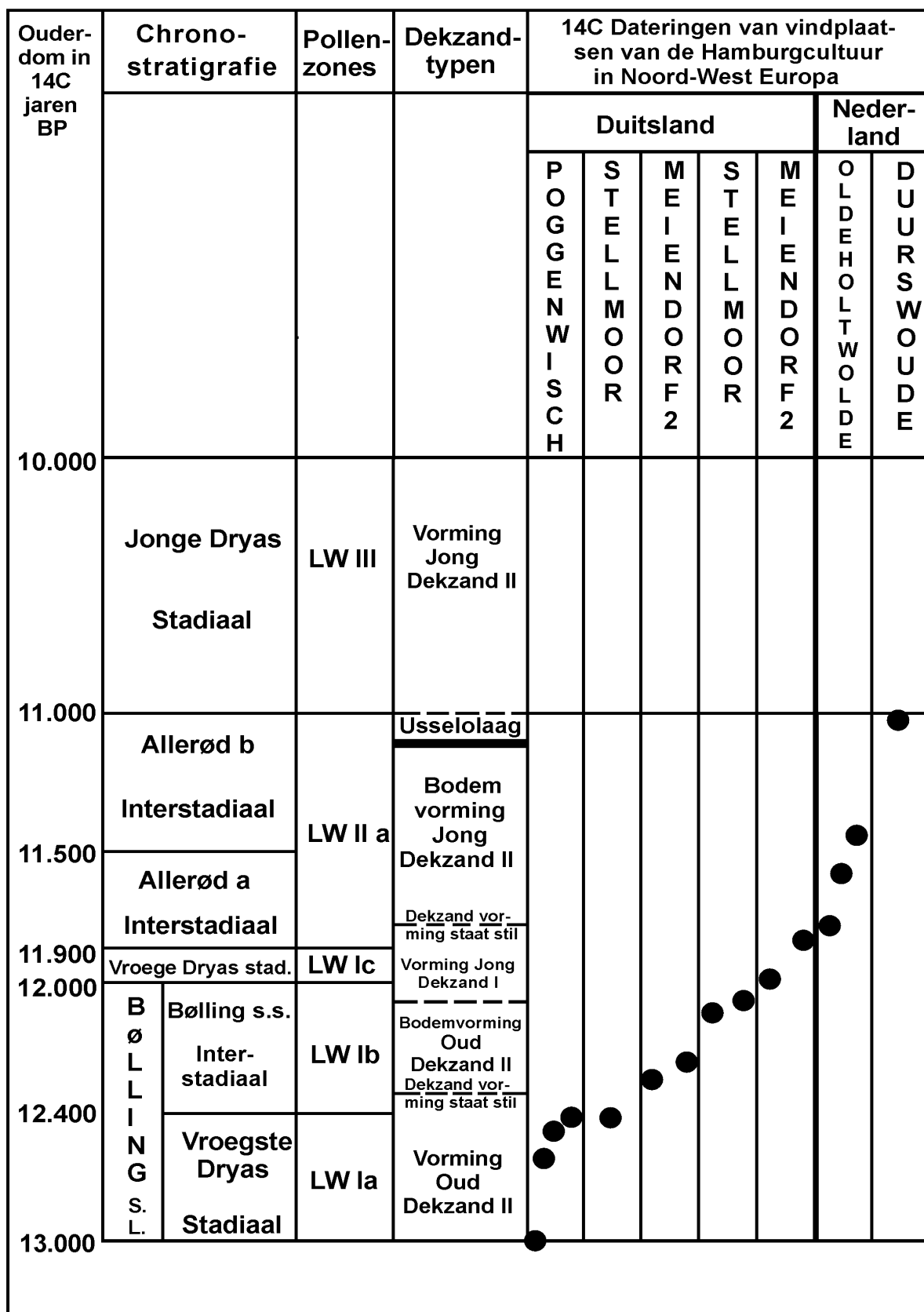
tuur in Polen, Denemarken en Nederland. Deze indelingen zijn grotendeels gebaseerd op de geologie, pollenanalyses en op de typesamenstelling van de werktuigen van de verschillende vindplaatsen.

Burdukiewicz (1986, 1987) maar ook van Meer (1987) beschrijft dat de typesamenstelling van de Hamburgcultuur eigenlijk in alle vindplaatsen veel op elkaar lijkt. In oudere vindplaatsen bijvoorbeeld komen slechts enkele werktuigen van een bepaald type voor, terwijl deze in jongere vindplaatsen veel vaker voorkomen. Op dit soort verschillen kun je volgens hen geen onderscheid in ouderdom maken. Het enige werktuig, dat hierop een uitzondering maakt is de Havelterspits (Fig. 2 nr. 3, 4, 5). Deze wordt tot nu toe praktisch alleen in het westelijke gedeelte van het verspreidingsgebied van de Hamburgcultuur aangetroffen. Hij komt slechts op enkele vindplaatsen in de oostelijke verspreiding voor, in de westelijke vindplaatsen daarentegen nagenoeg in alle. Ook deze indeling komt wat betreft de kerfspitsen veel overeen met Schwabedissen (1937) en Bohmers (1947).

E. DE HAMBURGCULTUUR IN DUITSLAND

14C-dateringen van de Hamburgcultuur in Duitsland (Fig. 5):

Kijken we nu naar de 14C-dateringen aan organisch materiaal van de Hamburgcultuur uit Schleswig-Holstein en Kopanica-Tal in Polen zoals Burdukiewicz (1987) deze geeft, dan zien we dat 19 dateringen van de bekendste Hamburgvindplaatsen vallen tussen 13.000 (begin Bølling) en 11.800 (begin Allerød). Deze dateringen vormen een opklimmende reeks. Vier dateringen zijn volgens Burdukiewicz veel te jong en die laat hij daarom buiten beschouwing. Uit Poggenwisch zijn 7 dateringen beschikbaar met één jongere. Uit Stellmoor kennen we 4 date-

Figuur 5. Ouderdom van de verschillende vindplaatsen van de Hamburgcultuur, bepaald aan de hand van de 14C methode, uitgezet tegen de tijd en tegen de verschillende stratigrafische perioden.

ringen met één jongere en uit Meiendorf 7 dateringen met twee jongere. De overige negen vormen een reeks van oud naar jong (Fig. 5), (Burdukiewicz, 1987; Van Meer, 1987).

Dat de niet opgenomen dateringen ook werkelijk te jong zijn wordt bevestigd door nieuwe Deense 14C- dateringen aan het materiaal van Meiendorf-Teich, Poggenwisch-Teich en Stellmoor-Teich (Fischer & Tauber, 1986 in Burdukiewicz, 1987, blz. 148). Ook deze dateringen laten zien dat de Hamburgcultuur tot het eerste gedeelte van de Allerød A rond Hamburg voorkomt (Fig. 4, 5).

De Deense vindplaatsen zijn met thermoluminescentie gedateerd van 12.750 tot 12.550 BP, zodat ook deze vallen in de Bøllingperiode (Burdukiewicz, 1987 blz. 148). In Duitsland zijn enige vindplaatsen bekend uit de jongere Hamburggroep met Havelterspitsen. Eén van deze vindplaatsen Ahrenshöft in midden Schleswig-Holstein in Duitsland is tot nu toe de oudste vindplaats met Havelterspitsen. De dateringen liggen tussen 12.200-12.000 (Claussen, 1998; Hartz, 1987).

Diersoorten te Meiendorf en Stellmoor

Hieronder volgt een lijst van diersoorten, waarop door de Hamburgjagers jacht is gemaakt, zoals bleek uit de opgravingsgegevens van Meiendorf (Rust, 1937, 1962) en Stellmoor (Rust, 1943, 1962). De grootste aantallen vormen die van het rendier. Van de andere diersoorten zijn slechts enkele individuen teruggevonden.

Meiendorf = M, Stellmoor = S

	M	S
Rendier	72	41
Paard	1	-
Haas	3	1
Veelvraat	1	-
Das	1	-
Vos (poolvos of gewone vos)	1	-
Hongaarse bisamspitsmuis	1	-
Lemming	1	-
Rode siesel (lijkt op marmot)	2	
Eend of zaagbek	2	2
Brandgans	1	-
Gans	6	2
Zwaan	6	2
Mantelmeeuw of ijsmeeuw	1	-
Kraanvogel	4	-
Porseleinhoen	1	-
Bonte strandloper	-	1
Moerassneeuwhoen	6	1

Zoals blijkt uit bovenstaande tabel waren de Hamburgjagers voor hun dagelijkse voedselvoorziening voor meer dan 90% afhankelijk van het rendier (Rust, 1937, blz. 53 – 57; 1943, blz. 57 en 58; 1978, blz. 204). We mogen hieruit vaststellen

dat de Hamburgjagers leefden in de biotoop van het rendier. De andere zoogdiersoorten zoals het paard, de haas, de veelvraat, de vos, de Hongaarse bisamspitsmuis en de lemming (Rust, 1937, 1943) die ook gevangen zijn door deze Hamburgjagers, zijn soorten die voorkomen in dezelfde biotoop (Bruun, 1972; Hollom, 1964 en Van den Brink, 1968). Het paard en de Hongaarse bisamspitsmuis komen ook in een meer steppeachtig gebied voor.

Met deze lijst in gedachten kunnen er enkele vragen gesteld worden. Hebben de Hamburgjagers geleefd aan de rand van de steppe/toendrabiootop, dat heden ten dage bijna is verdwenen (Andel et al., 1996)? Waren de Hamburgjagers het eerste jagersvolk, dat zich is gaan toeleggen op de jacht van het rendier?

De Magdalénienjagers, waaruit de Hamburgjagers zijn voortgekomen, zoals meerdere onderzoekers beschrijven (Rust, 1937, 1943; Breuil, 1954; Burdukiewicz, 1987, blz. 17; Bohmers, 1956, 1960) jaagden zowel op het rendier als op het paard, levend in de steppe/toendrabiootop.

De rendierbiotoop omvat de volgende landschapselementen: het open toendralandschap, het berkenbos en het beginnende berken-dennenbos. Het verschil in een toendra en een steppe vindt zijn oorzaak in het feit dat de temperatuur van de bodem van een toendra gemiddeld door het jaar heen onder 0 graden ligt en de ondergrond permanent bevroren is. Dit komt omdat een toendra binnen het arctische klimaat voorkomt. Een steppe daarentegen ligt in een terrein dat zuidelijker en daardoor warmer is. Het steppe/toendragebied is een mengsel van beide, dus meestal in grensgebieden van koude en iets warmere gebieden zoals dit geheerst heeft in heel Midden-Frankrijk, België en Zuid-Duitsland. Ook moet nog opgemerkt worden dat in een steppe de vegetatie een hogere productie heeft dan in een toendra. Dit komt o.a. doordat een toendra noordelijker ligt en eerst moet ontdooien voordat de vegetatie kan gaan groeien, t.o.v. een steppe, waar de groei eerder kan beginnen. De vegetatie raakt in een toendra in zijn groei als het ware achterop in het seizoen t.o.v. een steppe.

Wat voor rendier is het pleistocene rendier?

Volgens Zeuner (1963) is het pleistocene rendier van Europa niet helemaal een typisch bosrendier, maar ook niet helemaal een typisch toendrerendier, hoewel variaties naar beide extremen voorkomen. Gripp (1943) constateert deze variaties zowel bij het rendier bij de Hamburgcultuur als bij de Ahrensburgcultuur. Zeuner (1963) vermeldt dat *“the intermediate Lapland race and the Finnish forest race may be regarded as the survivors of the fossil European population”*.

Vanuit dit gezichtspunt staat het trekgedrag van het rendier uit Lapland model voor het trekgedrag van het rendier uit Meiendorf en Stellmoor.

Trekgedrag van het rendier uit Lapland

Het rendier uit Lapland trekt in het vroege voorjaar uit de winterbiotoop waar de den in het berkenbos gaat komen naar het gebied waar de boombek en dwergbek overheersen. Deze trek vindt plaats langs bevroren meren en rivieren. In de biotoop waar de berken overheersen, concentreren de rendieren zich en vindt het kalven in het voorjaar (maart/april) plaats, elk jaar weer op dezelfde plek. Deze plaats is zelfs zo specifiek dat de vrouwtjes elk jaar weer een vaste boom of vaste steen opzoeken om te kalven. Wanneer de kalveren groot genoeg zijn, trekken zij met de moederdieren tegen de zomer (halverwege juni) naar de meer open toendra en verspreiden zich daar. Aan het eind van de zomer / begin van de herfst hergroeperen de rendieren zich weer en trekken langs de rivieren terug naar de biotoop waar de berken overheersen. Deze herfstplaatsen zijn dezelfde waar ze in het voorjaar tijdens het

kalven verbleven. Hier concentreren zij zich weer voor de bronst, die tot laat in de herfst voortduurt. Na de bronst trekken ze weer terug naar hun winterverblijfplaatsen in de biotoop waar de dennen langzaam in het berkenbos gaan doordringen en verspreiden zich daar weer (Bakers & Dekkers, 1980; Birket-Smith, 1960; Paine 1994).

De verspreiding van de Hamburgjagers is aan dit trekgedrag getoetst. In onderstaande wordt een antwoord gegeven op de volgende vragen: Is er vanuit het opgegraven botmateriaal van Meiendorf en Stellmoor een seizoen vast te stellen wanneer de rendierjagers aanwezig zijn geweest in Meiendorf en Stellmoor en zijn deze plaatsen in te passen in het trekgedrag van het rendier zoals hierboven beschreven is en is dit weer in te passen in de biotoop?

Atlaswervels. Fig. 6

Uit de in Meiendorf en Stellmoor opgegraven atlaswervels van kalveren kunnen we vaststellen dat zij in het voorjaar daar aanwezig zijn geweest. Rust (1937, blz. 49) schrijft hierover: *"Onder de kalveren bevinden zich zelfs enige zeer jonge dieren die slechts enige weken oud zijn. Van hen zijn wervels voorhanden die nog duidelijk de naad tussen de onderlinge delen laten zien of die in het geheel niet vergroeid zijn"*.

Maar ook in de Hamburglaag in Stellmoor zien we een overeenkomstige constatering dat één atlaswervel nog niet vergroeid is en bij vijf andere atlaswervels de dorsale naad in het geheel zichtbaar is, dus in het geheel niet vergroeid (Rust, 1943, blz. 95). Dit houdt in dat de Hamburgjagers in Schleswig-Holstein in het voorjaar aanwezig zijn geweest, omdat men op deze kalveren van enkele weken heeft gejaagd. Kalveren van het rendier worden namelijk geboren eind maart / begin april en zijn dus aanwezig in april en mei. Uit de atlaswervels van de kalveren mogen we concluderen dat de Hamburgjagers in elk geval vanaf april tot in juni in Meiendorf en Stellmoor aanwezig zijn geweest.

Offerdier. Fig. 6

Op blz. 111 wordt door Rust (1937) over het offerdier uit Meiendorf het volgende beschreven: *"Ist dieses junge Ren wirklich geopfert worden, so können wir auch sagen, zu welcher Zeit des Aufenthalts dieser Akt vor sich ging. Der Schädel dieses weiblichen Tieres ist mit einem Bastgeweih gekront: es dürfte demnach etwa in Mai-Juni erlegt worden sein. Dies ist der Zeitpunkt, den wir auch für den Bezug des Wohnplatzes annehmen auf Grund der festgestellten Wachstumstadien der Geweihe usw"*.

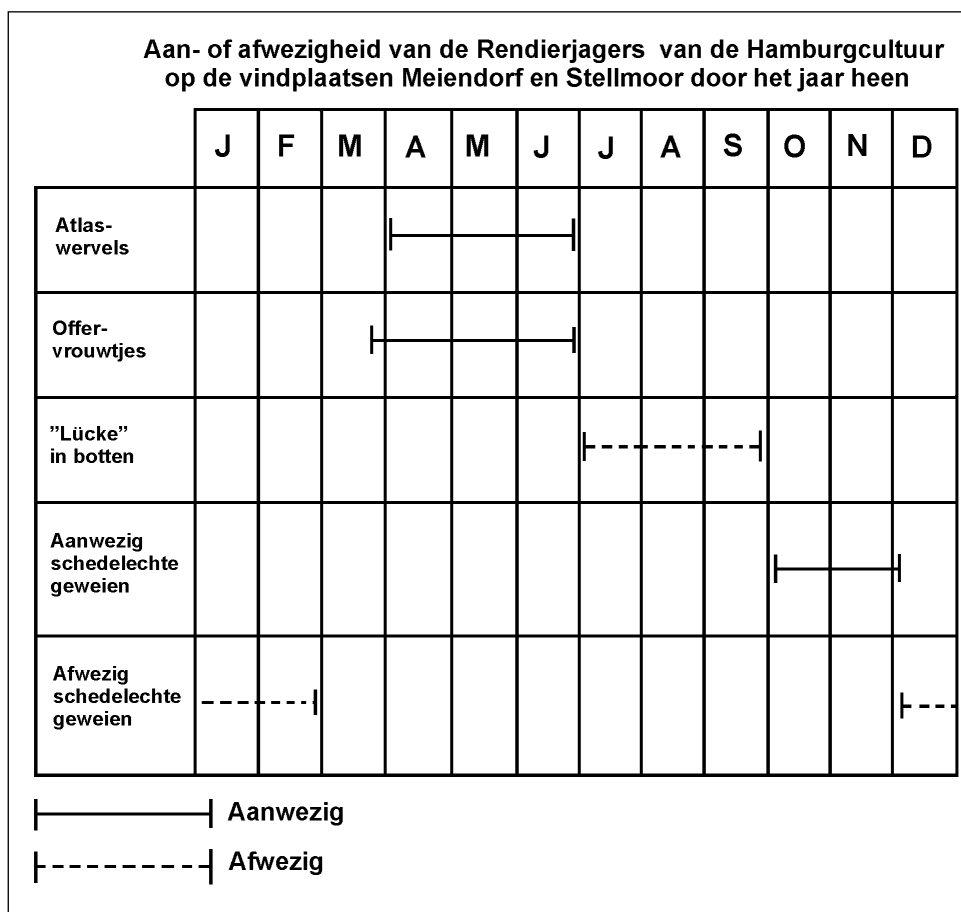
In het boek over de rendieren 'The herds of the tundra' (Pain, 1994) staat dat de vrouwtjes hun geweien verliezen nadat zij gekalfd hebben. Rust schrijft dat het dier in mei en juni geschoten is. Maar mogen we vanuit het feit dat de vrouwtjes na het kalven hun gewei verliezen niet

concluderen dat zij reeds op de vindplaats Meiendorf aanwezig waren vóór het kalven, dus in de maand april?

Uit het vrouwelijk rendier dat geofferd is, mogen we constateren dat de Hamburgjagers in elk geval vanaf mei tot in juni in Meiendorf en Stellmoor aanwezig zijn geweest, maar een aanwezigheid in april is niet uit te sluiten.

Kreuzbeinen. Fig. 6

Aan lengtemetingen van het Kreuzbeen of heiligbeen van rendieren, die in Meiendorf zijn opgegraven, laat Krause zien dat een bepaalde lengte van het heiligbeen afwezig is (Rust, 1937, blz. 48). Ook Kollau heeft hiernaar gekeken bij de rendieren van de Hamburgcultuur en Ahrensburgcultuur in Stellmoor. Uit zijn metingen aan het heiligbeen bleek deze afwezigheid niet zo mooi in de Hamburgcultuur in Stellmoor als in de Hamburgcultuur in Meiendorf bij Krause. Krause, die ernstig ziek was gedurende de opgraving, moest de uitwerking van het botmateriaal van Stellmoor aan Kollau overlaten. Hij raadde Kollau aan, te kijken of deze afwezigheid bij de andere lengtematen van de ledematen wel aanwezig was (Rust, 1943, blz. 73). Heel verrassend is het dat dit idee van Krause bewaarheid werd. Uit de metingen van de lengte van de verschillende ledematen die Kollau verrichtte bleek deze afwezigheid wel degelijk (Rust, 1943, blz. 73). Tevens beschreef Kollau op blz. 73 dat hij aan een recent rendier van vier maanden de verschillende lengtematen had opgemeten. Deze vielen precies middenin dat gedeelte van de lengtematen van de ledematen van het rendier dat afwezig was in Stellmoor, de zogenaamde 'Lücke'. Kollau volgde Krause in zijn conclusie en concludeerde hieruit dat de Lücke valt in de eerste winter. Deze conclusie is niet gerechtvaardigd. Als men de maten van het 4 maanden oude recente rendier als maatstaf neemt, dan moeten we concluderen dat de Lücke – het niet aanwezig zijn van het rendier in Meiendorf en

Figuur 6. Aan- en afwezigheid van de Hamburgjagers door het jaar heen op de vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor bepaald vanuit het bot- en geweimateriaal van het rendier.

Stellmoor- rond de leeftijd van een rendier van vier maanden gesteld moet worden. Deze Lücke valt daarom niet in de eerste winter, maar juist in de eerste zomer. Kalveren worden namelijk begin april geboren (Paine, 1994).

Vier maanden later is dus niet in de eerste winter, maar eind juli/ begin augustus, midden in de zomer.

Uit de zogenaamde 'Lücke' bij meerdere botten mogen we constateren dat de Hamburgjagers in de zomer afwezig zijn geweest in Schleswig-Holstein.

Volgroeide schedelechte geweien. Fig. 6

In de herfst zijn de rendieren aanwezig geweest nabij Meiendorf en Stellmoor, omdat vele volgroeide geweien van de mannetjes waarop gejaagd is als schedelechte geweien zijn opgegraven en gebruikt voor geweibewerking (Rust, 1937, 1943). De mannetjes verliezen namelijk na de bronst, in begin december, hun geweien.

Omdat er volgroeide geweien als schedelechte geweien zijn opgegraven, mogen we constateren dat er door de Hamburgjagers in het najaar jacht is gemaakt op rendieren nabij Meiendorf en Stellmoor.

Afwezig zijn van mannelijke afgeworpen geweien. Fig. 6

Uit de opgravingen van de Hamburgjagers in Meiendorf en Stellmoor blijkt dat daar geen mannelijke afgeworpen geweien zijn opgegraven. Bij de mannetjes worden de geweien begin december na de bronst afgeworpen (Rust, 1937, 1943). Omdat er geen afgeworpen mannelijke geweien opgegraven zijn mogen we constateren, dat er door de Hamburgjagers niet in de winter is gejaagd op rendieren nabij Meiendorf en Stellmoor.

Recapitulerend kunnen we vaststellen, dat de rendierjagers in Stellmoor en Meiendorf in de volgende seizoenen aanwezig zijn geweest (Fig. 6):

1. Uit de atlaswervels van de kalveren mogen we constateren dat de Hamburgjagers in ieder geval vanaf april tot in juni in Meiendorf en Stellmoor aanwezig zijn geweest. (voorjaar aanwezig)
2. Uit het vrouwelijk rendier dat geofferd is kunnen we herleiden, dat de Hamburgjagers in elk geval vanaf mei tot in juni in Meiendorf en Stellmoor aanwezig zijn geweest, maar een aanwezigheid in april is niet uit te sluiten. (voorjaar aanwezig)
3. Uit de zogenaamde 'Lücke' bij meerdere botten blijkt, dat de Hamburgjagers in de zomer afwezig zijn geweest in Meiendorf en Stellmoor in Schleswig-Holstein. (zomer afwezig)
4. Omdat er volgroeide geweien als schedelechte geweien zijn opgegraven mogen we concluderen, dat er door de Hamburgjagers in het najaar jacht is gemaakt op rendieren nabij Meiendorf en Stellmoor. (najaar aanwezig)
5. Omdat er geen mannelijke afgeworpen geweien opgegraven zijn mogen we aannemen, dat de Hamburgjagers in de winter afwezig zijn geweest in Schleswig-Holstein. (winter afwezig)

Vogelsoorten:

De vogels die op soort gedetermineerd konden worden bleken de volgende te zijn: de kraanvogel, de brandgans en de bonte strandloper (Rust, 1937, 1943). We kunnen uit het trekgedrag de verschillende seizoenen bepalen waar zij door het jaar heen verblijven en we kunnen deze periodes vergelijken met de seizoenen die bepaald zijn uit de botten. We vergelijken het trekgedrag dan wel met de huidige soorten en gaan er vanuit dat het hedendaagse trekgedrag van deze vogels niet veel veranderd zal zijn t.o.v. vroeger.

Huidige verspreiding:

Kraanvogel: vanaf oktober tot maart in Spanje, vanaf maart tot oktober in het noorden.

Brandgans: vanaf oktober tot april in Nederland, vanaf april tot oktober in Noord-Noorwegen tot aan Wit-Rusland.

Bonte strandloper: van augustus tot mei in het zuiden tot aan de Middellandse Zee, vanaf mei tot augustus in het noorden (Bruun, 1972; Hollom, 1964; Van den Brink, 1968).

Uit de verschillende vogelsoorten blijkt dat de Hamburgjagers vanaf het voorjaar tot en met het najaar in Schleswig-Holstein aanwezig zijn geweest, omdat de kraanvogel, de brandgans en de bonte strandloper in deze periode in een toendralandschap voorkomen. In de herfst vertrekken deze soorten naar hun winterverblijfplaatsen in zuidelijk Europa. Uit de verspreiding van de vogels kunnen we niet constateren dat de Hamburgjagers in de zomer afwezig zijn geweest.

F. BESCHRIJVING VAN HET LANDSCHAP GEDURENDE DE BØLLING EN DE VROEGE (MIDDELSTE) DRYASPERIODE, DE PERIODE DAT DE HAMBURGJAGERS IN DUITSLAND LEEFDEN. FIG. 7 BØLLING KAART

De Hamburgjagers zijn voor 90% van hun jachtbuit afhankelijk geweest van het rendier, zoals blijkt uit het opgegraven botmateriaal van Meiendorf en Stellmoor. Uit het botmateriaal van de geschoten rendieren blijkt tevens heel duidelijk dat de Hamburgjagers in voor- en najaar in Meiendorf en Stellmoor aanwezig zijn geweest. Die aanwezigheid in twee seizoenen op één plaats komt sterk overeen met het trekgedrag van het rendier. Het rendier verblijft namelijk in voor- en najaar ook op één en dezelfde plaats en wel in de berkenbiotoop.

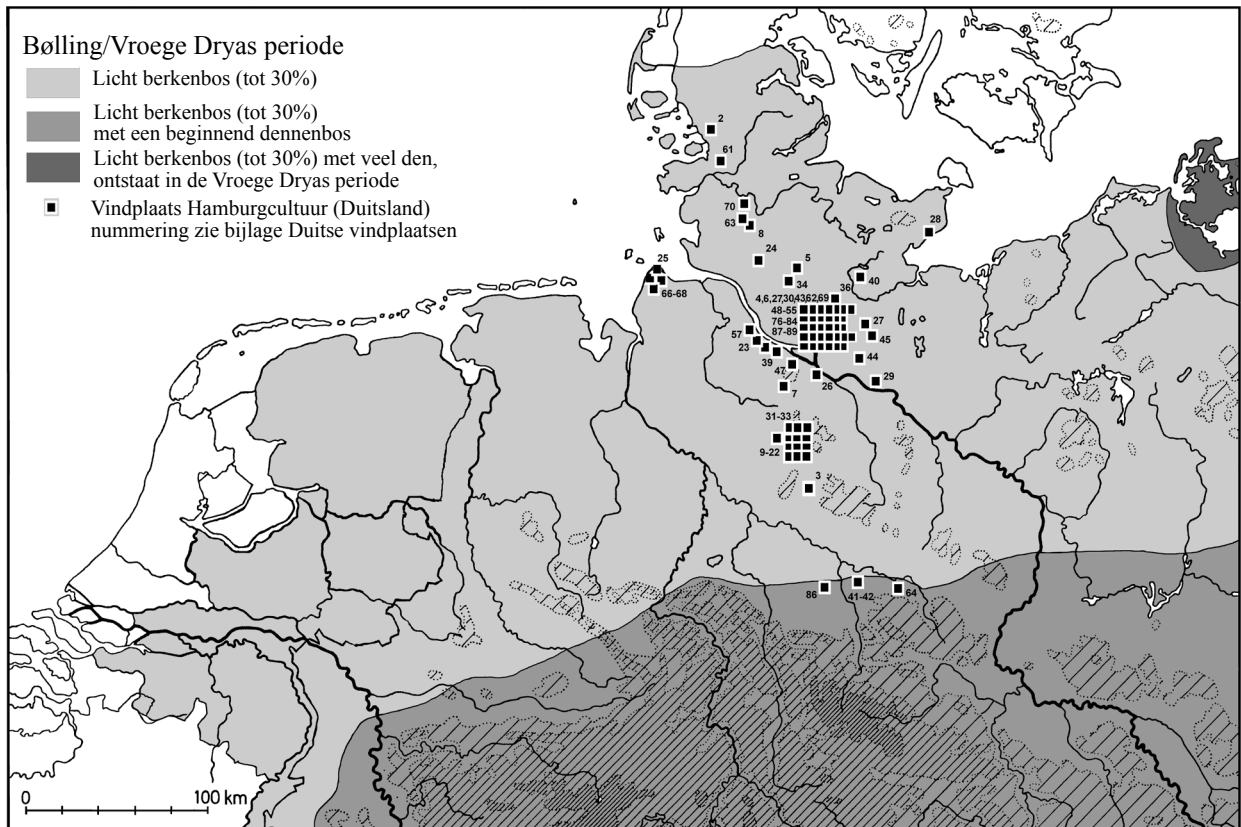
Lagen de vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor nu ook werkelijk in een berkenbiotoop gedurende de bewoning door deze Hamburgjagers?

Uit de pollenanalyses van Meiendorf en Stellmoor constateert Schüttrumpf (Schüttrumpf, 1937, 1943, Usinger 1975, blz 136) dat gedurende de bewoning van de Hamburgjagers in de Bølling en de Middelste Dryas periode het een berken biotoop was.

De vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor lagen op de grens van het oude en jonge morene landschap. Deze grens liep van noord naar zuid dwars door Schleswig-Holstein met westelijk het oud morene gebied ontstaan in de Saale ijstijd en oostelijk het jong morene gebied ontstaan in de laatste ijstijd de Weichselijstijd. Nabij de vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor boog deze grens naar het oosten richting de Noordduitse laagvlakte. Landschapelijk botanisch was er een verschil tussen deze morene landschappen.

Op het oude westelijke morenelandschap had gedurende de Bølling en de Middelste Dryas periode de boombek de overhand. In zuid Denemarken maakte de boombek langzaam plaats voor de dwergberk en ging het landschap over in een open toendra (Usinger, 1975, 1978). Heel opvallend is dat juist aan de westzijde van Schleswig-Holstein, het gebied waar de boombek de overhand heeft, de verspreiding van de Hamburgcultuur ligt. De vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor, de voor- en najaar verblijfplaatsen, lagen net op de scheiding van het biotoop van de boombek en de dwergberk. Dit landschap komt overeen met de voor- en najaar biotoop van het rendier. Uit het opgegraven botmateriaal van het rendier bleek dat de jagers en het rendier in deze seizoenen daar ook aanwezig waren.

Het jong morene landschap, van zuid tot noord aan de oostzijde van Schleswig-Holstein, bestond uit een landschap waar de dwergberk de boventoon voerde en waar de boombek niet was doorgedrongen ten tijde van de Hamburgjagers in de Bølling en de Middelste Dryas periode (Usinger, 1975, 1978).

Figuur 7. Verspreiding van het berken- en dennenbos in de Noordepesche laagvlakte gedurende de Bølling en Vroege Dryas periode met daarin uitgezet de verspreiding van de Duitse vindplaatsen van de Hamburgcultuur uit de Bølling en Vroege Dryas periode gedateerd aan de hand van de 14C dateringen en de typologie.

Kunnen we mogelijke winterverblijfplaatsen van de Hamburgjagers in het verspreidingsgebied in Duitsland aanwijzen?

Als eerste wil ik een citaat van Firbas uit 1949 aanhalen. Dit staat beschreven in ‘Waldgeschichte Mitteleuropas’ deel I op blz. 299. Over de periode vóór de Allerød staat het volgende:

“Wesentlich ist, dass die erste Wiederausbreitung der Wälder nordwestlich einer Linie, die sich zur Zeit vom Bodenseegebiet und Oberschwaben, den Südschwarzwald einschliessend, zur westpfälzischen Moorniederung und von dort durch Sachsen ins südliche Ostpreussen ziehen lässt, durch Birkenwälder eingeleitet worden ist, während südöstlich dieser Linie Kiefern und Birken wenigstens stellenweise (Kolbermoor, Innerbohmische Elbniederung) ungefähr gleichzeitig und unter deutlicher Bevorzugung der Kiefer von dem Boden Besitz ergriffen haben. Wir dürfen danach vermuten, dass Mitteleuropa schon vor der Allerød eine Gliederung der Wälder in einem Birkengürtel im Norden und Westen und ein dahinter gelegenes Kieferengebiet aufwies. Das erinnert an das heutige Waldgliederung Lapplands. Doch wäre es verfrüht die in Karten festhalten zu wollen. Die Birkenwälder wurden sicherlich vorwiegend von Betula Pubescens gebildet”.

Kubitzki (1961) is deze mening ook toegedaan aan de hand van de gegevens van Firbas, maar ook uit latere gegevens na Firbas (1949). Hij schrijft hierover: *“Aan de rand waar de Noordduitse laagvlakte overgaat in heuvelland (het Duitse middelgebergte) gaan de dennen zich mengen in het berkenbos”* (Kubitzki, 1961, blz. 46; Müller, 1953; Dietz, Grahle & Müller, 1958).

Aan de hand van deze gegevens heb ik een kaart samengesteld, zoals weergegeven in Fig. 7+8 Bøllingkaart + bewoning.

Uit bovenstaande beschrijvingen blijkt dat de grens van het beginnende dennenbos ligt daar waar het heuvelland

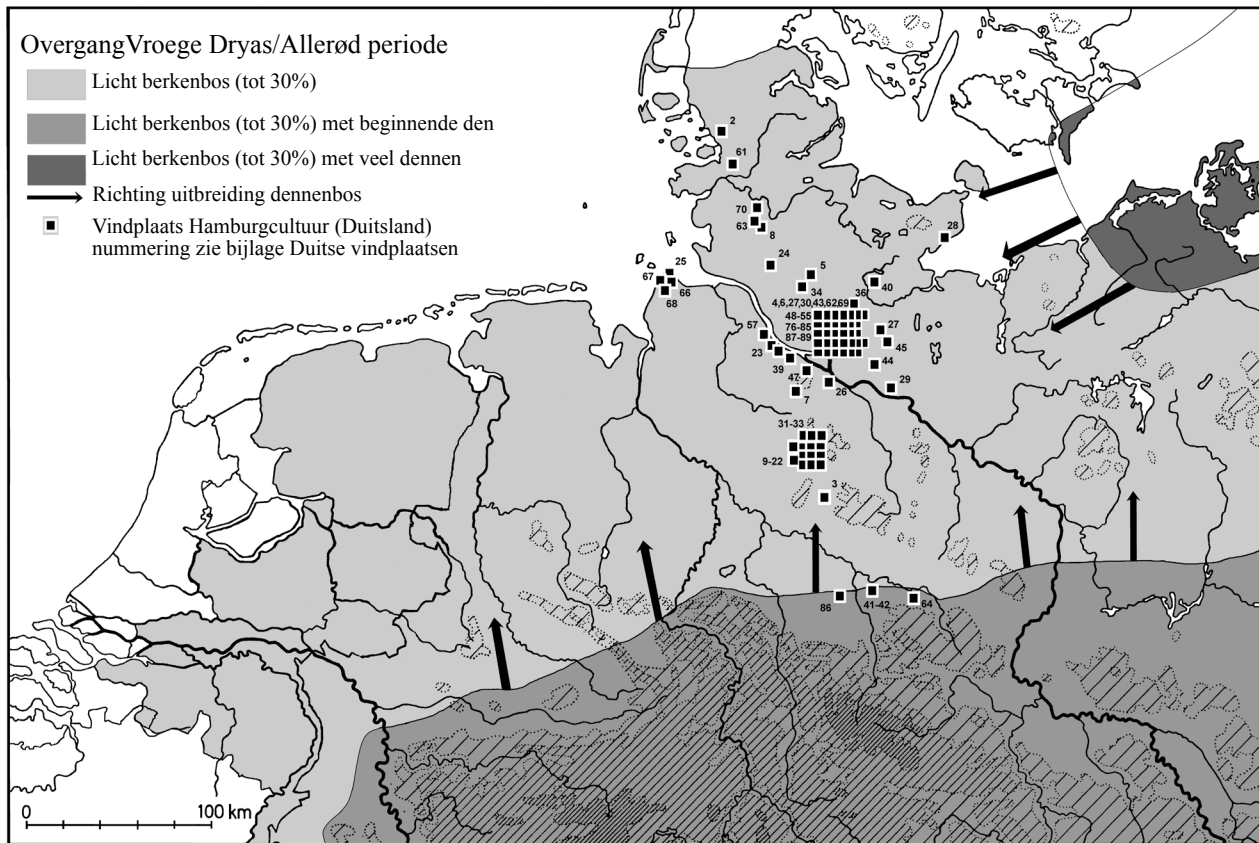
van Midden-Duitsland begint. Dit wordt bevestigd uit de pollenanalyses van Gaterslebener Moor (Müller, 1953; Mania & Toepfer, 1973), dat zuidelijk van Hamburg ligt op de overgang laagland – heuvelland. Men concludeert dat in de lager gelegen gebieden, de dalen, gedurende de Bølling en de Vroege of Middelste Dryasperiode hier sprake is geweest van een beginnend dennenbos.

Ten noorden van deze lijn is een licht berkenbos gesitueerd. Uit de pollenanalyses nabij Hannover, dat ten zuiden van de vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor ligt, maar iets noordelijker dan het beginnende heuvelland blijkt dat de dennen zich alleen in het berkenbos beginnen te mengen gedurende het hoogtepunt van de Bøllingperiode (Dietz, Grahle & Müller, 1958; Usinger, 1978).

Bekijken we de verspreidingskaart van de Hamburgjagers, dan zien we dat de enige vindplaatsen die ten zuiden van Meiendorf en Stellmoor bekend zijn, liggen in dit beginnende heuvelland van Midden-Duitsland nabij Gaterslebener Moor. Hieruit mogen we constateren dat de Hamburgjagers daar in een beginnend dennenbos hebben geleefd. Omdat de Hamburgjagers rendierjagers zijn en het rendier alleen in de winter in een beginnend dennenbos leeft, moeten zij daar geleefd hebben in de winter ten zuiden van Hamburg (Zeuner, 1963; Paine, 1988, 1994). Ook Rust (1937, blz. 125) vermoedt dat de winterkwartieren van de Hamburgjagers zuidelijk van Hamburg gelegen zullen hebben. Hij beschrijft namelijk dat zij hout voor bogen uit hun zuidelijker gelegen winterkwartier meegebracht zullen hebben.

Kunnen we mogelijke zomerverblijfplaatsen van de Hamburgjagers in het Duitse verspreidingsgebied aanwijzen? (Fig. 7+8)

In het verspreidingsgebied van de Hamburgcultuur zien we ook vindplaatsen voorkomen ten noorden van Meiendorf en Stellmoor. Deze vindplaatsen reiken tot in Zuid-Jutland in Denemarken. Voor deze Deense vindplaatsen

Figuur 8. Verspreiding van het berken- en dennenbos in de Noordepese laagvlakte gedurende de Vroege Dryas tot aan de Allerød A periode met daarin uitgezet de verspreiding van de Duitse vindplaatsen van de Hamburgcultuur uit de Bølling en Vroege Dryas periode gedateerd aan de hand van de 14C dateringen en de typologie. Tevens is aangegeven in welke richting het dennenbos, op de overgang Vroege Dryas-Allerød A periode, zich uitbreidt.

zijn dateringen gemeten met thermoluminescentie die overeenkomen met de dateringen van Meiendorf en Stellmoor. Ze liggen tussen 12.550 en 12.750 BP, zodat ook deze vallen in de Bøllingperiode (Burdukiewicz, 1987, blz. 148). In deze verspreiding zal zeker ook de aangrenzende Noordzee door de Hamburgjagers gebruikt zijn als jachtgrond.

Ten noorden van Hamburg, tegen de Deense grens aan de westzijde van Schleswig-Holstein, ligt een veengebied, het Rabensbergmoor. Het is gelegen in het oude glaciële gebied en men verstaat daaronder dat het niet door de gletsjers van de Weichselijstijd overreden is geraakt, maar bestaat uit een morenelandschap uit de ijstijd vóór de Weichsel, de Saale. De grens van het ijs van de Weichselijstijd loopt namelijk noord-zuid dwars door Schleswig-Holstein en eindigt zuidelijker in het Ahrensburger Tunndal nabij Ahrensburg, even ten noorden van Hamburg. Op dit oude morenegebied zijn resten van de boomberk aangetroffen in de kernen voor de pollenanalyses. Op het jonge morenegebied aan de oostelijke zijde in het noordelijke deel van Schleswig-Holstein en het zuidelijke deel van Denemarken, zoals Usinger beschrijft (1975, blz. 139, 1978) groeide in de Bølling en de Vroege Dryasperiode (Fig. 5) de dwergberk *Betula nana*. De *Betula nana* groeit in een open toendralandschap, ook wel shrub toendra genoemd. Deze situatie doet zich grofweg voor gedurende de Bølling en de Vroege Dryasperiode, zoals blijkt uit de gegevens van Firbas (1947), Kubitzki (1961) en Usinger (1975).

Oostelijk van Schleswig-Holstein, ter hoogte van het eiland Rügen (Firbas 1949, Niedersee Band 1, Abb. 121, tekst en diagram met Abb. 120 verwisseld) ontstaat in de Vroege of Middeleste Dryasperiode reeds een echt berken-dennenbos met gelijke hoeveelheid berk en den (Firbas 1949, Band 1, blz. 117

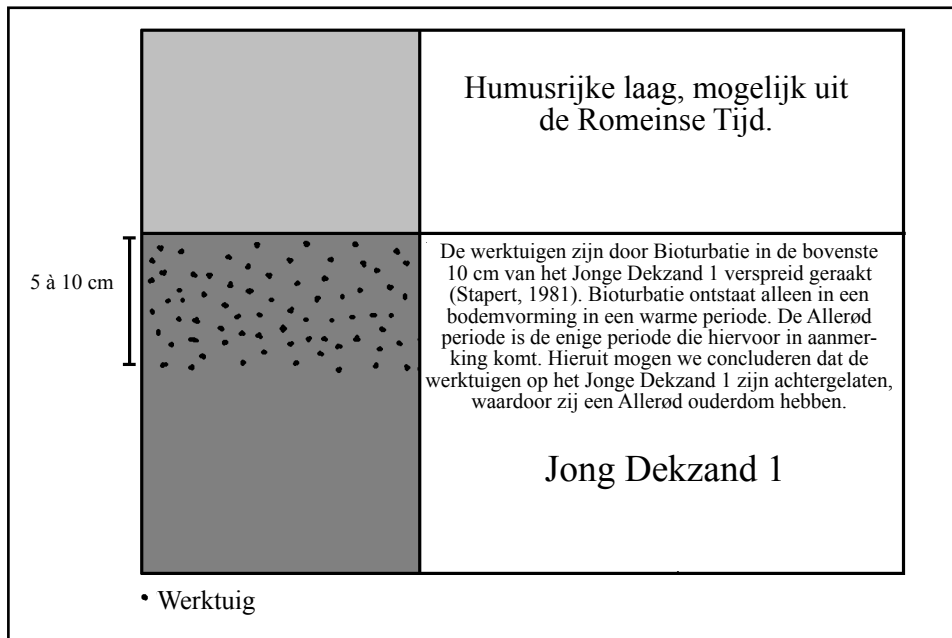
onderaan). De dennen liggen boven de 20%, dus is een dennenbos ook werkelijk aanwezig. (Van der Hammen, 1953).

Door de opgravinggegevens en de pollenanalyses met elkaar te vergelijken, blijkt het volgende:

De vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor van de Hamburgjagers zijn rond de stad Hamburg bewoond in het voorjaar en het najaar. Uit de pollenanalyses zoals hierboven beschreven liggen deze vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor op de overgang van het oude en jonge morenegebied en daardoor op de grens van het berkenbos naar de meer open toendra. De noordelijke vindplaatsen in Schleswig-Holstein en Zuid-Denemarken hebben een meer open toendra, omdat de dwergberk hier de kernsoort is (Usinger, 1975, blz. 139, 1e alinea), wat daarom precies past bij een zomerbewoning.

Zuidelijk van Meiendorf en Stellmoor liggen drie vindplaatsen net op de overgang van laagland naar het middelgebergte. Deze vindplaatsen liggen in een beginnend dennenbos (Firbas, 1947; Kubitzki, 1961, blz. 46; Müller 1953; Dietz, Grahle & Müller, 1958). Deze ligging komt exact overeen met het trekgedrag van het rendier.

Uit het bovenstaande mag vastgesteld worden dat de verspreiding van de vindplaatsen in Duitsland in de verschillende seizoenen precies in overeenstemming is met het trekgedrag van het rendier door de verschillende seizoenen. Met andere woorden: de ligging van de vindplaatsen komt overeen met de biotopen die door het rendier in de verschillende seizoenen worden bewoond. Dit bevestigt de constatering van Rust, dat de Hamburgjagers voor 95% van hun jachtbuit afhankelijk zijn geweest van de rendieren (Rust, 1937, 1943).

Figuur 9. Schematisch overzicht van de bodemopbouw van de vindplaats 'Noordwest' van de Hamburgcultuur in Den Burg op Texel, volgens Stapert, 1981).

G. DE HAMBURGCULTUUR IN NEDERLAND. KOMT DE VERSPREIDING VAN DE HAMBURGCULTUUR IN DUITSLAND OVEREEN MET DE NEDERLANDSE?

Zoals we reeds beschreven hebben, blijkt uit de gehele verspreiding dat de Hamburgcultuur (zie Fig. 4) bestaat uit twee hoofdgroepen. De ene hoofdconcentratie van grote vindplaatsen met veel spitsen ligt rond de stad Hamburg, zoals Meiendorf en Stellmoor en bij Deimern, zuidwestelijk van Hamburg, met een uitloper naar het zuiden tot het Harzgebergte en met een uitloper naar het noorden richting Denemarken. De andere hoofdconcentratie is gelegen in Nederland in de provincies Friesland, met twee grote vindplaatsen met veel spitsen in Ureterp en Oldeholtwolde, en in Overijssel Luttenberg (Bohmers, Stapert, Wouters) met een uitloper in het oosten tussen de rivieren de Ems en de Weser naar het zuiden tot in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel, met een uitloper naar het noordwesten met Texel en de kerfspits uit de Noordzee als meest noordwestelijke vindplaats (Burdukiewicz, 1986; Van Meer, 1987). Op het eerste gezicht lijkt de verspreiding in Nederland op die van Duitsland.

Beschrijving van de hoofdgroep in Nederland.

Om de verspreiding te kunnen beschrijven moeten er eerst een aantal zaken betreffende de Hamburgcultuur in Nederland nader uitgewerkt worden:

1. De datering van de Hamburgcultuur in Nederland.
2. Aan de hand van deze datering bepalen hoe de biotoop in Nederland er uit ziet t.o.v. de verspreiding.
3. Klopt deze verspreiding van de Nederlandse vindplaatsen met het trekgedrag van het rendier en met die van de Duitse vindplaatsen qua grootte van de vindplaatsen en hoeveelheid spitsen die daar gevonden zijn?

Datering van de Hamburgcultuur in Nederland (Fig. 5). 14C-dateringen in Nederland

Uit de 14C-dateringen van de Hamburgcultuur in Nederland blijkt dat de Hamburgjagers in elk geval aanwezig zijn geweest gedurende een groot gedeelte van de Allerød tot aan het einde van de Allerød (Oldeholtwolde, 11.810 ± 110 BP - 11.470 BP ± 110 BP, (Stapert, 1982, 1992), Duurswoude II, 11.090 BP, (Houtsma, 1990). In twee artikelen beschrijft Stapert (1982, 1992) dat vijf houtskoolmonsters voor 14C-dateringen uit de haard in Oldeholtwolde afkomstig zijn. Om contaminatie tegen te gaan zijn de monsters

genomen onder één van de platte stenen van de haard. De dateringen geven als ouderdom: een derde in de Allerød tot iets over de helft van de Allerød. Eerst heeft hij twee dateringen laten verrichten in Groningen. De ene resulteerde in 11.540 ± 270 BP en de andere in 11.600 ± 250 BP. Volgens Stapert zijn de eerste twee dateringen niet in overeenstemming met de geologische datering en daarom twijfelt hij aan de juistheid. Er worden opnieuw monsters genomen die naar Oxford worden gestuurd, met als resultaat bijna dezelfde dateringen, namelijk 11.810 ± 110 BP, 11.680 ± 110 BP, 11.470 ± 110 BP. Nog steeds niet overtuigd, schrijft hij dat door wiggelmatching de dateringen moeilijk zijn te verklaren, omdat ze zowel aan het einde van de Vroege

of Middelste Dryasperiode kunnen vallen als in de Allerød (Stapert, 1992). Oxford geeft een gemiddelde 14C-datering van 11.650 als beste optie (Stapert, 1992).

Datering vanuit de stratigrafie van de vindplaats Den Burg op Texel (Fig. 9 en 5)

Over de datering van de Hamburgcultuur in Nederland vanuit stratigrafisch oogpunt is weinig bekend volgens Stapert (1981). Veel werktuigen van de vindplaats Den Burg op Texel worden gevonden bovenin het Jonge Dekzand I, dat is gevormd tussen de Bølling en de Allerød in de Vroege of Middelste Dryasperiode. Om de dekzandafzettingen, het Jonge Dekzand I en het Jonge Dekzand II - gevormd na de Allerød - goed te kunnen scheiden is de Usselolaag de beste indicator. Ze is gevormd door een bodemvorming gedurende de Allerød met de mogelijkheid dat daarin is opgenomen een houtskoollaag die ook is ontstaan aan het eind van de Allerød, veroorzaakt door bosbranden in de Noord-Europese laagvlakte (Hijzeler, 1957 in Maarleveld, 1960; Van der Hammen, 1953).

Uit de beschrijving van de vindplaats Texel (Stapert, 1981), waar één van de geologische dateringen is opgenomen blijkt, zonder dat Stapert het in de gaten heeft, dat de 14C-dateringen wel degelijk overeenkomen met de geologische datering. De laag waarin op Texel de werktuigen zijn aangetroffen is volgens Stapert het Jonge Dekzand I op basis van de korrelgrootteverdeling. De houtskoollaag van Usselo uit de Allerød is niet aangetroffen. De werktuigen op Texel zijn over een diepte van 5 tot 10 cm verspreid geraakt volgens de opgravinggegevens. Omdat in de laag erboven geen werktuigen zijn gevonden, maar alleen in de bovenste 5 tot 10 cm van het Jonge Dekzand I, mogen we hieruit concluderen dat de werktuigen zijn achtergelaten tijdens de vorming van het Jonge Dekzand I, aldus Stapert.

Hier maakt Stapert echter een denkfout, die geologen vaker maken, omdat ze wel over bodemvorming en bioturbatie schrijven, maar de uitwerking daarvan op de werktuigen niet in acht nemen of begrijpen. Of is het een kwestie van tunnelvisie? Hij had van collega's gehoord dat de 14C-dateringen volgens hen niet klopten: dit moest Bølling of Vroege of Middelste Dryas zijn (Stapert, 1992). Hieruit blijkt dat Stapert (1992) zijn stelling nr. 8 van zijn proefschrift niet waar maakt: "Aan een universiteit met bloeiende afdelingen archeologie, biologie en geografie kan een huisgeoloog niet worden gemist".

De werktuigen zijn namelijk niet tijdens de vorming van het Jonge Dekzand I achtergelaten in de Vroege of Middelste Dryasperiode zoals hij schrijft (1981), maar ná de vorming van het Jonge Dekzand I in de warmere Allerød en zijn op het Jonge Dekzand I achtergelaten. Stapert schrijft namelijk dat de werktuigen door bioturbatie in de bovenste laag van de Jonge Dekzanden I verspreid zijn geraakt. Alleen in een bodemvorming ontstaat bioturbatie, die veroorzaakt wordt door een bedekking van de bodem met een vegetatie van bomen of grassen, maar ook door beesten die de bodem doorwoelen. Deze bodemvorming kan niet hebben plaatsgevonden tijdens het afzetten van het Jonge Dekzand I, omdat tijdens het afzetten van de dekzanden geen begroeiing plaatsvindt. Alleen gedurende de Allerødperiode is er begroeiing geweest op dit Jonge Dekzand I; het afzetten daarvan is zelfs door deze begroeiing tot stilstand gekomen. Het Jonge Dekzand I is afgezet in de Vroege of Middelste Dryasperiode, de periode vóór de Allerød.

Omdat de werktuigen werden gevonden in de bovenste 5 tot 10cm van dit Jonge Dekzand I moeten de werktuigen aan de oppervlakte zijn achtergelaten en daarna door de bodemvorming in de warme Allerød door bioturbatie in deze 5 tot 10 cm terecht zijn gekomen. Stapert (1981) vergelijkt deze spreiding van de werktuigen in de laag met andere vindplaatsen, zoals Luttenberg en Oldeholtwolde (Stapert, 1981), waar de spreiding tot zo'n 40 à 50 cm kan oplopen. Dit is ook daar volgens Stapert (1981) veroorzaakt door bioturbatie. Dus ook door de bodemvorming van de Allerød? Stapert (1981) gaat ervan uit dat de Hamburgcultuur in Nederland grofweg tegelijkertijd heeft plaatsgevonden. De geologische datering in de Allerød is in overeenstemming met de 14C-dateringen van de Hamburgcultuur in Nederland die ook in de Allerød vallen (Stapert, 1982, 1992).

Uit de laagopbouw van de vindplaats op Texel blijkt dat er geen diepe bodemvorming in de dekzanden heeft plaats gevonden aan de bovenkant van het Jonge Dekzand I. Er zou volgens Stapert een gedeelte van het Jonge Dekzand I verdwenen moeten zijn door latere bewoning. Is dit werkelijk zo? De vegetatie, die waarschijnlijk op Texel aanwezig was gedurende de Allerød, als we de kaartjes van Hoek (1997) nader bekijken, zal gezien vanuit de 14C-dateringen van de Nederlandse Hamburgjagers, op Texel slechts een toendra met wat dwergberkjes (*Betula nana*) zijn geweest. Ook al zijn er van Texel geen pollenanalyses bekend uit deze periode, mogen we dit toch aannemen als we de Pollenatlas van Hoek er op naslaan.

Op de kaart van Nederland, waar de dichtheden van de berk uit de Allerød B periode staan geplot (Hoek, 1997), zien we dat vanuit Drenthe naar het westen van Friesland de berk toeneemt. Maar ook op de kaart van *Helianthemum*, het zonneroosje, zien we een toename vanuit Drenthe naar het westen van Friesland. Omdat dit een plant is die alleen op zonnige standplaatsen voorkomt en niet in schaduwrijke bossen, houdt dit in dat de dwergberk vanuit Drenthe naar Friesland een steeds grotere rol speelde en dat de boomberk afneemt (Hoek, 2000). Trekken we dit door naar Texel, dan moet daar tijdens de Allerød een open landschap bestaan hebben, een toendra, en zal de bioturbatie slechts één of twee decimeter zijn geweest, omdat de doorworteling in toendra's niet dieper gaat.

De vindplaatsen Luttenberg en Oldeholtwolde, waar Stapert (1981) de Texelse vindplaats mee vergelijkt, liggen in Drenthe en Friesland juist in een berkenbos of een beginnend dennenbos volgens de kaartjes van Hoek (1997), met als gevolg een veel diepere doorworteling, daardoor een veel diepere bioturbatie en dus een grotere spreiding van de artefacten. De eindconclusie voor Luttenberg en Oldeholtwolde is, dat de werktuigen blijken te zijn

achtergelaten op het Jonge Dekzand I in het Allerød, met als gevolg dat de 14C-dateringen voor Nederland in overeenstemming zijn met de geologische en bodemkundige stratigrafie.

Datering vanuit de stratigrafie van de vindplaats Oldeholtwolde (Fig. 10)

Voor Oldeholtwolde geldt ook een duidelijk bewijs dat de bewoning in de Allerød valt. Stapert (1982) geeft een dwarsdoorsnede van de vindplaats, waaruit blijkt dat het haardvuur enigszins verdiept ligt in het Jonge Dekzand I t.o.v. de rest van de vindplaats. Omdat dit haardvuur nagenoeg op zijn plek is blijven liggen, is het volgens hem aangelegd in het Jonge Dekzand I en moeten daarom de Hamburgjagers er geleefd hebben gedurende de afzetting van dit Jonge Dekzand I. De werktuigen in Oldeholtwolde zijn aangetroffen in het bovenste gedeelte van het Jonge Dekzand I, net onder de uitlogingszone A2 van de bodemvorming van de Allerød (de laag van Usselo).

Ook boven de haard ligt volgens Stapert een bodemvorming van de Allerød. Deze haard lag zo'n 20 cm verlaagd t.o.v. zijn omgeving. Stapert laat foto's zien van de bodemopbouw van de haard (Stapert, 1982, foto 20 en 21) en schrijft dat de uitlogingszone A2 van de bodemvorming van de Allerød plaatselijk zichtbaar is boven de haardstenen. Het inspoelingshorizon B2 is zeer slecht ontwikkeld ter hoogte van de haard, zoals op foto's is te zien. Ook toont hij een foto van het eind van profiel 2. Dit profiel loopt in oostelijke richting dwars door de haard tot zo'n 7 meter verwijderd van het middelpunt van de haard. De foto laat dit zien. De bodemopbouw buiten de verdiepte haard laat een mooie doorgaande ontwikkeling van de bodemvorming van de Allerød zien, met een vrij witte uitspoelingshorizon of uitlogingshorizon A2, de Usselo horizon, en een donkere inspoelingshorizon B2 in het Jonge Dekzand I.

Nu rijst de vraag: waarom is de uitspoelingshorizon A2 van de bodemvorming boven de haard slecht ontwikkeld en plaatselijk zichtbaar en de inspoelingshorizon B2 nauwelijks te herkennen, terwijl deze vijf tot zeven meter verderop goed ontwikkeld is (Fig. 10)? Dat dit gedeelte van de bodemvorming 6 à 7 meter van de haard goed was ontwikkeld blijkt tevens uit de gevolgen van de bioturbatie op de werktuigen. Bij het ontstaan van een bodemvorming zien we vaak dat de werktuigen door bioturbatie in de inspoelingszone terecht komen. Stapert schrijft dat de werktuigen onder de uitspoelingshorizon A2 tevoorschijn kwamen en dit is het inspoelingshorizon B2. Dit komt precies overeen met Hoogersmilde (Van Noord en Geertsma, 2000). Maar ook daar trok hij de verkeerde conclusie.

Hieruit blijkt dat Stapert geen rekening houdt met een bodemvorming. Wanneer deze haard was aangelegd in de Vroege of Middelste Dryasperiode tijdens de vorming van het Jonge Dekzand I en na de bewoning verder bedekt was geraakt met ditzelfde dekzand, het Jonge Dekzand I, aan het eind van de Vroege of Middelste Dryasperiode, zoals Stapert aanneemt, dan zou de bodemvorming uit de daaropvolgende periode de Allerød boven de haard er gelijk moeten hebben uitgezien als 6 à 7 meter verderop. Dit is niet het geval. De aanwezige reeds in ontwikkeling zijnde bodemvorming uit de Allerød boven de haard is door het verdiept aanleggen van de haard in het Jonge Dekzand I in de Allerødperiode volgens de 14C-datering 11.800 BP verstoord geraakt.

Door het verdiepen van de haard rond 11.800 BP, de oudste 14C-datering van de haard, is de bodemvorming ter plaatse van de haard verdwenen en gestopt tot net na de helft van de Allerød, toen de bewoning volgens de 14C-datering (11.470 BP) was afgelopen. Deze periode na de bewoning (11.470 BP) tot aan het einde van de Usselo

Schematisch overzicht van de bodemopbouw van de vindplaats Oldeholtwolde van de Hamburgcultuur (Stapert, 1982)

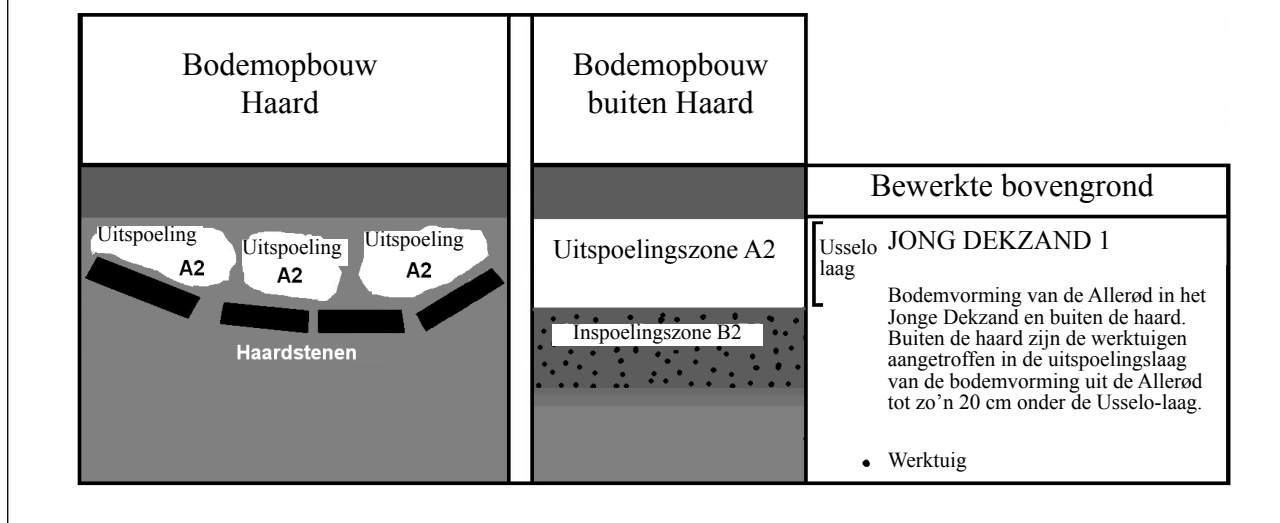

Fig 10. Schematisch overzicht van de bodemopbouw van de vindplaats 'Oldeholtwolde' van de Hamburgcultuur

bodemvorming, het einde van de Allerød 11.000 BP, zal de haard onder het zand zijn verdwenen en heeft er alsnog een matige bodemvorming tijdens de rest van de Allerød plaatsgevonden. Juist bij het einde van de bewoning in de Allerød (11.470 BP) is er plaatselijk nog zand verplaatst, zoals ook Stapert (1982) aanneemt en ook Hoek (2002) in zijn diagram laat zien.

Vanuit de bioturbatie van de werktuigen in het Jonge Dekzand I, die alleen in de Allerød kan hebben plaatsgevonden, en vanuit het verstoren in de Allerød van de bodemvorming boven de haard door het aanleggen van de haard alsmede het na de bewoning slecht ontwikkelde bodemprofiel mogen we dus vaststellen, dat de Hamburgjagers in de Allerød in Nederland geleefd hebben. Deze bewoningsdatering vanuit de stratigrafie is volkomen in overeenstemming met de 14C-dateringen, die ook in de Allerød vallen.

Datering vanuit de stratigrafie van de vindplaats Bakkeveen-Harmsdobbe.

Ook op de vindplaats van de Hamburgcultuur Bakkeveen-Harmsdobbe (Houtsma, Dijkstra, 1995) liggen de werktuigen in een vegetatiehorizon. Deze bodemvorming is volgens de schrijvers ontstaan in de Allerød. Zodat ook deze werktuigen een Allerød ouderdom hebben. Tevens zijn in de inventaris spitsen van het Haveltertype aanwezig dat duidt op de late Hamburggroep.

H. DE BESCHRIJVING VAN HET LANDSCHAP VANUIT DE POLLENANALYSES GEDURENDE DE PERIODE DAT DE HAMBURGGJAGERS IN NEDERLAND GELEEFD HEBBEN (FIG. 11 EN 12)

Nemen we de 14C- dateringen als basis en kijken we naar de pollenanalysekaartjes die qua datering overeen komen met de 14C- dateringen zoals deze door Hoek (1997, 2000), en Firbas (1949) gegeven worden en leggen we de verspreiding van de Hamburgvindplaatsen op deze kaart, dan valt direct op met betrekking tot de periode Allerød A tot aan de overgang Allerød B (de datering van Oldeholtwolde), dat in Nederland de den nog niet is doorgedrongen.

Het beginnende berken-dennenbos ligt oostelijk hiervan en is vanuit het oosten opgerukt tot voorbij Schleswig

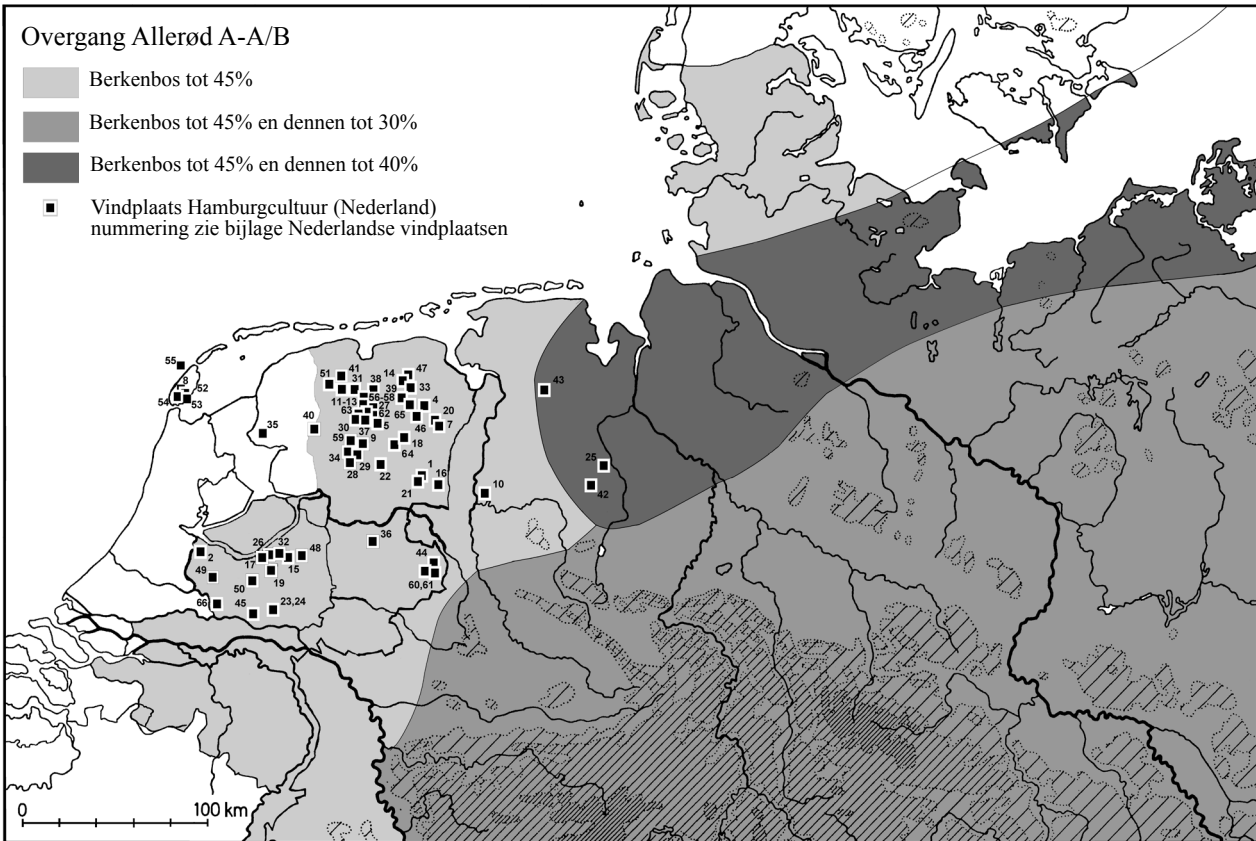
Holstein tussen de rivier de Weser en de rivier de Ems (Firbas, 1949). Fig. 11. In de pollenanalyses van Ostfriesland in het Westhauderfehn zien we dennen toenemen in de Allerød B periode (Behre, 1966). In de pollenanalyse nabij Bremen, zoals die gegeven wordt in Firbas 1947, 1e Band, Abb. 112 is reeds aan het begin van de Allerød B periode de den veelvuldig aanwezig. Dus zal de grens waar de den eindigt en uit het berkenbos verdwijnt, gelegen hebben tussen Bremen en de rivier de Ems. In deze berken - dennengordel treffen we drie kleine vindplaatsen van de Hamburgcultuur aan die ook de Havelterspits in hun inventaris hebben (Schwabedissen, 1937, Asmus, 1936).

Westelijk hiervan in Friesland liggen de grote vindplaatsen Oldeholtwolde en Ureterp en in Overijssel Luttenberg in het berkenbos op praktisch gelijke afstand van dit berken-dennenbos. Westelijk van Oldeholtwolde en Ureterp en westelijk van Luttenberg zien we op de kaart vindplaatsen van de Hamburgcultuur liggen: westelijk van Luttenberg over de volle breedte van de Veluwe en een baan door de provincies Drenthe, Groningen en Friesland richting Texel met Oldeholtwolde en Ureterp als grote vindplaatsen. In de periode die daarop volgt, de Allerød B periode (Fig. 12), breidt de den zich in Nederland vooral in het rivierengebied sterk uit vanuit Duitsland. Maar ook in het noordwesten van Gelderland zien we dat deze boomsoort in de Allerød B periode toeneemt. Friesland en Drenthe daarentegen blijven een berkengebied.

Van het oosten van Drenthe tot het westen van Friesland liggen de dennenwaarden onder de 20%, wat inhoudt dat de den er niet gegroeid heeft, maar dat de pollen verwaaid zijn (Van der Hammen, 1953).

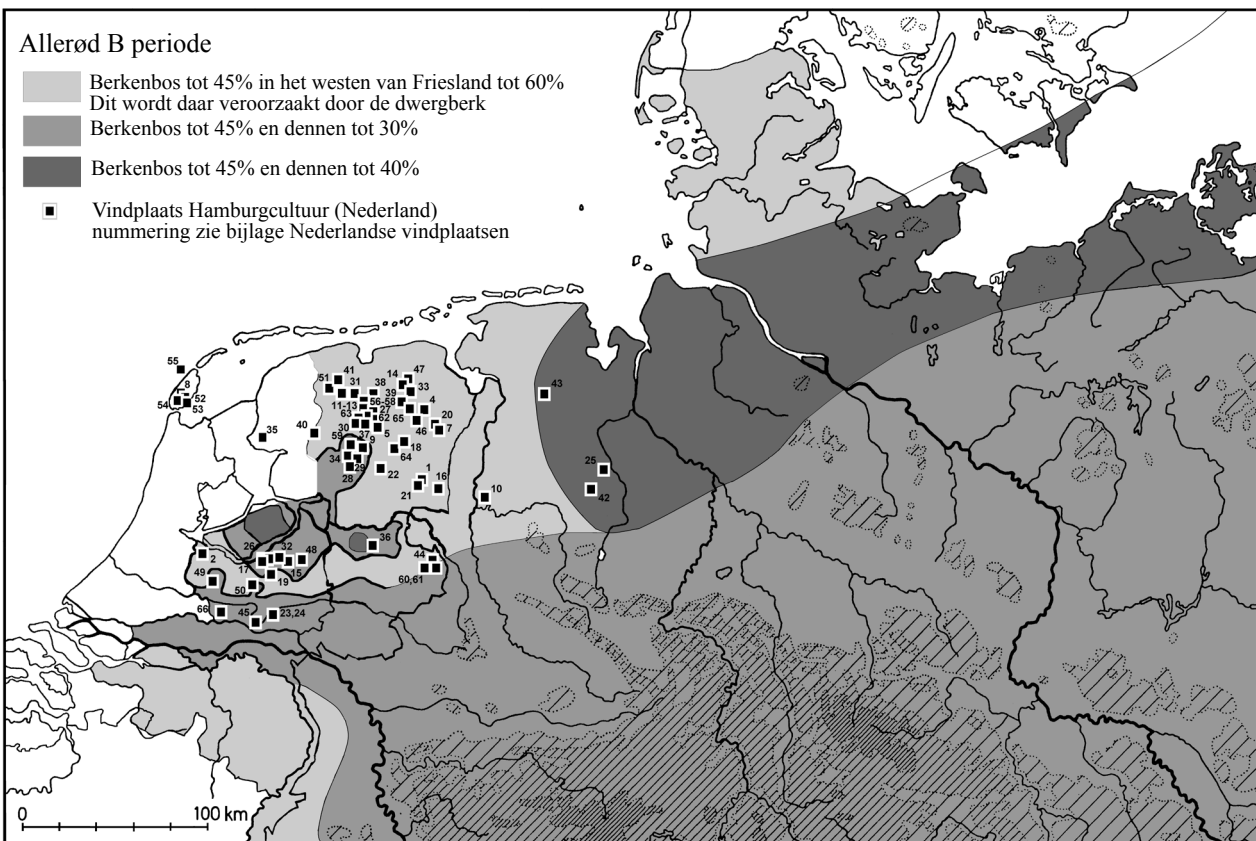
De berken nemen juist vanuit Drenthe richting het westen van Friesland toe, maar ook Helianthemum, het zonneroosje, zodat we mogen spreken van een meer open landschap waar de boombek overgaat in de dwergberk, *Betula nana*, omdat *Helianthemum* alleen voorkomt op zonnrijke plaatsen.

Gaan we nu de vindplaatsen van de Hamburgcultuur op deze kaart leggen, dan zien we dat de meer zuidelijke vindplaatsen zoals Harderwijk, Ermelo, Garderen, Elspeet, Schaveren en Stroe in een beginnend dennenbos liggen. Deze vindplaatsen zijn voor wat betreft de dennen

BOVEN: Figuur 11. Verspreiding van het berken- en dennenbos in de Noordepese laagvlakte gedurende de Allerød A tot het begin van de Allerød B periode met daarin uitgezet de verspreiding van de Nederlandse vindplaatsen van de Hamburgcultuur uit de Allerød A en Allerød B periode bepaald aan de hand van 14C dateringen en stratigrafische dateringen en aan de hand van de typologie.

ONDER: Figuur 12. Verspreiding van het berken- en dennenbos in de Noordepese laagvlakte gedurende de Allerød B periode met daarin uitgezet de verspreiding van de Nederlandse vindplaatsen van de Hamburgcultuur uit de Allerød A en Allerød B periode bepaald aan de hand van 14C dateringen en stratigrafische dateringen en aan de hand van de typologie.

gesitueerd binnen de schaal van 30-45 %. Maar ook de meer zuidelijke vindplaatsen zoals Soesterduinen, Zeist, Rhenen en Ede vallen binnen deze grens van 30%-45% den. Kijken we voor deze gebieden naar de berk, dan valt op dat die hier een dichtheid heeft van 15%-30% in de Allerød B periode (11.250 - 10.950), overeenkomend met de periode van de Hamburgjagers in Nederland. Is deze zuidelijke baan over de Veluwe bewoond geweest in de Allerød A periode, toen het nog een berkenbos was en heeft men deze vindplaatsen verlaten toen de dennen in de Allerød B periode zich zijn gaan uitbreiden?

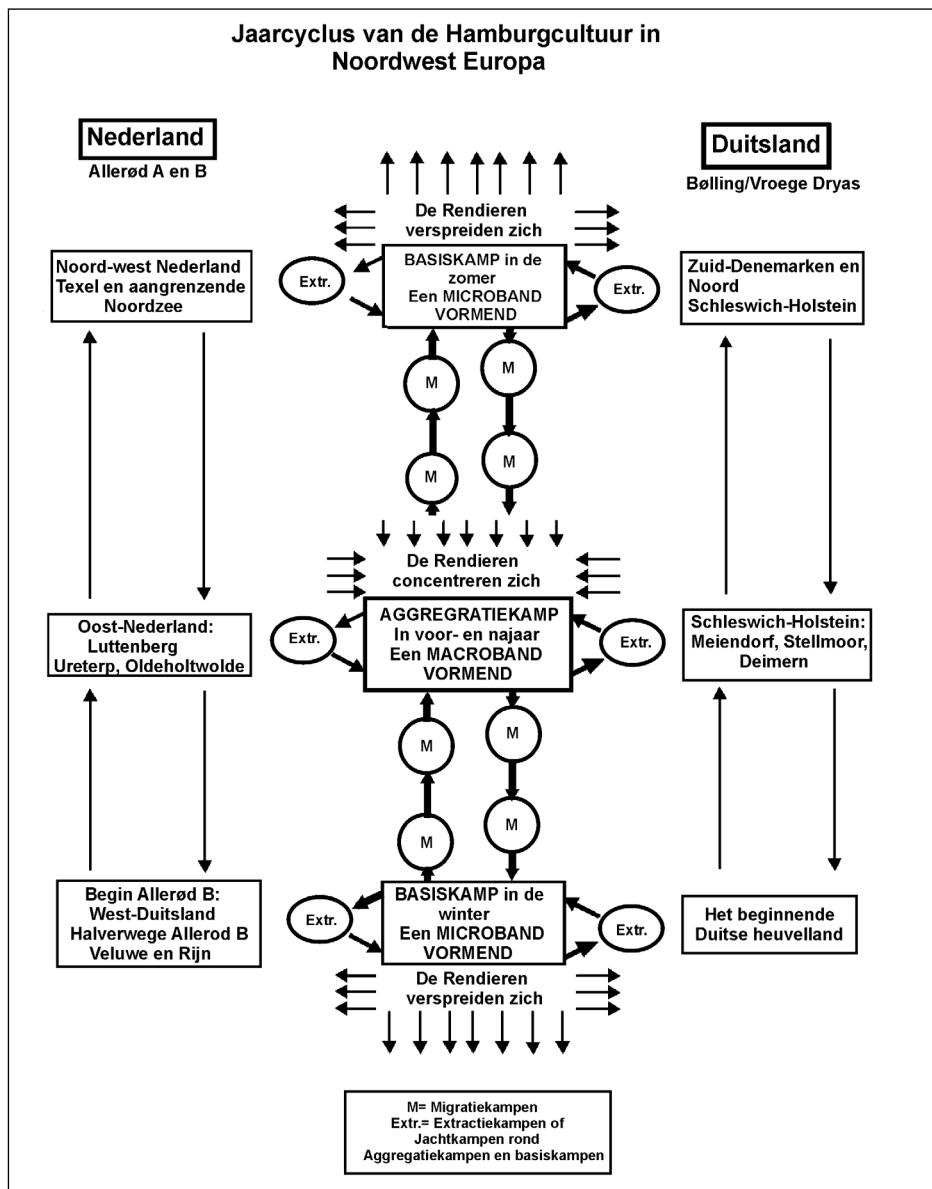
De vindplaatsen in Drenthe en Friesland met grote sites als Oldeholtwolde en Ureterp met hun vele spitsen blijven nog steeds in het berkenbos liggen. De den blijft voor Oldeholtwolde en voor Ureterp binnen de grens van rond de 15 % liggen met berkenpercentages van 30-60% (Hoek, 1997, 2000). Hieruit mogen we constateren dat deze vindplaatsen dus in het echte berkenbos liggen, want voor gebieden waar de den tot zo'n 20 % aan pollen aanwezig is geldt dat de pollen verwaaid zijn uit de omgeving en dat er in wezen geen den groeit (Van der Hammen, 1953). Halverwege Friesland komen we in de zone met hoge berkenwaarden. Het feit dat ook hier bloeiende planten zoals Helianthemum voorkomen, impliceert dat we de berkenpollen voor een groot gedeelte aan de dwergberk mogen toeschrijven. In berkenbossen komen geen bloeiende planten als onderbegroeiing voor, maar wel in een toendravlakke met daarin de dwergberk. Hieruit kunnen we vaststellen dat nog meer naar het westen de vindplaats in het Gaasterland en de vindplaatsen op Texel gelegen zullen hebben in de echte toendra.

Uit de verspreiding van de Hamburgjagers in Nederland, geplot op de pollenkaart van de Allerød A en B, blijkt dat de situering in overeenstemming is met het trekgedrag van het rendier, zoals hierboven beschreven voor Duitsland.

I. EEN JAARCYCLUS VAN DE HAMBURGCULTUUR IN DUITSLAND EN NEDERLAND. (FIG. 7, 8 EN 13)

Duitse situatie:

Uit het opgegraven botmateriaal van de vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor bleek dat de Hamburgjagers voor 95 % afhankelijk waren van het rendier. Tevens bleek daaruit dat dit jachtwild aanwezig was in voor- en najaar nabij Hamburg. Dit op dezelfde plaats aanwezig zijn in twee seizoenen komt overeen met het trekgedrag van de rendieren, die in voor- en najaar op dezelfde plaats verblijven in het kader van hun jaarlijkse trekroute. Vanuit deze constatering en dit trekgedrag, gecombineerd met de pol-

Figuur 13. Jaarcyclus van de Hamburgcultuur in Noordwest Europa.

lenanalyses, kon worden vastgesteld dat de vindplaatsen in Zuid-Denemarken en Noord Schleswig-Holstein de zomerverblijfplaatsen zijn geweest, omdat op deze plaatsen de toendra aanwezig was, waar het rendier in de zomer naar toe trekt en zich verspreidt (Van Noort - Wouters, 1987; Arts en Deeben, 1981). De reactie op deze spreiding van de rendieren is dat de Hamburgjagers zich ook gaan spreiden in kleine microbands, wat valt af te lezen aan de tot nu toe alleen kleine vindplaatsen in het noordelijke verspreidingsgebied.

Tussen de grote vindplaatsen Meiendorf en Stellmoor nabij Hamburg en de noordelijke vindplaatsen liggen meerdere kleine vindplaatsen, die we mogen zien als migratiekampen van de verschillende microbands tussen de voorjaar- en herfstverblijfplaatsen Meiendorf en Stellmoor en de zomerverblijfplaatsen. De zuidelijke vindplaatsen aan de rand van het heuvelland in het beginnende dennenbos vormen de verblijfplaatsen waar het rendier in de winter naar toe trekt. Het verspreidt zich in de winter, maar ook de Hamburgjagers doen dat, zoals valt af te lezen aan de zuidelijke vindplaatsen die verspreid liggen en klein zijn. De Hamburgjagers vormen vanuit energetisch oogpunt kleine microbands wanneer het rendier zich verspreidt en vormen macrobands wanneer het rendier samentrekt. Ook tussen Meiendorf en Stellmoor en de zuidelijke vindplaatsen zien we weer kleine vindplaatsen

liggen, die gezien mogen worden als migratiekampementen. Zo is de verspreiding van de vindplaatsen van de Hamburgjagers in Duitsland te koppelen aan de verspreiding van het rendier en aan zijn trekgedrag.

Nederlandse situatie (Fig. 11, 12 en 13)

De Nederlandse situatie is in wezen dezelfde als in Duitsland. Het berkenbos met redelijk veel den ligt tussen de rivier de Ems en de Weser aan het eind van de periodes Allerød A en Allerød B, de bewoningperiode van de Hamburgjagers in Nederland volgens de 14C-dateringen. De Hamburgjagers in Duitsland nabij Hamburg trokken noord - zuid.

De vindplaatsen geplot op de pollenkaarten laten zien dat men halverwege het Allerød A vóór het begin van de uitbreiding van het dennenbos in Nederland oost - west trok met in West-Duitsland tussen de Ems en de Weser het beginnende dennenbos en westelijk hiervan in Twente, Drenthe en Friesland het berkenbos, en nog verder naar het westen de meer open toendra die tot Texel doorliep. Ook hier zien we in het beginnende dennenbos tussen de Weser en de Ems dat de vindplaatsen klein zijn en verspreid liggen, wat overeenkomt met het gedrag van het rendier, dat zich in de winter in het beginnende dennenbos terugtrekt en zich verspreidt. In Friesland liggen Oldeholtwolde en Ureterp als grote vindplaatsen en in Overijssel Luttenberg, gesitueerd volgens de pollenkaarten (Hoek, 1997) in het berkenbos. Ureterp wordt door Bohmers (1947) en Stapert (2005) beschreven als een vindplaats van de Oudere Hamburg groep. Maar daar er ook te Ureterp Havelterspitsen gevonden zijn, behoort Ureterp tot de late Hamburg groep (Bohmers, 1947 fig 13 nr.2). Het zijn er niet veel maar men kende het fenomeen Havelterspits en daar ligt het criterium' laat of vroeg' volgens Burdukiewicz (1987).

In het voorjaar trekken de rendieren zich, nabij de grote vindplaatsen met talrijke spitsen, samen om te kalven en in het najaar verzamelen ze zich weer voor de bronst. De Hamburgjagers vormen hier macrobands. Tussen Duitsland en Oldeholtwolde, Ureterp en Luttenberg liggen meerdere kleine vindplaatsen die we mogen opvatten als migratiekampementen van microbands. Oostelijk hiervan ligt de meer open toendra, waar de Hamburgjagers in de zomer heen migreren en zich verspreiden en microbands vormen tot de vindplaatsen op Texel aan toe. Tussen de vindplaatsen van Oldeholtwolde en Ureterp en Texel liggen ook weer kleine migratiekampementen van microbands zoals in Gaasterland.

Wanneer nu de dennen ook in Nederland zich hebben uitgebreid in de Allerød B periode, dan is er een andere situatie. De 14C-datering van de Hamburgjagers van Oldeholtwolde en Houtsma geven aan dat de den zich toen, in de Allerød B periode, tot het maximum had uitgebreid. Meerdere vindplaatsen liggen dan in het beginnende dennenbos, zoals aan de noordrand van de Veluwe en aan de noordzijde van de rivier de Rijn.

In Friesland blijven de twee grootste vindplaatsen Ureterp en Oldeholtwolde in een berkenbiotoop gesitueerd. Luttenberg ligt in de Allerød B periode ook in een beginnend dennenbos. Ook meer westelijk in Gaasterland en nog verder naar het westen op Texel blijft de meer open toendra aanwezig. Dit is in wezen in overeenstemming met Duitsland qua biotoop en ligging van de verschillende vindplaatsen, maar ook in overeenstemming met de grotere vindplaatsen met vele spitsen die zowel in Duitsland als in Nederland in de lichte berkenbiotoop liggen.

Uit deze vergelijking mag vastgesteld worden dat Ureterp en Oldeholtwolde ook voor- en najaarvindplaatsen zullen zijn geweest, waar het rendier zich samentrok voor het kalven in het voorjaar en voor de bronst in het najaar, met als gevolg dat de rendierjagers hier leefden in macrobands.

Zij konden dit doen omdat de jacht door het concentreren van de rendieren veel opleverde, wat blijkt uit de grootte van de vindplaatsen en de vele spitsen.

Hoe hebben andere onderzoekers deze verspreiding uitgelegd?

Bokkelman ziet het trekgedrag van de Hamburgjagers heel anders. Hij meent dat de bewoning in Schleswig-Holstein in het najaar, winter en voorjaar heeft plaatsgevonden en in de zomer in Nederland gedurende de Bølling. Vanuit deze visie twijfelt Stapert (1992) aan zijn Nederlandse 14C-dateringen zoals hij zelf beschrijft, maar hij is het er anderzijds weer niet mee eens. Maar ook Hartz (1987) twijfelt aan deze dateringen dat de Hamburgcultuur in Nederland in de Allerød valt en noemt het zelfs "ausserordentlich problematisch".

Ik wil hierbij twee kanttekeningen maken om te verduidelijken waarom de zienswijze van Bokkelman niet klopt. Waarom zijn er slechts enkele vindplaatsen in Duitsland met Havelter spitsen? Ten eerste: in Nederland zijn van alle vindplaatsen Havelterspitsen bekend. Zouden er alleen Havelterspitsen gebruikt zijn in de zomer in Nederland en niet in het najaar, winter en voorjaar in Duitsland? Dat is wel erg onwaarschijnlijk. Ten tweede: de biotoop in Nederland en Duitsland komt volkomen overeen. Overal een berkenbos in de Bølling en de Oudere Dryas periode. Waarom zou men dan trekken? Wat is de drijfveer?

Het valt mij in de Steentijdarcheologie op dat de biotoop en het gedrag van het jachtdier nauwelijks een rol spelen in de oordeelsvorming van het jaarlijks trekpatroon van de jager verzamelaars, terwijl dit juist sturende factoren zijn in het leven van bijv. rendierjagers, zoals ook bleek bij de Ahrenburgjagers (Van Noort & Wouters, 1987, 1989, 1993) en nu ook bij de Hamburgjagers.

Stapert (1985) en Rensink en Stapert (2005) schrijven dat het te prematuur is, met de huidige kennis een gedetailleerd model van de Hamburgjagers te maken. Als de biotoop van het rendier waarin deze Hamburgjagers hebben geleefd er niet bij betrokken wordt, kan ik dit begrijpen, omdat dit de cruciale factor is.

Wouters (1999) vraagt zich af, gezien vanuit de pollenanalyses in de late dennenfase van de Allerød B, of de Hamburgjagers in Nederland nog wel rendierjagers zijn geweest. De leefomstandigheden zouden voor het rendier niet optimaal zijn geweest. Waren onze Hamburgjagers meer allesjagers geworden, met het bosrendier, dat nagenoeg geen trekbewegingen ondernam inclusief?

Ook Ben Walet en Auke Boelsma (1999) beschrijven in hun artikel over de Aardjesberg een eventuele migratieroute die volgens hun NNO-ZZW (vice versa) zou hebben verlopen, met een voorkeur voor de hoger gelegen gebieden richting de Noordzee.

J. WELKE OORZAAK LIGT ER AAN TEN GRONDSLAG, DAT BLIJKENS DE 14C-DATERINGEN DE HAMBURGJAGERS HALVERWEGE DE ALLERØD VANUIT DUITSLAND NAAR NEDERLAND VERHUISDEN?

De periode dat de Hamburgjagers van zowel de oudere Hamburggroep als de jongere Hamburggroep in Duitsland leefden, zoals blijkt uit de 14C-dateringen, was de Bølling en de Vroege Dryasperiode tot in het begin van de Allerød A. De 14C-dateringen in Duitsland liggen tussen 13.050 ± 270 - 11.870 ± 200 BP, waarvan de meeste in de Bølling vallen en een aantal in de Vroege Dryas (Van Meer, 1987; Burdukiewicz, 1986, 1987). Burdukiewicz (1987) meent hierom dat de meest voor de hand liggende periode dat de Hamburgjagers in Noordwest-Europa hebben gewoond

Indeling Allerød met verschillen in relatieve waarden voor Betula en Pinus in Nederland en Duitsland						
Indeling Allerød	Oost-Nederland		Datering In C14 Jaren	Schleswich-Holstein		Indeling Allerød
	BETULA	PINUS		BETULA	PINUS	
AL c	Lage waarden	Hoge waarden	10.950	Hoge waarden	Hoge waarden	AL c
AL b	Lagere waarden	Lage waarden	11.250	Minimum	Hoge waarden	AL b
AL a	Hoge waarden	Afwezig	11.500	Hoge tot Hoogste waarden	Lage waarden	AL a
			11.900			

Figuur 14. Indeling van de Allerød waarin is aangegeven wanneer de Betula en de Pinus achterruit of vooruit gaat in Duitsland en Nederland.

de Bølling is (Fig. 7). De overeenkomstige palynologische periode heet Bølling interstadiaal (12.400 - 12.000 B.P.) (Burdukiewicz, 1986, blz. 60; 19-87, blz. 148; Bokkelman, 1991). Het begin van de jongere Hamburggroep zoals blijkt uit de vindplaats Ahrenhöft valt aan het eind van deze periode (12.200-12.000) (Claussen, 1998; Hartz, 1987). De verspreiding in Duitsland kunnen we zien op de kaart (Fig. 7+8).

De periode dat de Hamburgjagers van de jongere Hamburggroep in Nederland leefden, zoals bleek uit de 14C-dateringen, was vanaf een derde in de Allerød A tot aan het eind van de Allerød B (11.800 - 11.090 BP). De verspreiding in Nederland kunnen we zien op de kaart (Fig. 11+12).

Uit de hierboven beschreven visie en de opgravingen van Rust bleek dat de Hamburgjagers voor 95% afhankelijk waren van de jacht op het rendier (Rust, 1937, 1943). Dan rijst al gauw de vraag: zijn de Hamburgjagers in Duitsland halverwege het eerste gedeelte van de Allerød A periode naar het huidige Nederland verhuisd, zoals de 14C-dateringen van de Hamburgcultuur in Duitsland en Nederland aangeven? Zij gaan bijna vloeiend in elkaar over (Fig. 5). Als dit werkelijk heeft plaatsgevonden, dan zou een verandering van de rendierbiotoop in Schleswig-Holstein in een andere biotoop er voor gezorgd kunnen hebben, dat de rendierbiotoop naar het westen richting Nederland verhuisd is en dat dit de oorzaak zou zijn van het feit dat rond dit tijdstip de verhuizing naar Nederland heeft plaatsgevonden.

Ook kunnen we deze verhuizing afleiden uit het vuursteen materiaal. De oudst gedateerde vindplaats van de jongere Hamburggroep waar de Havelterspits in gebruik komt, is 12.200-12.000 BP (Claussen, 1998; Hartz, 1987), en ligt aan het eind van de periode dat de Hamburgjagers in Duitsland aanwezig zijn 13.050 ± 270 - 11.870 ± 200 B.P (Van Meer, 1987; Burdukiewicz, 1986, 1987). Het gebruik van de Havelterspits zien we in Nederland doorlopen in de tijd (11.800 - 11.090 BP). Deze zijn van bijna alle vindplaatsen bekend.

Aan de hand van deze gedachte is de volgende hypothese opgesteld: Is de verhuizing in westelijke richting veroorzaakt door de afhankelijkheid rendier - rendierjager,

m.a.w. is het mogelijk dat de rendierbiotoop nabij Hamburg verdwenen is tussen 11.870 (de jongste datering in Duitsland) en 11.800 (de oudste datering in Nederland) en heeft de rendierbiotoop en het rendier zich in die periode in westelijke richting verschoven, zoals blijkt uit de verspreiding van de Hamburgjagers? Het rendier zal namelijk altijd zijn biotoop blijven volgen en de rendierjager het rendier. Hier in westelijke richting?

Om deze eventuele biotoopverandering te illustreren is aan de hand van 4 kaartjes duidelijk gemaakt, hoe het landschap in deze vier periodes eruit zag vanuit pollenanalytische gegevens.

- 1e kaart: Een overzicht van de verschillende biotopen toen de Hamburgjagers in Duitsland leefden gedurende de periode van de Bølling en de Vroege of Middelste Dryas vanuit pollenanalytische gegevens (Fig. 7).

- 2e kaart: Een overzicht van de verschillende biotopen van de overgangperiode van de Vroege of Middelste Dryas naar de Allerød vanuit pollenanalytische gegevens voor het verspreidingsgebied van de Hamburgjagers in Duitsland (Fig. 8).

- Een overzicht op de overgang van de Allerød A periode naar de Allerød B periode vanuit pollenanalytische gegevens van het verspreidingsgebied van de Hamburgjagers in Nederland (Fig. 11).

- Een overzicht op het hoogtepunt van de Allerødperiode vanuit pollenanalytische gegevens van het verspreidingsgebied van de Hamburgjagers in Nederland (Fig. 12).

1e Kaart: Beschrijving van landschap gedurende de Bølling en de Oudere Dryasperiode (Fig. 7)

Als eerste een citaat van Firbas (1949), uit 'Waldgeschichte Mitteleuropas' deel I op blz. 299. Over de periode vóór de Allerød staat het volgende:

“Wesentlich ist, dass die erste Wiederausbreitung der Wälder nordwestlich einer Linie, die sich zur Zeit vom Bodenseegebiet und Oberschwaben, den Südschwarzwald einschliessend, zur westpfälzischen Moorniederung und von dort durch Sachsen ins südliche Ostpreussen ziehen lässt, durch Birkenwälder eingeleitet worden ist, während südöstlich dieser Linie Kiefern und Birken wenigstens stellenweise (Kolbermoor, Innerbohmische Elbniederung) ungefähr gleichzeitig und unter deutlicher Bevorzugung der Kiefer von dem Bodem Besitz ergriffen haben. Wir dürfen danach vermuten, das Mitteleuropa schon vor der Allerød eine Gliederung der Wälder in einem Birkengürtel im Norden und Westen und ein dahinter gelegenes Kieferngebiet aufwies. Das erinnert an das heutige Waldgliederung Laplands. Doch wäre es verfrüht die in Karten festhalten zu wollen. Die Birkenwälder wurden sicherlich vorwiegend von Betula Pubescens gebildet”.

Kubitzki is dezelfde mening toegedaan aan de hand van gegevens van Firbas, maar ook van gegevens die verschenen zijn na Firbas (1949). Hij schrijft hierover: *“Aan de rand waar de Noordduitse laagvlakte overgaat in heuvelland (het Duitse middelgebergte) gaan de dennen zich mengen in het berkenbos”* (Kubitzki, 1961, blz. 41; Müller 1953; Dietz, Grahle & Müller, 1958).

In Duitsland laten de pollenanalyses zien dat in de omgeving van het Ahrensburger Tunneltal in Schleswig-Holstein ten tijde van de Hamburgjagers de berken de overhand hebben (Usinger, 1975) maar ook in de omgeving van Hannover.

Aan de hand van deze gegevens is een kaart samengesteld, zoals weergegeven in Fig. 7. Uit deze beschrijvingen blijkt dat de grens van het beginnende dennenbos daar ligt waar het heuvelland van Midden-Duitsland begint. Op deze grens liggen de meest zuidelijke winterverblijfplaatsen van de Hamburgjagers, zoals hierboven is verklaard. Ten noorden van deze lijn is een licht berkenbos gesitueerd. In noordelijk Schleswig-Holstein gaat dit over in een vegetatie van *Betula nana*, de dwergberk, wat duidt op een meer open toendra. Deze situatie is zo grofweg gedurende de Bølling en de Vroege Dryasperiode, zoals blijkt uit de gegevens van Firbas (1947), Kubitzki (1961) en Usinger (1975). Plotten we nu de vindplaatsen van de Hamburgjagers uit deze periode in Duitsland op deze kaart (14C gedateerd) dan zien we dit afgebeeld.

Kaart 2 Begin Allerød A periode (Fig. 8, 11 en 12).

Vlak voor de Allerød, pollenanalytisch gezien in de Middele of Vroege Dryasperiode, treedt er een verandering op. Tussen Bornholm en het Deense Seeland richting het eiland Rügen ontstaat in de Vroege of Middelste Dryasperiode een berkenbos met een redelijk zwaar dennenbos (Firbas, 1e Band, blz. 117 onderaan, en blz.302, bo-venaen). Deze gordel heeft reeds voor het begin van de Allerød A het eiland Rügen bereikt, zoals blijkt uit het pollendiagram van Rügen (Firbas, 1949, Niedersee auf Rügen, Band 1 Abb. 121, tekst en diagram met Abb. 120 verwisseld) en breidt zich voor het begin van de Allerød A - rond 12.000 - verder uit in zuidwestelijke richting, in de richting Hamburg. We zien namelijk in de pollenprofielen van Meiendorf Abb. 104, Stellmoor Abb. 105 (Zuid Schleswig-Holstein) en Grussendorf Abb. 118 aan oostzijde van de Lüneburgerheide (Firbas, 1949, Band I) dat ook hier vóór de Allerød de den gaat toenemen. De maximale snelheid dat de den zich uitbreidt in deze periode is minstens zo'n 1,5 km per jaar (Huntley & Birks (1983), in Hoek, (2000).

We kunnen hierop een kleine berekening loslaten.

Als we de afstand Rügen - Hamburg hemelsbreed op 250 km stellen, dan komen we grofweg op 150 jaar uit dat de dennen zich van Rügen naar Hamburg uitbreiden. Als we uitgaan van deze uitbreiding vóór het begin van de Allerød (12.000 B.P.) zoals blijkt uit de verschillende pollenanalyses van Rügen, Stellmoor, Meiendorf en Grussendorf, dan zullen rond 11.850 BP de dennen over Hamburg heen groeien.

Deze datering komt goed overeen met de jongste datering van de Hamburgcultuur in Duitsland (11.870 BP ± 200), Meiendorf 2, (Meer, 1987), maar ook met de oudste datering van de Hamburgcultuur in Nederland (11.810 BP ± 110) volgens deze berekening. Deze dennenuitbreiding volgens Firbas (1947) heeft ook Usinger (1975) in Schleswig-Holstein vastgesteld. Hij heeft het Allerød in Schleswig-Holstein in drieën verdeeld, beginnend met een derde in de Allerød met hoge berkenwaarden en twee derde met hoge dennenwaarden. (Usinger, 1975, blz. 140, Abb. 35 en Fig. op blz. 145, hier Fig. 14). In Nederland daarentegen zien we de dennen na halverwege het Allerød overheersen (Hoek, 1997, 2000) (Fig. 12 en 14).

Laten we de dennen vanaf Hamburg doorgroeien richting Nederland tot halverwege de Weser en de Ems over een afstand van zo'n 150 km, zoals Firbas dit weergeeft, met de maximale snelheid van 1,5 km per jaar, dan duurt deze uitbreiding grofweg 100 jaar (Firbas 1947, 1e Band, Abb. 158, blz. 302). De dennen komen aan in Hamburg rond 11.850 en groeien dan verder richting Nederland; ze komen daar

grofweg 100 jaar later aan en dan zullen de dennen rond 11.750 BP tussen de rivier de Ems en de Weser zijn gearriveerd. Dit getal komt redelijk overeen met de oudste 14C-datering van de Hamburgjagers in Nederland van 11.810 ± 110 BP (Fig. 11) (Stapert, 1992).

Op het moment dat de dennen zich oostelijk uitbreiden, doen ze dat ook vanuit Zuidoost-Duitsland - het Midden-duits Heuvelland - naar het noorden en dringen zich in het daar bestaande berkenbos (Firbas 1949, Band 1, Abb. 158) (Fig. 8 en 11). Dit beginnende dennenbos vanuit het zuid-oosten zal zich na zo'n 150 jaar hebben samengevoegd met het zwaardere dennenbos dat zich vanaf Rügen uitbreidt met inachtneming van een tempo van 1,5 km per jaar. Deze beide dennenuitbreidingen hebben ervoor gezorgd dat de rendierbiotoop zich in westelijke richting moest verplaatsen. Alleen in Noord-Nederland bleef daarna het berkengebied over, de biotoop van het rendier en daar liggen nu juist de meeste Hamburgvindplaatsen. Hieruit mogen we afleiden dat de rendieren vóór de dennen uit in westelijke richting zijn mee verhuisd, steeds hun biotoop volgend (Fig. 11).

Aan het einde van Allerød A ligt het beginnende dennenbos, de winterverblijfplaatsen van het rendier, in West-Duitsland. In Friesland, Drenthe en Overijssel ligt het berkenbos en in het westen van Friesland doorlopend naar het westen van Nederland richting Gaasterland en Texel de beginnende toendra. Maar ook zien we een band van vindplaatsen vanuit West-Duitsland liggen over Twente richting de Veluwe en het Gooi (Fig. 12).

Rond tweederde in de Allerød komen in Nederland de dennen op. Vooral in het rivierengebied, aansluitend aan de dennen uit Zuid-Duitsland en aan de noordwestzijde van Gelderland en de huidige Flevopolders. Vermoedelijk zal dan de verspreiding van dien aard zijn geweest dat we zowel in Nederland als West-Duitsland vindplaatsen aantreffen die in het beginnende dennenbos liggen, terwijl de grotere vindplaatsen als Ureterp en Oldeholtwolde nog steeds in het berkenbos liggen en Texel en Gaasterland nog altijd in het echte toendragebied (Hoek, 1997). Bohnke (1993) vermeldt dat de expansie van de den gedurende het Laatglaciaal werd beschouwd als teken van een extreem continentaal klimaat. Deze aanname is gebaseerd op het feit dat de laatglaciale pollenrecords in het oosten van Duitsland en Polen gedomineerd zijn door de den.

Het is echter bewezen dat het westwaarts migreren meer werd veroorzaakt door een verandering van het klimaat dan louter en alleen door een vegetatieve successie. Maarleveld (1966) vermeldt juist dat er in de Allerød een klimaatverandering heeft plaatsgevonden. Eerst hadden we hier een continentaal klimaat. Dit veranderde in de Allerød meer in een zeeklimaat. Hij heeft dit geconstateerd aan de vorming van de richting van de dekzanden. Deze werden afgezet vóór de Allerød in westelijke tot noordwestelijke richting en halverwege de Allerød veranderde dit in een zuidwestelijke richting. Deze klimaatverandering zal dus de oorzaak zijn geweest van de biotoopverandering in de vorm van de dennenuitbreiding, met als gevolg dat deze weer het verhuizen van het rendier heeft veroorzaakt en dit weer het verhuizen van de rendierjagers van de Hamburgcultuur van Schleswig-Holstein naar Nederland.

De jagers van de hoog gelegen vindplaats op Texel hadden een vrij uitzicht. Ze speurden vanaf hier mogelijk naar rendieren. Ze zaten dan wat windrichting betreft goed. De rendieren, die zuidelijk op de vlakte liepen die tot aan Wieringen reikte, konden de jagers niet ruiken.

Literatuur:

- Andel T.H., P.C. Tzedakis, 1996:** Palaeolithic landscapes of Europe and Environs 150.000-25.000 Years ago: an Overview. *Quaternary Science Reviews*, Vol. 15, pp 481-500.
- Appelboom, Th.G., 1953:** Een vuursteen-artefact behorende tot de jong-palaeolithische Hamburggroep gevonden te Zeist (prov Utrecht). In: *Westerheem* 2, p. 77-79 en plaat XI Arts, N., **J. Deeben, 1981:** Prehistorische jagers en Verzamelaars te Vessem: een model. **Hapert, Asmus, W.D., 1936:** Die altsteinzeitliche Siedlung von Dörger, Kr Kempen. In: *Die Kunde* 4 (8/9), p. 130-132. **Baas, T., H.D. Veen, 1980:** Een Pleisterplaats van de Rendierjagers bij Buinen (Prov. Drenthe) A.B. no. 7 p. 18-35. Bennekom, Lent. **Bakers, R., M. Dekkers, 1980:** De grote trek. Haarlem.
- Beersma, A., A. Wouters, 1985:** Een vindplaats van het Hamburgien IV (Teltwisch-component uit Weerselo (Ov.) *Archeologische Berichten*, no. 16. **Beersma, A., A. Wouters, 1990:** De Hamburg cultuur onder Reutem (gem. Tubbergen). *Archeologie*, no. 2. **Becker, C.J., 1970:** Eine Kerbspitze der Hamburger Stufe aus Jütland. In: K. Gripp, R. Schüttrumpf, H. Schwabedissen (eds.), *Frühe Menschheit und Umwelt* (I), *Fundamenta A/2*, p. 362-364. Köln. **Behre, von K.E., 1966:** Untersuchungen zur Spätglazialen und frühpostglazialen vegetationsgeschichte Ostfrieslands. *Eiszeitalter und Gegenwart*, band 17, seite 69-84. **Beuker, J.R., 1983:** Vakmanschap in Vuursteen. Assen. **Birket-Smith, K., 1960:** Primitive man and his ways. London.
- Bohmers, A., 1947:** Jong paleolithicum en Vroeg-Mesolithicum In: Een kwart eeuw oudheidkundig onderzoek in Nederland. Gedenkboek A.E. van Giffen p. 129-201. Meppel. **Bohmers, A., P. Houtsma, 1961:** De Prehistorie. In *Boven-Boornegebied*, p. 126-151. Drachten. **Bohmers, A., A. M. Wouters, 1956:** Statistics and graphs in the study of Flint assemblages. *Palaeohistoria*, V, p. 1-25. **Bohne, S.J.P., 1993:** Lateglacial environmental Changes in the Netherlands: Spatial and Temporal Patterns. *Quaternary Science Reviews*, Vol. 12, p. 707-717. **Bokkelman, K., 1979:** Rentierjäger am Gletcherrand in Schleswich-Holstein? Ein Diskussionsbeitrag zur erforschung der Hamburger Kultur. *Offa*, 36, p. 12-22. **Brink, van den F.H., 1968:** Zoogdierengids. Elsevier. Amsterdam-Brussel. **Bruchmann, W., 1952:** Die Fundplätze der Hamburger Stufe im Gebiet Der Hamburger Walddorfer. In: *Hammaburg*, 3, p. 147. **Bruckner, H.G., 1954:** Artefakte der jüngeren Hamburger Stufe in einer Grundmoräne bei Osteseebad Grömitz. In: *Meyniana*, 2, p. 191. **Bruun, B., 1972:** Gids voor de vogels van Europa. Elsevier. Amsterdam-Brussel. **Burdukiewicz, J.M., 1981:** The flint technology of the Hamburgian Culture, Olbrachcice, S.W. Polen. *Staringia* 6, p. 67-70. Maastricht. **Burdukiewicz, J.M., 1981:** Creswellian and Hamburgian (The Shouldered Point technocomplex). In: *Archaeologia inter-regionalis 1*, Actes du Colloque International dans le cadre de dixième Congrès U. I.S.P.P.à Mexico, p.43-56. **Burdukiewicz, J.M., 1983:** Olbrachcice, a site of the Hamburgian Culture. *Congres-verslag. Burdukiewicz, J.M., 1986: The late Pleistocene shouldered point assemblages in western Europe. Brill, Leiden. **Burdukiewicz, J.M., 1987:** Zum Forschungsstand der Hamburgcultuur. Aus *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Mainz, 34, p.143-167. **Buttner, P., 1936:** Ein eiszeitlicher Wohnplatz an Pennermoor bei Cuxhaven. In: *Mannus* 28, p. 501. **Claussen, I., 1998:** Neue Untersuchungen an späteiszeitlichen Fundplätzen der Hamburger Kultur bei Ahrenshöft, Kr. Nordfriesland (ein Vorbericht). *Archäologische Nachrichten aus Schleswich-Holstein*, 8, p. 8-49. **Cosack, E., 1970:** Eine Fundstelle des Hamburgien bei Uetze, Kr. Burgdorf. In: *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 6, p. 1-5. **Dietz, C., H.O. Grahe, H. Müller, 1958:** Ein spätglaziales Kalkmudde-Vorkommen im Seck-Bruch bei Hannover. *Geologisch Jahrbuch*, Band 76, s. 67-102 Hannover. **Elzinga, G., 1972:** Jaarverslag Fries museum. In: *Vrije Fries*, 52, p.124-130. Fischer, A., **H. Tauber, 1986:** New I4C datings of Late Paleolithic Cultures from Northwestern Europe. *Journal Danish Arch.* 5, p. 7-13. **Gripp, K., 1943:** Die Rengeweih von Stellmoor Ahrensburger Stufe. In *Rust, A., 1943: Die alt- und mittelsteinzeitliche Funde von Stellmoor. Karl Wachholtz Verlag. **Hammen, van der T., 1951:** Late Glacial flora and periglacial phenomena in the Netherlands. Ph.D-Thesis, Leiden. **Leidse Geologische meedelingen**, 17, p. 71-183. **Hartz, S., 1987:** Neue spätpaläolithische Fundplätze bei Ahrenshöft, Kreis Nordfriesland. *Offa* 44, p. 5-52. **Hijszeler, G.C.W.J., 1957:** The stratigraphy of the Late-glacial. *Geologie en Mijnbouw, N.S.*, 19 jaarg., p. 250-254. **Hinz, H., 1954:** Vorgeschichte des nordfriesischen Festlandes. Neumünster. **Hoek, W.Z., 1997:** Atlas to Palaeogeography of Lateglacial Vegetations. Maps of Lateglacial and Early Holocene landscape and vegetation in the Netherlands, with an extensive review of available palynological data. *Nederlandse Geografische Studie*, 231. Utrecht/Amsterdam. **Hoek, W.Z., 2000:** Abiotic landscape and vegetation patterns in the Netherlands during the Weichselian Late Glacial. *Geologie en Mijnbouw/ Netherlands Journal of Geosciences*, 79 (4) p. 497-509. **Hoek, W.Z., 2001:** Vegetation response to the ~14.7 and ~11.5 ka cal. BP climate transitions: is vegetation lagging climate? *Global and Planetary Change*, 30, p. 103-115. **Hoek, W.Z., S.J.P. Bohnecke, 2002:** Climatic and environmental events over the Last Termination, as recorded in the Netherlands: a review. *Netherlands Journal of Geosciences/ Geologie en mijnbouw*, 81, (1) p. 123-137. **Holm, J., F. Rieck, 1983:** Jels I-. The first Danish Site of the Hamburgian Culture. A preliminary Report. *Journal of Danish Archaeology*, 2, p. 7-11. **Houtsma, P. met een bijdrage van P. Dijkstra, 1990:** Enige aanvullingen en opmerkingen betreffende de "Laag van Duurswoude". *Archeologie*, no. 2. **Houtsma, P., P. Dijkstra, 1995:** De Hamburgcultuur van Bakkeveen-Harmsdobbé. *Archeologie* no. 6. **Huntley, B., H.J.B. Birks, 1983:** An Atlas of past and present pollenmaps for Europe: 0-13000 years ago. Cambridge University Press, (Cambridge): 667 pp. **Kersten, K., 1961:** Kreis Herzogtum Lauenburg (Nachträge zur archäologischen Landesaufnahme). In: *Offa*, 17/18, p. 205-223. **Kollau, W., 1937:** Die eiszeitliche Knochenfunde von Meiendorf. In: *Rust, A.: Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*. Karl Wachholtz Verlag. **Kollau, W., W. Krause, 1943:** Die steinzeitliche Wirbeltierfauna von Stellmoor in Holstein. In: *Rust, A.: Die alt- und mittelsteinzeitliche Funde von Stellmoor*. Karl Wachholtz Verlag. **Krause, W., 1937:** Die eiszeitliche Knochenfunde von Meiendorf. In: *Rust, A., Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*. Karl Wachholtz Verlag. **Kubitzki, K., 1961:** Zur Synchronisierung der nordwesteuropäischen Pollendiagramme (mit beiträgen zur Waldgeschichte Nordwestdeutschlands) *Flora* band. 150, H.1. s. 43-72. **Maarleveld, G.C., 1960:** Wind directions and Cover sands in the Netherlands. *Biuletyn peryglacjalny*, nr. 8, Lódz. **Mania, D., V. Toepfer, 1973:** Königsau, Gliederung, Ökologie und mittelpaläolithische Funde der letzten Eiszeit. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. Band 26, VEB, Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin. **Meer, A. v., 1987:** De Hamburgcultuur. Een evaluatie. Instituut voor Prehistorie. Leiden. **Mellars, P.A., 1976:** Settlement patterns and industrial variability in the British Mesolithic. In: G. de G. Sieveking, I.H. Longworth en K.E. Wilson, editors, *Problems in Economic and Social Archaeology*, p. 375-399. London: Duckworth. **Mey, W., 1960:** Jungpaläolithikum und Mesolithikum in Brandenburg. In: *Quartär*, 12, p. 1-47. **Müller, H., 1953:** Zur spät- und nacheiszeitlichen Vegetationsgeschichte des mitteldeutschen Trockengebietes. *Nova Acta Leopoldina* (Halle), N.F. 16, no. 110, 67 s 11 abb. **Leipzig. Musch, J., 1982:** Enkele Jongpaleolithische vondsten uit de omgeving van Anloo. *Archeologische Berichten*, 11/12 p. 28. **Noort, van G., A. Wouters, 1987:** De jagers-verzamelaars van de Ahrensburgcultuur. *Archeologische Berichten* no. 18. **Noort van G.J., 1983:** Een concentratie van Midden-paleolithische werktuigen van de Hoge Berg op het eiland Texel. *Westerheem*, XXXII, 4, p.192-199. **Noort van G.J., 1985:** Een micro-mousterien concentratie op Texel en het ontstaan van verschillen in patineren op Midden-Paleolithen in diverse keizandtypes. *Archeologische Berichten*, no. 16. **Duizel. Noort van, G.J., K. Geertsma, 2001:** De geologische opbouw van de midden paleolithische vindplaats Hoogersmilde (Dr.) en de geologische en archeologische datering van de aldaar gevonden en opgegraven artefacten. p.75-105. *Apan Extern* no. 9. **Noort van, G., A. Wouters, 1989:** Ahrensburgien van de Havelterberg. *Archeologie*, no 1. **Noort van, G., A. Wouters 1993:** Nieuwe stippen en aanvullingen op de verspreidingskaart van de Ahrensburgcultuur. *Apan/ Extern*, no 2. **Paine, R., 1988:** Reindeer and Caribou Rangifer tarandus in the wild and under pastoralism. *Polar record*, 24 (148), p. 31-42. **Paine, R., 1994:** Herds of the Tundra. A Portrait of Saami Reindeer Pastoralism. Smithsonian Institution Press. **Perdeck, M., 1982:** Een Hamburg-site te Zuidwilde Archeologische Berichten. 11/12, p. 38. **Perdeck, M., 1993:** Noogmaals de Hamburgsite bij Zuidwilde. *Apan Extern* no. 2. **Rust, A., 1937:** Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. **Rust, A., 1943:** Die alt- und mittelsteinzeitliche Funde von Stellmoor. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. **Rust, A., 1958:** Die Jungpaläolithischem Zeltanlagen von Ahrensburg. In: *Offa* Bücher, 15, Neumünster. **Rust, A., 1962:** Vor 20.000 Jahren, Rentierjäger der Eiszeit. Neumünster. **Schindler, R., 1960:** Die Bodenaltertümer der Freien in der Hansestadt Hamburg. In: Veröffentlichungen des Museums für Hamburgischen Geschichte, Abt. Bodendenkmalpflege. **Schüttrumpf, R., 1937:** Die Paläobotanische-pollenanalytische Untersuchung von Meiendorf. In: *Rust, A., 1937: Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. **Schüttrumpf, R., 1943:** Die pollenanalytische Untersuchungen der Rentierjägerlager Stellmoor. In: *Rust, A. 1943:* Die alt- und mittelsteinzeitliche Funde von Stellmoor. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. **Schwabedissen, H., 1937:** Die Hamburgerstufte im nordwestlichen Norddeutschland. Neumünster. **Schwabedissen, H., 1944:** Die mittlere Steinzeit in westlichen Norddeutschland. Neumünster. **Schwabedissen, H., 1954:** Die Federmesser-Gruppen des nordwesteuropäischen Flachlandes Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. **Schwantes, G., 1933:** Die ältesten Bewohner des mittleren Norddeutschland. *Forschungen und Fortschritte*, 9, p. 261-262. **Sieckmann, W., 1976:** Ein Vorkommen der Hamburger Kultur bei Beckedorf, Gemeinde Hermannsburg, Kr. Celle. In: *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte*, 45, p. 313-315. **Stapert, D., 1981:** A site of the Hamburg tradition on the Wadden island of Texel (Province of North-Holland, Netherlands). *Palaeohistoria*, 23, p.1-27. **Stapert, D., 1982:** A site of the Hamburg tradition with a constructed hearth near Oldeholtwolde (province of Friesland, The Netherlands). *First report. Palaeohistoria*, 24, p. 53-89. **Stapert, D., 1986:** Two findspots of the Hamburgian Tradition in the Netherlands dating from the Early Dryas stadial: Stratigraphy. *Meded. Werkgr. Tert. Kwart. Geol.* vol. 23, (1) p. 21-41. **Stapert, D., 1992:** Rings and Sectors: Intrasite spatial analysis of stone age sites. *Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen*. **Stapert, D., J.S. Krist, A.L. Zandbergen, 1986:** Oldeholtwolde, a late Hamburgian site in the Netherlands. In: *Studies in the Upper Paleolithic of Britain and Northwest Europe*. edited by Derek A. Roe. BAR, International Series, 296 p. 187-226. **Sturdy, D.A., 1975:** Some reindeer economies in prehistoric Europe. In: E.S. Higgs (ed) *Palaeoeconomy*, p. 55-95. Cambridge. **Taute, W., 1952:** Ein Great der endeiszeitlichem Rentierjäger aus Weissrusland. In: *Berliner Blätter für Vor- und Frühgeschichte*, p. 69-71. **Taute, W., 1959:** Neue entdeckte Lagerplätze der Hamburger und Ahrensburger Kultur bei Deimern, Kr. Soltau in der Lüneburger Heide. In: *Die Kunde*, N.F. 10, p. 182. **Tromnau, G., 1974a:** Der Jungpaläolithische Fundplatz Schalkholz, Kr. Dittmarschen. In *Hammaburg*, N.F. 1, p. 9-21. **Tromnau, G., 1974b:** Zur Jungpaläolithischen Fundstelle der Hamburger Kultur im Dorgener Moor, Kr. Meppen. In: *Die Kunde* N.F., 25, p. 9-14. **Tromnau, G., 1975a:** Neue Ausgrabungen in Ahrensburger Tunnelalt. In: *Offa* Bücher, 33, Neumünster. **Tromnau, G., 1975b:** Die Fundplätze der Hamburger Kultur von Heber und Deimern, Kr. Soltau. In: *Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte, Niedersachsen*, 9, Hildesheim. **Usinger, H., 1975:** Pollenanalytische und stratigraphische Untersuchungen an zwei Spätglazial Vorkommen in Schleswich-Holstein und Hamburg, 25, p. 7-183. **Usinger, H., 1978:** Pollen- und grossres-tanalytische Untersuchungen zur Frage des Bollin-Interstadials und der Spätglazialen Baumbirken-Einwanderung in Schleswich-Holstein. *Schr. Natur. Ver. Schlesw.-Holst.*, Bd., 48, s.41-61. **Kiel. Veldhuis, J., A.M. Wouters, 1993:** Hamburgien uit het Agelerbroek (Agelo, gem. Denekamp). *Apan Extern* 2. **Verlinde, A. D., 1975:** Paleolithische gegevens uit Overijssel. In: *Grondboor en Hamer*, 29 (4), p. 110-122. **Walet, B., A., Boelsma, 1999/2000:** "De Aardjesberg", een steentijdvindplaats, gelegen binnen het archeologische monument op de Westerheide te Hilversum. *Van Midden-Acheul tot Middelleeuwen*. *Apan Extern*, 8. Groningen. **Wege-witz, W., 1941:** Ein Fundplatz der Hamburger Stufe im Ketzendorf, Kr. Harburg. In: *Harburger Jahrbuch*, 2, p. 227. **Wegewitz, W., 1950:** Harburger Heimat, p. 131. **Wouters, A., 1980:** in: **T. Baas, H.D. Veen:** Een pleisterplaats van de rendierjagers bij Buinen (prov. Drenthe). *Archeologische Berichten* 7, p. 19-35. **Wouters, A., Zuurdeeg, E., 1982:** Een vindplaats van de Hamburgcultuur op de "Ginkelse heide" onder de gemeente Ede (GLD). *Archeologische Berichten*, no. 11/12. **Wouters, A.M., 1999/2000:** De Hamburgcultuur op de "Ginkelse heide" (gem. Ede). *Apan Extern* no. 8. **Wouters, A.M., 1999/2000:** Ureterp II, een vergeten Hamburgiensite in Friesland. *Apan Extern*, no. 8. **Zenner, F.E., 1963:** A History of Domesticated animals. London. **Zoller, D., 1962:** Die Ergebnisse der Grabung auf der Querengraben Düne bis 1 Juni 1962. In: *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 31, p. 17-25. **Zoller, D., 1963:** Vorläufiger Bericht über eine Rentierstation der Hamburger Stufe bei Querengraben, Kr. Ammerland. In: *Die Kunde*, N.F. 14, p.17-25.***

Op de volgende bladzijde een lijst van de Duitse en Nederlandse vindplaatsen, overgenomen uit de scriptie: A. van Meer (1987) De Hamburgcultuur, een evaluatie met een aanvulling van enige nieuwe vindplaatsen uit de literatuur. Verder ben ik aan Anton van der Lee dank verschuldigd voor de eerste correcties van de tekst en aan Klaas Geertsma voor de algehele indeling van het artikel en aan Elly Ebels voor de eindcorrectie.

Vindplaatsen Hamburg cultuur Duitsland			
No	Plaatsnaam	LV / S	werkt
1	Agathenburg, Kr. Stade	lv	5
2	Ahrenshoft, Kr. Husum	lv	3
3	Beckedorf, gem. Hermannsburg, Kr. Celle	lv	2
4	Bergstadt, Stadt Hamburg	s	569
5	Bimohlen, Kr. Segeberg	lv	1000
6	Borneck, Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	4000
7	Buchholz-Buensien, Kr. Harburg	lv	4
8	Bunsoh, Kr. Ditmarschen	lv	10
9	Deimer 41, Kr. Soltau	s	383
10	Deimer 41a, Kr. Soltau	s	?
11	Deimer 41b, Kr. Soltau	s	174
12	Deimer 42, Kr. Soltau	s	8610
13	Deimer 44, Kr. Soltau	s	7865
14	Deimer 44a, Kr. Soltau	s	?
15	Deimer 44b, Kr. Soltau	s	?
16	Deimer 44c, Kr. Soltau	s	?
17	Deimer 46, Kr. Soltau	s	1000
18	Deimer 1002, Kr. Soltau	lv	13
19	Deimer 1003, Kr. Soltau	lv	29
20	Deimer 1004, Kr. Soltau	lv	16
21	Deimer 1005, Kr. Soltau	lv	4
22	Deimer 1007, Kr. Soltau	lv	21
23	Dollern, Kr. Stade	lv	1
24	Drage, Kr. Steinburg	lv	1
25	Duhnen, Twiellbergsmoor, Cuxhaven	lv	1
26	Glusingen, Kr. Soltau	lv	7
27	Grande, Kr. Stormarn	lv	10
28	Gromitz, Kr. Ostholstein	lv	5
29	Grunhof-Tesperrhede, Kr. Herzogtum Lauenburg	lv	1
30	Hasewisch, Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	3700
31	Heber 118, Kr. Soltau	s	2050
32	Heber 127, Kr. Soltau	s	6000
33	Heber 128, Kr. Soltau	s	161
34	Hitzhusen, Kr. Segeberg	lv	6
35	Hveisel, Vejle	lv	1
36	Itzstedt, Kr. Segeberg	lv	51
37	Jels I	s	9191
38	Jels I	s	?
39	Ketzendorf, Kr. Harburg	s	1000
40	Klein-Niendorf, Kr. Segeberg	lv	3
41	Klein-Vollbittel (a) Kr. Gifhorn mogelijk gelijk aan b	lv	70
42	Klein-Vollbittel (b) Kr. Gifhorn mogelijk gelijk aan a	lv	?
43	Krattwisch, gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	?
44	Kroppelschagen-Fahrendorf, Kr. Herzogtum Lauenburg	?	3

Vervolg Vindplaatsen Hamburg cultuur Duitsland			
No	Plaatsnaam	LV / S	werkt
45	Kuddeworde, Kr. Herzogtum Lauenburg	lv	8
46	Liny	s	2000
47	Marmstorf, Stadt Hamburg	lv	4
48	Meiendorf 2, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	2000

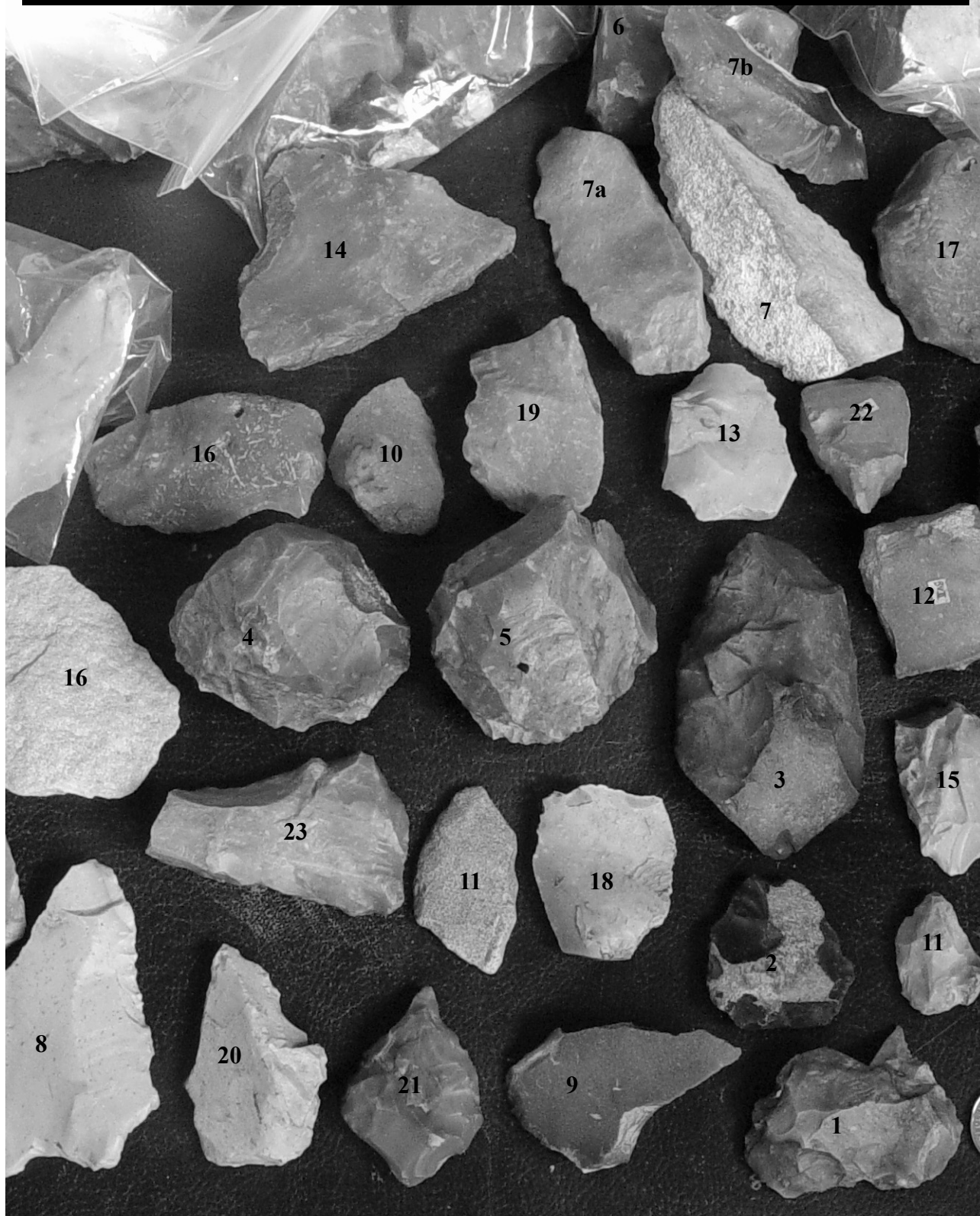
49	Meiendorf 9, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	200
50	Meiendorf 6a, Stadt Hamburg	s	?
51	Meiendorf 6b, Stadt Hamburg	lv	8
52	Meiendorf 6c, Stadt Hamburg	lv	7
53	Meiendorf 6d, Stadt Hamburg	lv	4
54	Meiendorf 7, Stadt Hamburg mogelijk gelijk aan 7a	s	1000
55	Meiendorf 7a, Stadt Hamburg mogelijk gelijk aan 7	s	?
56	Mutterstadt, Ludwighafen	lv	2
57	Neuenkirchen, Kr. Soltau	lv	1
58	Nowy Mlyn 3	?	?
59	Olbbrachcice 8	s	5645
60	Olbbrachcice 14	?	?
61	Olderbek, Kr. Husum	lv	1
62	Poggenwisch, gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	2840
63	Reederstall, gem. Baracke, Kr. Ditmarschen	lv	4
64	Rieseberg, Kr. Helmstedt	lv	1
65	Rogow, Opolski 9	?	?
66	Sahlenburg, Hasenworth, Kr. Land Hadeln	s	200
67	Sahlenburg, Pennworthmoor, Kr. Land Hadeln	s	1500
68	Sahlenburg, Prangerbush, Kr. Land Hadeln	lv	13
69	Sasel, Stadt Hamburg	lv	4
70	Schalkholz, Kr. Ditmarschen	s	488
71	Siedlnica 14	lv	1
72	Siedlnica 16	lv	1
73	Siedlnica 17	s	?
74	Smorgon	lv	1
75	Stade, Campe, Kr. Stade	lv	15
76	Stellmoor, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	198
77	Stellmoor a, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	1
78	Stellmoor b, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	7
79	Stellmoor c, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	5
80	Stellmoor d, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	3
81	Stellmoor e, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	1
82	Stellmoor f, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	5
83	Stellmoor g, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	lv	5
84	Teltwisch I, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	7790
85	Teltwisch 3, Gem. Ahrensburg, Kr. Stormarn	s	2000
86	Uetze, Kr. Burgsdorf	lv	250
87	Volksdorf, Stadt Hamburg	lv	1
88	Volksdorf-Nellenberg, Stadt Hamburg	lv	4
89	Wellingsbittel, Stadt Hamburg	s	1000

Vindplaatsen Nederland + aangrenzend Duitsland			
No	Plaatsnaam	LV / S	werkt
1	Aalden, gem. Zweelo	lv	2
2	Aardjesberg, Westerheide, gem. Hilversum	lv	30
3	Agelerbroek, Agelo, gem. Denekamp	lv	85
4	Anloo	lv	250
5	Appelscha, gem. Ooststellingwerf	lv	2
6	Bakkeveen, gem. Opsterland	lv	1
7	Buinen, gem. Borger	lv	84
8	Den Burg, gem. Texel	s	447
9	Diever, gem. Smilde	s	?
10	Dorgen, Dorgenermeer, Kr. Meppen	s	?
11	Duurswoude I, gem. Opsterland	lv	1
12	Duurswoude II, gem. Opsterland	s	200
13	Duurswoude IV, gem. Opsterland	s	25
14	Eelde	lv	3
15	Flispeet, gem. Nunspeet	lv	500
16	Emmen	lv	?
17	Ermelo	lv	1
18	Eursinge, gem. Beilen	lv	?
19	Garderen, gem. Barneveld	lv	?
20	Gasselte	s	1000
21	Gees, gem. Oosterhesselen	lv	12
22	Gijzelte, gem. Ruinen	lv	1
23	Ginkelse Heide, gem. Ede	lv	23
24	Ginkelse Heide II, gem. Ede	lv	3109/131
25	Glaner Heide, Wildeshausen, Kr. Oldenburg	lv	60
26	Harderwijk	lv	10
27	Haule I, gem. Oosterhesselen	lv	7
28	Havelte, Holzingerzand	lv	?
29	Havelte, Westertzand	lv	10
30	Hoomsterzwaag, gem. Ooststellingwerf	lv	1
31	Houtgehage I, gem. Smallingerland	lv	30
32	Hulshorster Zand, gem. Nunspeet	lv	1
33	Ide, gem. Vries	lv	?
34	Kallenkote, gem. Steenwijk	lv	2
35	Kolderwolde, gem. Gaasterland	s	?
36	Luttenberg, gem. Raalte	s	9819
37	Makkinga, gem. Ooststellingwerf	lv	?
38	Marum	lv	?
39	Norg	s	500
40	Oldeholtwolde, gem. Weststellingwerf	s	10413
41	Oostermeer, gem. Tietjerksteradeel	lv	1
42	Peheim, Kr. Cloppenburg	lv	1
43	Querenstede, Kr. Ammerland	s	500

+ aangrenzend Duitsland			
No	Plaatsnaam	LV / S	werkt
44	Reutum, gem. Tubbergen	lv	2
45	Rhonen, Laarscherberg	lv	1
46	Rolde	lv	37

47	Sassenheim, gem. Hamburg	s	?
48	Schaveren, gem. Epe	lv	8
49	Soesterduinen, gem. Soest	lv	4
50	Stroe, gem. Barneveld	lv	1
51	Suameer, gem. Tietjerksteradeel	lv	1
52	Texel, Hooge Berg A	lv	?
53	Texel, Hooge Berg B	lv	?
54	Texel, Den Hoorn	lv	1
55	Texel, Noordzeekust	lv	1
56	Ureterp I, gem. Opsterland	s	5408
57	Ureterp II, gem. Opsterland	lv	2
58	Ureterp II, gem. Opsterland	lv	500
59	Vledder	lv	10
60	Weerselo I, met Federmesser artef.	lv	1000
61	Weerselo II	lv	100
62	Weper, gem. Ooststellingwerf	lv	1
63	Wijnjetep, gem. Opsterland	lv	1
64	Wijster, gem. Beilen	lv	3
65	Zeijen, gem. Vries	lv	?
66	Zeist	lv	1
67	Zuidwolde, Drente	lv	85
68	Zuidwolde, Drente	lv	3000 / 199

Links van Duitsland en boven de grote rivieren, de meest-westelijke exponent van het in situ Midden Paleolithicum.

Nog wat 'vers' Midden Paleo van het Drents keileem-plateau. Uit de collecties van Sigrid Wolff, Henk en Klaas Geertsma. Met drie vuistbijltjes, 1 (gebroken), 2, 3 en drie kernen, 4, 5, 6 en drie messen, 7, 7a, 7b en vier spitsschaven, 8, 9, 10, 11 en acht schaven en schrabbers, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19 en twee boren, 20, 21 en een trekker, 22 en een hakbijltje 23. Naast Hoogersmilde, Hijken en Eemster zijn dit de in situ vondsten van de Neandertaler van de Delta. Hij kampeerde in de open lucht,

mogelijk in tenten of hutten. Altijd op trektocht met de dierenwereld mee. Zijn leefgebied was zonder grenzen en liep door in Duitsland, waar dr. Veil 119 midden paleolithische vindplaatsen noemde in zijn voordracht te Assen op 7 oktober 2006. Wat schreven Waterbolk en Van der Waals ook al weer?: "*Hoogersmilde is niets anders dan de westelijke exponent ervan.*" (zie blz. 15 in deze Extern). De vondsten op de foto behoren ook tot die exponent. Het zijn er veel; nog veel meer. (K.G.)

SNA - Archeobrief 2006 nr. 1 en 2006 nr. 2 .

Door Klaas Geertsma

N Na de valsverklaring van Eemster werd er door de uitgever van De Nieuwe Drentse Volksalmanak samen met de auteurs contact gezocht met de pers. Dit resulteerde in een ANP-nieuwsbericht, dat door bijna elke Nederlandse krant werd overgenomen. De redacteurs in den lande controleerden natuurlijk de inhoud van het stuk niet op waarheid. Hoe zouden ze dit ook moeten doen. De bron was toch betrouwbaar. Het ging toch om de conclusie van vier wetenschappers. Wie zou dan aan de waarheid twijfelen? Gelukkig wordt in onze tijd nieuws ook nog via het internet verspreid. Op sites van in archeologie gespecialiseerde nieuwsdiensten, zoals Archeonieuws, Archeonet, en SNA-nieuws werd er ook over bericht. Met name in die laatste was ik geïnteresseerd. Deze site is van de Stichting Nederlandse Archeologie, dus van en voor de Nederlandse vakarcheoloog. Ik had gedacht dat de redactie van deze site wel een eigen opinie gebaseerd op de werkelijke publicatie in de Nieuwe Drentse Volks Almanak zou hebben geschreven, niet dus.

Op de site van de SNA was klakkeloos het ANP-bericht overgenomen. Zonder commentaar. Daarover moest wel een vraag gesteld worden. En dat kon via hun aan te klikken e-mail-adres. In onderstaande kunt u lezen hoe ik via kritiek op de redactie, een bericht over de APAN-website op de SNA-site aangeboden kreeg, en een betoog kon schrijven in het vakblad van de Nederlandse archeologie 'Archeobrief' 2006 nr 1.

OP DE WEBSITE VAN DE SNA, www.sna.nl STAAT NOG STEEDS HET VOLGENDE OVER HET EEMSTERONDRZOEK

Slijptolsporen op vondsten Vermaning 14 dec 2004

In een artikel in de Drentse Volksalmanak komen vier archeologen, onder leiding van prof.dr. Wil Roebroeks van de Universiteit Leiden, tot de conclusie dat de vondsten van Tjerk Vermaning **waarschijnlijk vals** zijn. De archeologen baseren zich op enkele vuistbijlen en andere artefacten die Vermaning op de locatie 'Eemster' zou hebben aangetroffen. Volgens onderzoeker Marcel Niekus van het Groninger Instituut voor Archeologie vertonen de vondsten krassen en afrondingen die niet overeenkomen met andere stenen uit dezelfde grondsoort. Zo ontbreekt op de vondsten van Vermaning een glans die windlak wordt genoemd. Ook de vuursteensoort werd niet door de archeologen op de vondstlocatie aangetroffen. **Op de vondsten werden sporen ontdekt die er op zouden kunnen duiden dat de artefacten zijn bewerkt met een slijptol.**

Over de authenticiteit van de archeologische vondsten waarmee de Drentse grasmachineslijper Tjerk Vermaning in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw landelijke bekendheid kreeg, wordt al dertig jaar gestreden. In 1975 kwam de zaak zelfs voor de rechter, waarbij Vermaning werd verdacht van oplichting. Drie jaar later werd Vermaning bij gebrek aan bewijs vrijgesproken. De rechtbank deed daarbij overigens geen uitspraak over de echtheid van de vondsten. Vermaning overleed in 1987.

Mijn kritiek

In de mail die ik na het lezen van dit stuk aan de redactie verstuurd heb waren de hoofdpunten: uw bericht lijkt erg veel op het ANP-bericht, het lijkt er op alsof u dit zomaar zonder de zaak te controleren hebt overgenomen. Hebt u het artikel in de Nieuwe Drentse Volks Almanak niet doorgelezen om een eigen mening te formuleren? Ik signaleer nogal wat onvolkomenheden in uw huidige bericht over dit onderwerp. De 'slijptol' wordt bv niet genoemd door het team Roebroeks in hun artikel in de Nieuwe Drentse Volksalmanak, dat komt uit het ANP-nieuwsartikel. Het team stelt zonder twijfel dat Eemster vals is. U maakt daarvan 'waarschijnlijk vals'. Kunt u mij informeren wat uw werkwijze in deze geweest is? Hoogachtend...enz

Daarop kwam de volgende mail van de SNA bij mij binnen:

Geachte heer Geertsma,
Mochten er onvolkomenheden in de berichtgeving over de vondstgroep Eemster of het onderzoek van de heer Roebroeks voorkomen, dan betreuren wij dit zeer. Wij zullen dit vanzelfsprekend grondig uitzoeken door contact op te nemen met de betreffende journalist van het ANP.

Met vriendelijke groet,

Daarop gebeurde er niets, op de site werd niets aangepast. Dus gaat er weer een mail van mij naar de SNA.

Geachte heer van der Vliet,
U zult kunnen begrijpen dat ik zeer benieuwd ben naar uw vorderingen. In de berichtgeving van het ANP komen begrippen voor die niet in het rapport-Roebroeks voorkomen. Hebt u inmiddels dit rapport geraadpleegd? Het staat in de Nieuwe Drentse Volksalmanak 2004. Ik denk dat u het zo rechtstreeks bij de provinciaal archeoloog van Drenthe, de heer Van der Sanden kunt bestellen. Zoniet, dan wil ik u desnoods wel een scan van het artikel mailen. Want ik blijf geïnteresseerd in de visie van de SNA op het onderzoek-Roebroeks.

Is het wetenschappelijk verantwoord uitgevoerd bv.?

Had het team Roebroeks niet toch een schep in de grond horen te steken pal op de site? Had het team Roebroeks niet vuursteenvoorbeelden aan de petroloog H. Huisman behoren te laten zien? Had het team Roebroeks niet behoren uit te zoeken waar de vuursteen precies weg is gekomen? Had het team Roebroeks niet behoren uit te zoeken hoe de afgeronde ribben op de artefacten zijn ontstaan? Had het team Roebroeks niet ook even slijpproeven met de slijptol behoren te doen? Had het team Roebroeks de sporen van deze proef niet behoren te vergelijken met de sporen op de ribben? Zouden ze overeenkomen? Zouden ze verschillen?

Elke archeoloog in Nederland wil dit nou toch wel eens weten. Er zijn in de 30 jaar zaak Vermaning nooit mechanische slijpsporen op de midden paleostukken via uitvergrotingen getoond. Waarom niet? Waarom nu ook weer niet? U ziet het, een hele reeks onvolkomenheden.....

.....In het bijgevoegde krantenbericht met de mening van dhr. Harry Huisman vindt u een van de 'onvolkomenheden' in het rapport-Roebroeks. De kop boven dit krantenbericht betekent in goed Nederlands: Eemster is echt, dus niet vals! Helaas is dit bericht niet door het ANP opgepikt. Ik stuur het via u naar het secretariaat van de SNA. Het zou leuk zijn indien u er binnen uw nieuwsversterking via internet aandacht aan zou besteden.

Ik zie uw grondige onderzoek met belangstelling tegemoet. U zult er vast en zeker over berichten op uw site.

Met vriendelijke groet

Daarop kwam de volgende mail van de SNA bij mij binnen. De redactie laat doorschemeren dat ze het ANP-bericht gebruikt hebben, want daarin staat een commentaar van Niekus waarin hij de 'slijptol' opvoert.

Geachte heer Geertsma,

Mijn excuses dat ik niet eerder op uw e-mail heb gereageerd. Het artikel uit de almanak is nog steeds niet bij ons binnengekomen, ik zal daar nogmaals achteraan gaan. Hierdoor heb ik het ANP-persbericht zelf nog niet kunnen vergelijken. Ik kan mij voorstellen dat wat niet overeenkomt met het artikel, uit interviews met betrokkenen naar voren moet zijn gekomen. Ik ben er dus nog mee bezig, maar door vele andere werkzaamheden op het bureau, komt het er nog niet echt van. Dit bericht is dan ook vooral bedoeld om u te laten weten dat ik het nog niet vergeten ben.

Met vriendelijke groeten,

Daarop gebeurde er niets, althans op de site werd niets aangepast. Dus gaat er weer een mail van mij naar de SNA.

Geachte heer van der Vliet,

Dank voor uw bericht. Aangezien u nog niet over het rapport Roebroeks beschikt neem ik de vrijheid u dit in een aantal bijlagen te mailen bij deze pagina 1. De titel zou doen vermoeden dat het team Roebroeks eerder op de site geweest zou zijn. Dat is dus niet het geval. Roebroeks, Rensink en Niekus waren daar voor het eerst tijdens hun inspectie op maandag 5 april 2004. Ze hebben toen alleen een aantal (honderd of zo?) vuurstenen met windlak opgeraapt. Ze hadden geen schep bij zich, dus hebben ze ook niet pal op de site even een proefje gestoken. Ondergetekende heeft dat dus wel eens gedaan en dat leverde binnen tien minuten een kleine discoïde op, zonder windlak. Uit een lichtgekleurde onverstoorde grond, het zgn. keizand op 60 cm diepte. De bovenlaag daarvan is op de site tamelijk steenrijk. Dat het team Roebroeks de windlakstenen vergelijkt met stenen uit dit keizand die ze niet hebben opgegraven lijkt mij nogal vreemd.

Maar ik snap het wel want prof Henk Kars is er twee keer geweest, zijn bezoek zal dan wel slaan op dat 'revisited'. Hij heeft bij de tweede keer (1988) een aantal gaten gegraven in de wegberm. Toch zo'n 50 m naast de concentratie en in de meeste gevallen valt er dan weinig te vinden. Wat hij toen gevonden heeft was niet veel waardevols. Daar kon je als wetenschapper niet blij mee zijn en zeker kon je er niet uit aflezen of er een midden paleo site was. Zover naast de in situ op de akker leverde ook vragen op van medegravers, zo van 'waarom niet op de akker, pal op de site?' Zijn antwoord was dat op de akker mais stond en dat dat problemen met de boer zou geven, indien daar gegraven zou worden. U zult begrijpen dat dat antwoord nogal humoristisch klonk. Elke boer is met wat geld bereid om een klein aantal m2 op te offeren voor de wetenschap. Dus kan er gesteld worden dat het onderzoek van Kars ter plaatse weinig te betekenen heeft gehad voor het echt of vals zijn van de site Eemster. En dat het er ook niet op leek of dat nou de bedoeling was geweest. En dan zien we nu in het rapport-Roebroeks dat het Kars-onderzoek doorslaggevend is geweest voor de valsheid van Eemster.

Ik kan u verzekeren dat het bodemprofiel in de wegberm, daar waar Kars gegraven heeft, er anders uitziet dan dat pal op de site. De onderzoeken die Kars elders in Drenthe gedaan heeft zijn misschien perfect uitgevoerd, maar hebben niets met de site Eemster te maken. Iedere archeoloog weet dat elke site zijn eigen karakteristieke hoek een schep op Eemster in de grond heeft gestoken lijkt het mij toe dat welke vergelijking men ook wil trekken met situaties elders, dit van geen enkele waarde is in de eindconclusie. Bovendien is het onderzoek van Kars nooit ergens gepubliceerd. We kunnen het dus niet even inkijken

Na 30 jaar zaak Vermaning zijn we nog geen stap verder, dit is zeer verdacht. En ik kan u verzekeren dat we het er ook nu niet bij laten zitten. We eisen eerlijk onderzoek en we gaan er vanuit dat de SNA dit ook voorstaat.

Na lezing van het rapport Roebroeks zou ik graag van de SNA vernemen hoe wij als amateurarcheologen ons het beste kunnen opstellen. We zouden het zeer op prijs stellen indien de SNA met een vervolgvorstel omtrent Eemster zou komen. De site is nog steeds niet opgegraven, de site wordt nog steeds door ons beschouwd als 'Eemster, waarheid in situ'.

Met vriendelijke groet,

Het bericht op de SNA-website wordt niet aangepast en hoe de SNA-redactie over het rapport Roebroeks denkt blijft een geheim. Op verdere vragen van mij daarover kreeg ik geen antwoord meer, maar men bood aan om een bericht over www.apanarcheo.nl te plaatsen op de SNA-site. Daarin staat het volgende:

De Vereniging Aktieve Praktijk Archeologie Nederland (APAN) heeft onlangs op haar website foto's van de Eemster-artefacten uit de collectie Vermaning gepubliceerd. De vereniging wil hiermee belangstellenden in de gelegenheid stellen zelf een oordeel te vellen over de authenticiteit van de vuurstenen voorwerpen waarover al zoveel jaren in archeologische kringen wordt gediscussieerd. Vorig jaar kwam een onderzoeksteam onder leiding van prof.dr. Wil Roebroeks van de Universiteit Leiden in een artikel in de Drentse Volksalmanak nog tot de conclusie dat de voorwerpen **waarschijnlijk vals** zijn. APAN heeft grote moeite met deze conclusie, vooral omdat het onderzoeksteam geen enkele schep in de grond heeft gestoken op de vindplaats. De vereniging is van mening dat het onderzoek daardoor niet volwaardig wetenschappelijk afgehandeld is. De valsverklaring heeft volgens APAN verstrekkende gevolgen: Eemster was de enig overgebleven vindplaats van sporen van Neandertalers in ons land. Over de authenticiteit van de archeologische vondsten waarmee de Drentse grasmachineslijper Tjerk Vermaning in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw landelijke bekendheid kreeg, wordt al dertig jaar gestreden. In 1975 kwam de zaak zelfs voor de rechter, waarbij Vermaning werd verdacht van oplichting. Drie jaar later werd Vermaning bij gebrek aan bewijs vrijgesproken. De rechtbank deed daarbij overigens geen uitspraak over de echtheid van de vondsten. Vermaning overleed in 1987.

Waarschijnlijk vals?

Bovenstaande is nog steeds opvraagbaar op de SNA-site. Opvallend is dat 'de slijptol' nu niet meer genoemd wordt, maar nog wel dat het gaat om 'waarschijnlijk vals'. Hoe kan dit? Is dit een verborgen hint? Heeft het rapport Roebroeks bij de SNA ook vraagtekens opgeroepen? En is dat de verkering voor de reden dat men mij gewezen heeft op de mogelijkheid om in hun tijdschrift Archeobrief een betoog te schrijven voor de rubriek Forum? Dit was een unieke kans om de hele kwestie binnen de vakwereld te brengen, immers Archeobrief omschrijft zichzelf als 'vakblad voor de Nederlandse archeoloog'. Na plaatsing van mijn betoog, kreeg ik een felle afwijzende reactie van prof. dr. Louwe Kooijmans. Hij stelde dat mijn betoog onzin en gezeur was en dat het nooit geplaatst had mogen worden en dat het een uitlijner van de SNA-redactie was. Hij zou gaan reageren als de vertegenwoordiger van de Nederlandse archeologie. Die reactie kennen we inmiddels. Ik kan er alleen maar dit over zeggen: Mijn betoog is er alleen maar sterker door geworden. Het woord is nu aan andere wetenschappers.

Op de volgende bladzijden:

Het APAN-betoog, getiteld: De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied.

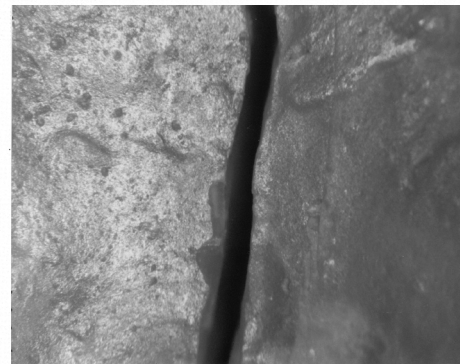
De repliek van prof. dr. Louwe Kooijmans, getiteld: Stenen des aanstoets.

De zaak Vermaning en het einde van een vakgebied

In de boeken *De Steentijd van Nederland* en *Nederland in de Prehistorie* komt de Vroege Steentijd er bekaaid vanaf. Alleen Zuid-Limburg heeft *in situ*-vondsten. Ten noorden van die regio kent men alleen losse stukken, vooral hoogglans- of 'windlak'-artefacten. Die glans zou 30.000 jaar geleden ontstaan zijn door 'wind, beladen met zand en/of stof' in de koudste fase van het Weichselien. De *in situ*-vondsten van Hoogersmilde en Hijken van Vermaning werden in 1975 vals verklaard, omdat deze hoogglans ontbreekt. De redenering was dat die artefacten in te passen waren binnen de *toolkit* van het vroege Weichselien van 50.000 jaar geleden. Het was derhalve onmogelijk dat de 'windlak' kon ontbreken. Diverse onderzoekers hebben echter proefondervindelijk aangetoond dat door 'wind, beladen met zand en of stof' het oppervlak van stenen dof wordt en er een laagje verdwijnt. Dit is in tegenstelling met de werkelijkheid van 'windlak', dat een in dikte meetbaar, doorzichtig, hoogglanzend afzettingslaagje is. Deze laag is allang bekend binnen de mineralogie en wordt daar 'hyalietglas' genoemd. Het kan alleen op stenen afgezet worden in een kalkrijk, nat en zeer koud milieu. In ons land waren deze natuurlijke omstandigheden alleen aanwezig in de periode van het afsmelten van het Saale-ijs, zo'n 125.000

jaar geleden. Door plantengroei in het Eemien ontkalkte de bodem, en daardoor werd het hyalietafzettingproces gestopt. Artefacten van het Drents keileemplateau, uit het Eemien of het vroege Weichselien, kunnen dus nooit 'windlakhyaliet' hebben. Dit feit wordt door de beroespaleo-archeologen niet erkend.

In 2004 signaleerde een team onder leiding van prof. Roebroeks, zonder op te graven, voor de vindplaats Eemster van Vermaning daarom toch weer het ontbreken van 'windlak' op de artefacten. Vals dus! Het 'windlakdogma' wordt alleen in Nederland toegepast en dan speciaal boven de grote rivieren en links van Duitsland. Uit Duitsland zijn vele 'verse' paleovondsten bekend uit o.a. Markkleeberg, Lichtenberg en Königsau. Boxgrove (500.000) en Pakefield (700.000) uit Engeland zijn de beroemdste 'verse' *in situ*-vondsten van West-Europa. Volgens amateurs komen meerdere, al lang geleden gepresenteerde, 'verse' *in situ*-vondsten uit de Nederlandse stuwwallen daarmee overeen. Mogelijk zijn er zelfs de voorlopers van Engeland gevonden. 'Verse' vondsten uit het Midden-Paleolithicum zijn volop aanwezig op het Drents keileemplateau. De Vermaningvondsten werden echter vals verklaard. Daarna zijn alle andere gepresenteerde 'verse' vondsten met 'niet-geijkte' archeologi-

Doormidden gebroken 'windlaksteen' (x8). Het stuk rechts werd in 'wind beladen met zand en stof' (strand Texel) gehangen. In dit zandstraalproces was de 'windlak' al na drie weken verdwenen. 'Windlak' is derhalve een fictie.

sche argumenten afgewezen. Men verklaart ze *incerto facto* (onzeker hoe ontstaan), plaatst ze in het Neolithicum, ziet er ploeg-retouche in en complete graafmachine-maaksels. Soms kent men de vorm van retouche niet, en dan is het natuurlijk ook niks. Is het een teken van onvermogen van 'het vak' om met de werkelijkheid om te gaan? Of heeft de zaak Vermaning een onoverkomelijke hindernis opgeworpen? Op www.apanarcheo.nl vindt u de paleo-actualiteit van Nederland.

Klaas Geertsma
namens het APAN-bestuur

BIJ HET APAN-BETOOG

Mogelijk kent u het tijdschrift 'Archeobrief' van de SNA. Dit blad wordt als vakblad voor de Nederlandse archeologie gepresenteerd. In het nummer 2006 - 1 stond bovenstaand betoog. Door de redactie van de SNA werd ik op de mogelijkheid gewezen om een betoog te schrijven voor dit blad. Dit naar aanleiding van kritische mailwissels van mij over de gebrekkige nieuwsverstrekking op de SNA-site over het Eemsterrapport van het team Roebroeks. Men had alleen het algemene persbericht daarover opgenomen. Dus geen eigen mening of oordeel gevormd. Daar wilde ik ze op aanspreken. Voor alle duidelijkheid, ik kende dit blad niet. Prof. Dr. Louwe Kooijmans was niet zo ingenomen met dit betoog en noemde het in een mail aan mij een uitgljier van de SNA-redactie en stelde dat het nooit geplaatst had mogen worden. De inhoud noemde hij onzin en gezeur. Hij had de SNA-redactie er op aangesproken en hij zou op dit betoog gaan reageren als de 'vertegenwoordiger van de Nederlandse archeologie'.

Op de SNA-site staat nog steeds geen kritische bespreking van het rapport Roebroeks. Men kan zich niet langer verschuilen achter de opmerking dat daar zo moeilijk aan te komen was. Ik heb het ze al lang geleden gemaild. Wat prof. Louwe Kooijmans ook schrijft, de twijfel over het functioneren van de Paleotop is gezaaid. En dat nog wel in het vakblad van de Nederlandse archeologie. Het wordt nu tijd dat de landelijke vereniging van beroepsarcheologen (NVvA) zich eens gaat buigen over het Eemsterrapport-Roebroeks en daarnaast bepaalt of prof. Louwe Kooijmans in deze kwestie wel de juiste vertegenwoordiger kan zijn van de Nederlandse archeologie, hij is immers geen Paleo-deskundige. (KG).

Stenen des aanstoets

In Forum in *Archeobrief* 1 (2006) verwijt het APAN-bestuur bij monde van Klaas Geertsma de redacties van twee recent verschenen boeken te weinig aandacht te hebben besteed aan het Paleolithicum. Dat wordt gevolgd door een opmerking over de stenen van Vermaning, een weinig ter zake doend stukje over de vorming van de zogenaamde windlak en een pleidooi voor een andere categorie vondsten, de 'pseudo's'. Het opnemen van het stukje in de *Archeobrief* zou bij argeloze lezers de suggestie kunnen wekken dat het een serieuze discussie betreft en een terecht verwijt. Niets is echter minder waar. Daarom een repliek.

Ten eerste wordt in beide boeken aan de onderwerpen Vermaning en pseudo-artefacten voldoende aandacht besteed. In het Steentijd-boek (p. 94-95) zetten Niekus en Stapert alle argumenten nog eens op een rij: geen verouderingsverschijnselen, zoals (kleur- of glans-)patina, vorstspijting, drukkegeltjes, krasen, maar wel slijpsporen die op het natuurlijke materiaal ontbreken. Daaraan kan nog worden toegevoegd dat ten minste het materiaal van Hoogersmilde technisch buitengewoon onbeholpen is gemaakt en ook qua samenstelling (aandeel vuistbijlen bijvoorbeeld) curieus is.

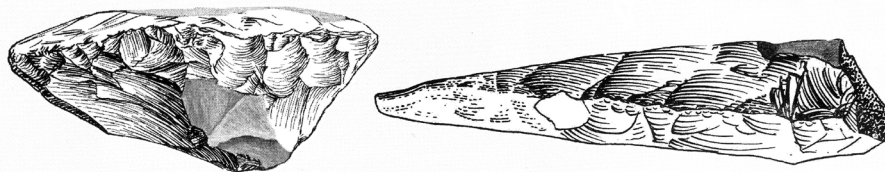
Het materiaal zou bovendien na vele tienduizenden jaren Weichsel-ijstijd over niet meer dan twee m² verspreid zijn geraakt, wat eveneens onbegrijpelijk is. Er is ook geen sprake van vondsten *in situ*, dat wil zeggen in de originele inbedding in stratigrafie of grondsporen. De onderzoeksomstandigheden in Hoogersmilde waren van dien aard dat aan de enkele als zodanig aangemerkte vondsten geen betekenis mag worden toegekend. In de *Palaeohistoria* van 1973 kunt U het allemaal precies controleren. Het gaat alles met elkaar dus niet om één archeologisch criterium, maar om een hele reeks onafhankelijke argumenten, op grond waarvan de 'belangrijkste vondstgroepen' Hoogersmilde, Eemster en Hijken in elk geval moderne namaak zijn, vals dus. Na Vermaning zijn dergelijke 'vondsten' niet meer gedaan. Voor Eemster kunt U dat nalezen in het artikel van Roebroeks, Kars, Niekus en Rensink in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 2004. Dat is ook de reden dat er in *Nederland in de prehistorie* maar een enkele zin (op p. 81) aan vuil wordt gemaakt. Zolang de APAN deze argumenten niet weerlegt, blijven zij overeind. Zo zit wetenschap nu eenmaal in elkaar. Het hele windlakverhaal is een zijterrein en hier niet relevant.

Het tweede onderwerp in het artikeltje van Geertsma betreft de pseudo-artefacten, dat wil zeggen stenen waarvan men zou kunnen denken dat zij door menshand zijn vervaardigd, maar waarvoor goede natuurlijke verklaringen zijn te geven. Zonder nadere context, als 'losse vondst' is dergelijk materiaal echter niet dateerbaar, moeilijk interpreteerbaar en archeologisch dus praktisch onbruikbaar. Er zijn in Noord-Europa voldoende goed gedocumenteerde sites uit de betreffende periode als referentiekader om dergelijke losse vondsten te kunnen beoordelen. Je kan je in zo'n geval natuurlijk vastklampen aan de benaming *incerto facto*, maar dat is niet meer dan een doekje voor het bloeden. Het is een discussie die in feite al vóór 1950 zijn beslag had gekregen. Hieraan wordt in beide boeken, toevallig in beide op pagina 93 en volgende, voldoende aandacht besteed.

Door rotsvast te 'geloven in Vermaning' en willens en wetens doof en blind te zijn voor de werkwijze van de vakarcheologen, cultiveert het APAN-bestuur een sfeer van wantrouwen en een controverse tussen 'beroeps' en 'amateurs' die niet meer van deze tijd is.

L.P. Louwe Kooijmans

Een nep-vuistbijl van Hoogersmilde (links) en een echte uit Anderen, eveneens in Drenthe. Let op het verschil in zijaanzicht.

BIJ HET BETOOG VAN PROF. DR. LOUWE KOOIJMANS

Prof. dr. Louwe Kooijmans schreef in *Archeobrief* 2006 nr. 2 deze repliek op het APAN-betoog uit nr. 1. In een mail aan het secretariaat liet hij weten dat hij ging antwoorden als de 'vertegenwoordiger van de Nederlandse archeologie'. Gezien de strekking van zijn antwoord denken we dat hij behoorlijk geraakt is door het APAN-betoog. Middels aantoonbare onwaarheden probeert hij de beschadigde reputatie van de Paleo-top en van de twee boeken weer te herstellen. Dat hij daarvoor het sprookje van 'de dikke en de dunne*' weer uit de kast haalt is veelzeggend. En natuurlijk moet hij het windlakverhaal 'niet relevant' noemen, omdat Van Noort het windlak-argument heeft weerlegt. En dat was het belangrijkste 'onafhankelijke argument' dat er was ingezet tegen de echtheid van de Vermaning-stukken. Het krasjes-argument werd eerder ook al eens 'niet relevant' genoemd door een van de Paleo-toppers, en diezelfde toppeer beweerde ooit dat de stukken zelfs wel eens echt konden zijn, maar dat de afrondingen er wel machinaal op waren aangebracht om ze ouder te doen lijken (!). Dit nadat men hem vervelende vragen had gesteld over de waarde van die zgn 'onafhankelijke argumenten'. In zijn antwoord zet prof. dr. Louwe Kooijmans de 'methode Waterbolck' voort, die alleen wordt toegepast binnen de zaak Vermaning. Ook hij is ernstig besmet met het 'Flint Jack syndroom' Het is niet aan de APAN om hem daarvan te genezen. De archeologische beroepsweld zou de hand eens in eigen boezem moeten steken om de Paleo-top tot de orde te roepen.

Tot die tijd blijft de volgende conclusie van kracht: De zaak Vermaning heeft het einde van een vakgebied betekend. (KG).

*) De tekening van de dikke vuistbijl klopt niet, er mist een stuk. Zie artikel: 'Gesignaleerde merkwaardigheden binnen officiële publicaties'.

Ahrensburgtekens in het Laat Mesolithicum.

Door Klaas Geertsma

T Tot mijn verrassing kwam ik in het boek 'De Steentijd van Nederland' Ahrensburgtekens tegen. Ze staan afgebeeld op bladzijde 60 in figuur 8 en op bladzijde 61 in figuur 9. Ze zijn ingekerfd langs de randen van een priem gemaakt uit de ellepijp van een knobbelzwaan (fig. 8) en op de oppervlakken van twee vattingen van hertengewei (fig. 9). De artefacten waarop ze aangebracht zijn behoren tot het Laat Mesolithicum.

Het artikel waarin ze getoond worden gaat niet over artefacten als zodanig of over kunstuitingen in de ruimste zin, maar over de dierenwereld in de Steentijd en is getiteld 'De archeozoölogie van de Steentijd'. Het is de auteurs van het artikel, Roel C.G.M. Lauwerier, Thijs van Kolfschoten en Loes H. van Wijngaarden-Bakker, wel opgevallen dat op de boven genoemde artefacten graveringen zijn aangebracht. Ze kennen er daarom ook een speciale waarde aan toe. Ze zijn als volgt beschreven:

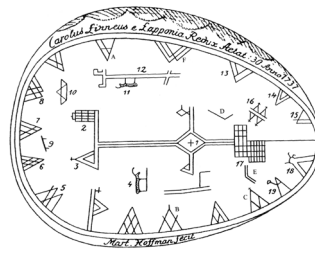
De priem: "Een klein aantal versierde artefacten van been en gewei geeft een bijzondere plaats aan in de beleevingswereld van de mesolithische jagers/verzamelaars. Een topstuk is de priem gemaakt uit de ellepijp van een knobbelzwaan met een reeks ingegraveerde driehoekjes uit De Bruin fase 2 (fig. 8)".

De vattingen van hertengewei: "Op de vindplaats Polderweg fase 1 zijn drie versierde vattingen van gewei aangetroffen (fig. 9). De versiering bestaat uit zigzaglijntjes, driehoekjes, ruitmotieven en stippellijnen (Louwe Kooijmans et al. 2001). De versiering had ongetwijfeld een (symbolische) betekenis in de beleevingswereld van de bezitter van de voorwerpen, maar voor ons blijft deze onbekend".

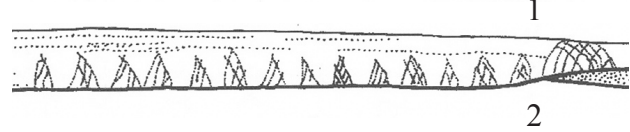
In het artikel 'Een sjamanentrommel uit 1737 als verklarend "woordenboek" voor 11.000 jaar oude tekens?' in APAN/EXTERN/10 en in het artikel dat daar direct aan vooraf gaat, 'Een rendierjagersvindplaats van de Ahrensburgcultuur in de Zuidelijke Noordzee', zijn dezelfde soort 'driehoekjes', 'zigzaglijntjes' en 'ruitmotieven' getoond en besproken. De auteurs van die artikelen, Govert van Noort, Daan Wiltenburg en Klaas Geertsma gingen er vanuit dat deze tekens alleen bij de Ahrensburgcultuur werden aangetroffen. Wel opperden ze de mogelijkheid dat ze op meerdere plaatsen in Europa gevonden zouden kunnen worden, aangezien de Ahrensburgjagers cultureel afstammen van de Franse Gravette-culturen van zo'n 35.000 BP. Het rendier kwam toen voor in Zuid-Frankrijk. Met het inzetten van de warme klimaatverandering trokken de rendieren naar het noorden, ze schoven op met hun biotoop. Gespecialiseerde jagers trokken mee. Na een trektocht van enkele duizenden jaren kwamen ze uiteindelijk in Lapland terecht.

Het waren de Ahrensburgjagers die zo'n 11.000 jaar geleden op hun artefacten al dergelijke versieringen aanbrachten.

Met de vondst van de illustratie van een sjamanentrommel uit 1737, door Govert van Noort in

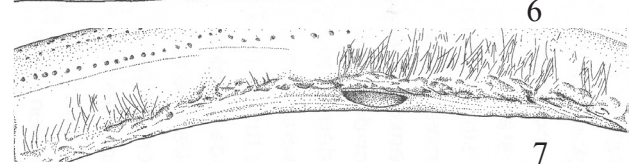
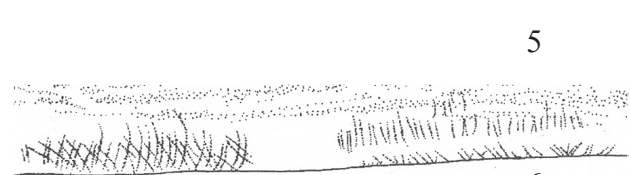
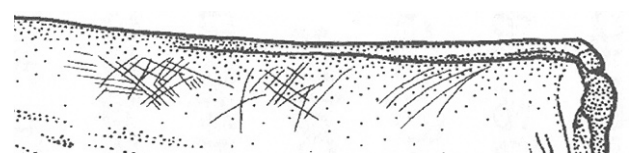
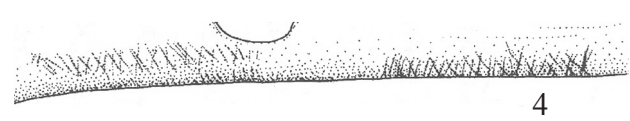
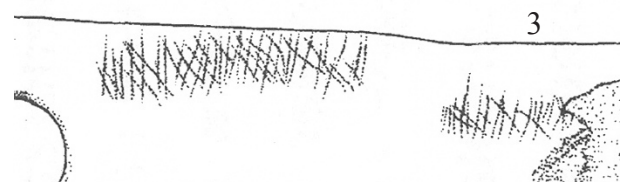

In 1737 nam Lineus deze sjamanentrommel mee uit Lapland. Hij geeft in een boek van de meeste tekens de betekenis. Deze tekens zijn aanwezig op Ahrensburgartefacten uit ons land. Dezelfde tekens blijken nu ook aangebracht te zijn op laat mesolithische artefacten uit ons land en Frankrijk. Dit is mogelijk het oudste 'schrift' ter wereld. Na de kerstening van de Samen raakte het in ongebruik.

1 en 2: 'Ahrensburgtekens' op de laat mesolithische priem van een bot van een knobbelzwaan. Vindplaats De Bruin.

3 - 10: 'Ahrensburgtekens' op de laat mesolithische vattingen van hertengewei. Vindplaats Polderweg.

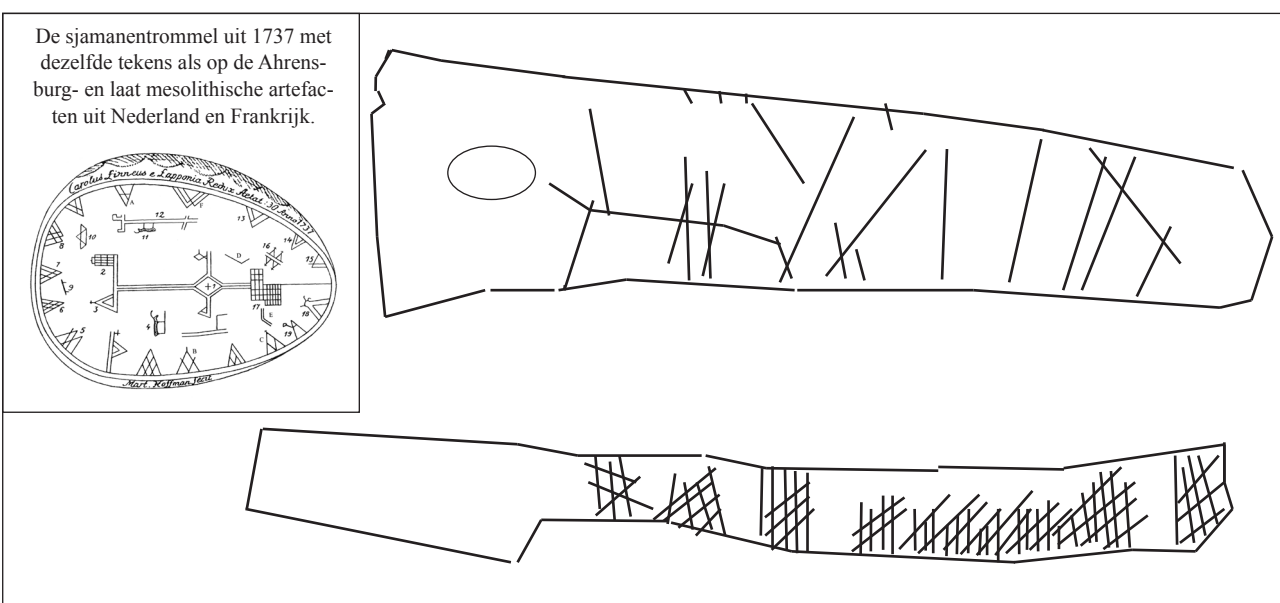

8 De sjamanentrommel uit Lapland, met dezelfde tekens. Door de botanicus Lineus in 1737 gepubliceerd.

De mesolithische benen artefacten met de Ahrensburgtekens, uit de grot van Rouffignac in de Dordogne in Frankrijk. De foto moest door het glas van de vitrine gemaakt worden onder donkere lichtomstandigheden, vandaar dat de scherpste te wensen overlaat. Toch zijn de tekens nog wel te herkennen. Kent iemand deze stukken uit de literatuur, graag dan even doorgeven aan de auteur. Foto: K.G.

een boek van de beroemde Zweedse botanicus Lineus uit 1737, met daarop precies dezelfde tekens, kon er mogelijk een culturele link gelegd worden in de tijd tussen de Ahrensburgcultuur met de Lappen of Samen uit Lapland. Van de meeste tekens geeft Lineus een betekenis, die hij genoteerd had van de sjamaan waarvan hij de trommel had gekregen. Informatie uit de eerste hand derhalve. Door de geïsoleerde ligging van Noord-Europa was Lapland cultureel gezien onbeïnvloed vóór de komst van het Christendom. En het is bekend dat natuurvolkeren eindeloos lang vasthouden aan gewoonten en tradities. Blijkbaar ook aan hun symbolentaal, die ze 11.000 jaar geleden al aanbrachten op artefacten die ze tijdens hun trektocht naar het noorden in onze streken achterlieten.

En nu blijkt dat dergelijke, of dezelfde, tekens ook door laat-mesolithische jagers/verzamelaars op hun artefacten werden aangebracht, al is dat dan 5.000 tot 6.000 jaren later. Het blijkt dus dat de mesolithische volkeren die in de grote klimaatverschuiving in de biotoopzone leefden die direct achter die van de rendierbiotoop kwam, ook mee opschoven naar het noorden, alleen hun biotoop kwam niet verder dan onze streken tot aan Denemarken en Zuid-Zweden. En het lijkt er op dat in de grensge-

bieden tussen beide volkeren culturele uitwisselingen plaatsvonden van betekenisvolle symbolische tekens, die we nu kennen van hun artefacten.

Op vakantie in Frankrijk bezocht ik de grot van Rouffignac in de Dordogne. Tot mijn verbazing lag in een vitrine bij de ingang van de grot een foto van twee stukken bot met precies dezelfde versieringen als van de Ahrensburgjagers en de laat-mesolithische jagers/verzamelaars uit onze streken. Uit het bijschrift werd duidelijk dat de stukken gevonden waren tijdens een opgraving in de grot en dat de artefacten uit het Mesolithicum stamden.

Deze tekens hebben gezien de plaatsen waar ze werden gevonden, en de culturen die ze hebben gebruikt werkelijk tijd en ruimte overbrugd. Leuk was dat in een andere vitrine bij de ingang van de grot van Rouffignac producten werden getoond van de huidige Lappen, de Samen, en dat die versierd waren met dezelfde driehoekige symbolen. Van het noorden weer terug naar het zuiden, naar het ontstaansgebied. Voor een nadere uitleg van de tekens zie de genoemde artikelen uit APAN/EXTERN/10.

Ijstijdkunst en de Maanmythe.

Door Jan Willem van der Drift

De menselijke oermens

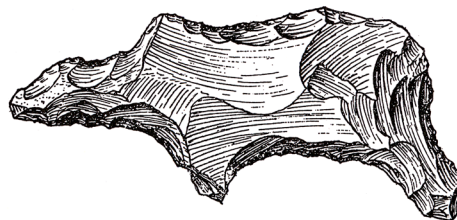
A *Als we over ijstijdkunst praten, denkt iedereen aan de grotschilderingen van Lascaux, Altamira en dergelijke. Daarnaast zijn er versierde verplaatsbare voorwerpen, daarbij gaat het vaak om graveeringen* (schrabber uit Drunen en de dansers van Geldrop en Wanssum Arch. Ber. 14 en Arch. 1). *Verder zijn er nog sculpturen, het bekendst zijn de Venussen: vrouwenfiguurtjes uit het Jong-Paleolithicum* (zie W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda & K. Fennema eds: *Hunters of the golden age*. Leiden 2000). *Volgens de meeste archeologen, werd ijstijdkunst uitsluitend gemaakt door de moderne mens. Dat vinden wij een erg ouderwets idee. Dat idee komt eigenlijk voort uit de opvatting dat oermensen instinctief handelden, net zoals de opvatting dat ze vuistbijlen maakten volgens aangeboren patronen net zoals bijen een honingraat maken. Heel veel archeologen beschouwen de oermensen nog altijd zo: als fundamenteel nauwelijks of niet menselijk. Maar hoe willen de aanhangers van dat denkbeeld dan de uitzonderingen verklaren? Bijvoorbeeld de kunstuitingen van de Neandertalers, die Ad Wouters noemde in APAN/EXTERN 9, waren die ook mechanisch-instinctief gemaakt? En er zijn nog veel oudere uitzonderingen. Wat dacht u van de abstract gegraveerde botten die Mania beschreef uit Bilzingsleben, uit de Holsteinperiode. En uit dezelfde tijd, rond 250.000 jaar geleden, is ook een soort 'Venus' bekend (het vrouwenfiguurtje van Berekhat) gemaakt van lava en gevonden op de Golanhoogte in het Midden-Oosten. Blijkbaar hadden ook in die tijd de oermensen al fundamenteel menselijke eigenschappen zoals fantasie en creativiteit.*

Consistent beeld

Het belangrijkste argument dat tegenstanders van zulke vondsten wel gebruiken is, dat er te weinig vondsten zijn om een consistent beeld te scheppen van een fantasievolle oermens. Het gaat inderdaad slechts om tientallen gravures en sculpturen van bot en hout die bewaard zijn gebleven, herkend en beroemd geworden zijn. Maar er zijn veel meer sculpturen in steen, een materiaal dat de tand des tijds kon weerstaan. Klaas Geertsma liet ons daar al voorbeelden van zien, bijvoorbeeld zijn venus van Schuilenburg. Het probleem daarbij is dat er geen vaste regels zijn voor een interpretatie als kunstvoorwerp. We neigen te gauw naar de uitersten, de een ziet in elke afslag een portretje terwijl de ander radicaal het idee van paleolithische steen culturen afwijst. De waarheid ligt meestal ergens in het midden. Dan bestaat er dus wel een consistent beeld van de 'menselijke' oermens, alleen is dit moeilijk herkenbaar.

Sceptis

Wij beschouwen tegenwoordig kunst als een manier om gevoelens vorm te geven. Van degene die de kunst bekijkt wordt daarom altijd nadrukkelijk een 'interpretatie' verwacht. Wanneer u er van uitgaat dat oermensen mechanisch en instinctief handelende wezens waren, kijkt u wellicht met veel sceptis naar de zogenaamde oerkunst. Maar is dat de goede manier om kunst te bekijken? Stelt u zich eens voor wat er gebeurt als u met een scepticus naar het Louvre in Parijs gaat en u staat samen voor de Venus van Milo. "Prachtig" zegt u, "geweldig dat die kunstenaar ruim tweeduizend jaar geleden zijn gevoelens over de godin Afrodite zo vorm kon geven". "Flauwekul", antwoordt de scepticus, "jij bent een fantast, want dat is alleen een bekapt en geschuurd steen. Ik wil nog wel aannemen dat het ding tweeduizend jaar geleden is bewerkt, maar het is een mislukking, want dat prul is veel te zwaar om ooit als werktuig gediend te hebben".

In het boekje 'L'art préhistorique' van Alain Roussot, 1e druk in 1997, staat op blz. 32 dit sculptuurtje. Het wordt omschreven als gemaakt van een stuk vuursteen dat rondom geretoucheerd is en het zou een beer voorstellen. Er zijn geen gegevens over het formaat bijgevoegd. Het werd gevonden onder de beroemde abri van Cap Blanc. Deze abri is bekend om zijn bijna levensgrote paardenfries. Het is voor het eerst dat een steensculptuurtje in een officiële publicatie is opgenomen. Het boekje van Roussot is nagenoeg bij elke prehistorische bezienswaardigheid in Frankrijk te koop. (Tekst K.G.)

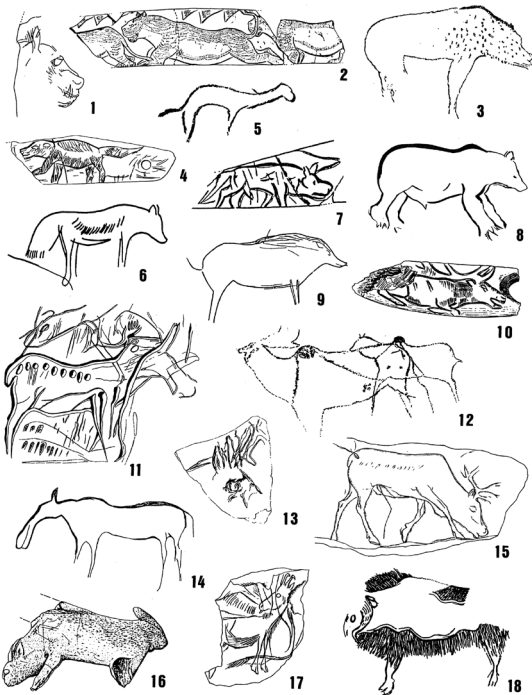
Is de Venus van Milo een sculptuur of een onbruikbaar mislukt werktuig? Wij menen dat het een sculptuur is en daar hebben we argumenten voor. Om te beginnen de gelijkenis: in dit voorbeeld lijkt de steen op een vrouw. Verder de zorgvuldige bewerkingstechniek. Mensen gingen niet lang kappen en schuren aan een prul zonder doel. En tenslotte de *parallel*: er is een vergelijking mogelijk met eerdere en latere beelden van de 'Venussen' uit de oertijd via de Egyptische beelden van Isis tot aan de huidige Mariabeelden. Bent u met die argumenten te overtuigen dat de Venus van Milo een kunstwerk is? Dan bent u met precies dezelfde argumenten wellicht ook te overtuigen dat de stenen die Klaas Geertsma beschreef sculpturen zijn, kunstwerken uit de ijstijd periode (Herlequin in APAN/EXTERN 3)! Naast afbeeldingen van mensen bestaan er ook veel schijnbaar mislukte werktuigvormen die door een uitgebreide bewerking het model van diersculpturen hebben. Op sommige daarvan is oker aangetroffen. Voor voorbeelden verwijzen we hier naar Beestachtig en beregoed (Arch. Ber. 16) en Animal farm (APAN/INTERN 5). Deze artikelen zijn bijzonder lezenswaardig, maar Jan Evert Musch, de schrijver van die artikelen, heeft door zijn al te ruime opvattingen later helaas aan geloofwaardigheid ingeboet.

Magie

Net als nu was kunst vroeger ook al een manier om je te uiten, om een emotie vorm te geven. Maar met welke emotie en met welk doel werden de voorwerpen gemaakt, hoe moeten wij de kunst uit de ijstijd interpreteren? Daar is vooral bij de grotschilderingen veel over geschreven. Schilderingen zouden puur decoratief kunnen zijn. Maar jachtmagie en vruchtbaarheidsmagie lijken al waarschijnlijker motieven. De grotschilderingen zouden gemaakt kunnen zijn om zeker te stellen dat de jacht goed verliep en om verzekerd te zijn van een groot aantal prooidieren. Maar ook de vruchtbaarheid van de mens speelde een rol, vooral bij gravures en sculptuurtjes.

Geleerden trokken de lijn soms door: bizens zouden dan voor mannelijk staan en paarden voor vrouwelijk, of juist omgekeerd werd ook gedacht. Vanuit de antropologie had men verder het idee dat totemisme een belangrijk motief kon zijn. Bij totemisme voelde een groep mensen een sterke verwantschap met een bepaalde diersoort. Het totemdier vervulde een rol als beschermer en gids van

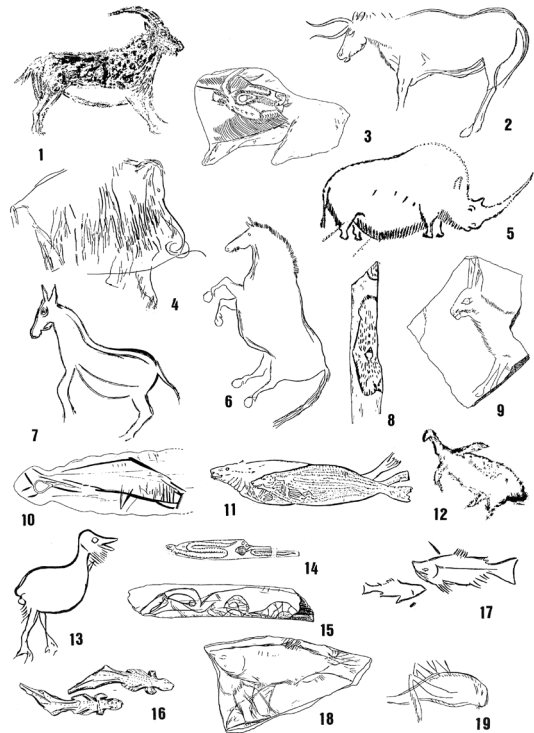
Bij onderstaande afbeeldingen. Vele diersoorten werden in het grottentijdperk afgebeeld. En niet alleen de grote, of de gevaarlijke. Ook de minder indrukwekkende soorten zoals haas, wezel en de sprinkhaan vinden we terug in de prehistorische kunst. In de belevingswereld van veel natuurvolken spelen dieren een belangrijke rol in hun mythen. En dan ook niet alleen de grote en de gevaarlijke. Sommige dieren worden zelfs gezien als de stam-oermoeder of -vader. In de boeken van Josph Campbell is daar veel over te vinden. Het gaat wel altijd om de dierenwereld uit de naaste omgeving. (Tekst K.G.) Illustraties overgenomen uit: L'art préhistorique van Alain Rousot.

1. lynx - 2. leeuw - 3. hyena - 4. veelvraat - 5. wezel? - 6. vos - 7. wolf
8. beer - 9. wildzwijn - 10. hert - 11. damhert - 12. reuzenhert -
13. reebok - 14. eland - 15. rendier - 16. saiga antilope - 17. hertachtige
18. muskusos.

de mensen en de mensen zorgden door bepaalde rituelen voor het voortbestaan van het totemdier. Dat zou kunnen verklaren waarom soms juist zeldzame dieren veel werden afgebeeld. Uit de antropologie blijkt verder dat de inwijding en de soms daarbij horende extase vaak een grote rol spelen in religies.

Misschien hebben de groepen stippen en strepen die men in grotten aantreft met extase te maken. Mensen zien zulke patronen immers bij een langdurig verblijf zonder licht diep in een grot, en ook vlak voor ze het bewustzijn verliezen, bijvoorbeeld bij extatische dansen. Het lijkt daarom mogelijk dat diep in grotten, als een ritueel voor de ingewijden en in te wijden jongeren, 'visioenen' werden opgeroepen en afgebeeld. De natuurlijk gevormde steen die op een beer lijkt in de grot van Toirano in Italië wijst mogelijk op een inwijding. In die grot zijn talloze Neandertaler voetstappen aangetroffen, de voetstappen van de mensen die de beer-steen met lemen ballen hebben bekogeld. Misschien als moedproef voor de jongelingen om volwassen stamlid te worden. IJstijdkunst is niet altijd even concreet, er bestaan ook abstracte strepen die iets concreets lijken uit te beelden; de tectiformen. De interpretaties van tectiformen lopen uiteen, maar bijvoorbeeld vierhoeken werden wel geïnterpreteerd als symbolen voor vallen of huizen. Niet verwonderlijk vinden we heel veel overeenkomsten tussen de grottenkunst en de verplaatsbare kunst, 'l'art mobilier' zoals sculpturen en dergelijke wel genoemd worden. Bijvoorbeeld typische tectiform-achtige vierhoeken die gegraveerd zijn op botten in Bilzingsleben. En tegenover de stippen en pijlen die dieren op grottschilderingen lijken te doden staan bijvoorbeeld de kruisen op de mammoet van de Vogelherd-Höhle.

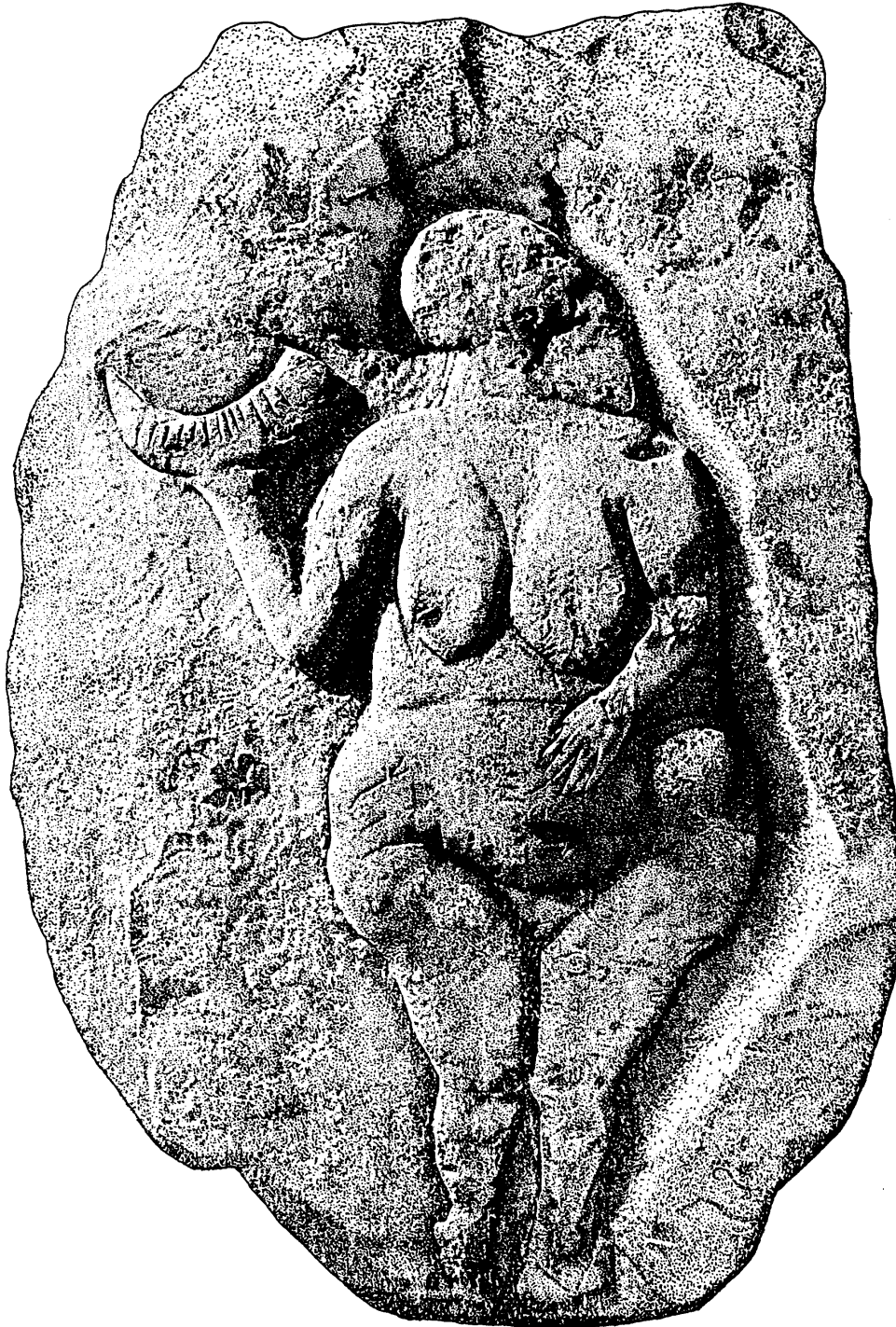
1. steenbok - 2. oeros - 3. bizon - 4. mammoet - 5. neushoorn - 6. paard
(equus) - 7. paard (hydronotus) - 8. marmot - 9. haas - 10. walvis -
11. zeehond - 12. pinguin - 13. trap - 14. slang - 15. schildpad -
16. reptielen 17. forel - 18. vis - 19. sprinkhaan.

Breuil

Honderd jaar geleden werden de Franse en Spaanse prehistorische rotsschilderingen ontdekt. De beroemdste onderzoeker ervan was Abbé Breuil. Bij zijn dood, vijftig jaar geleden, liet hij ons zijn opvattingen over het doel van de kunst en over relatieve dateringen na. Maar de absolute dateringen hebben tegenwoordig de conclusies van toen totaal op zijn kop gezet. Zo zijn de schilderijen in de grot Chauvet echt niet primitiever dan die van Lascaux en Altamira, maar ze blijken met hun tweehonderdertig duizend jaar wel dubbel zo oud te zijn! In Australië bestaan mogelijk nog oudere schilderijen. Het werk van Breuil is daarom passé en er wordt nu opnieuw geïnventariseerd, gerubriceerd en gedateerd. Aan interpretaties wagen de archeologen zich echter niet gauw meer. Het publiek moet zelf maar iets verzinnen en de leek beschouwt de bizons en mammoeten als iets dat het midden houdt tussen een landschap en een menukaart. Maar gek genoeg werden er overwegend andere dieren geschilderd dan men at. Het publiek viel voor de fantasie van Jean Auel over de clan van de beer, maar diersculpturen zijn geen logo's van clans, want dan zouden de verschillende vindplaatsen door dezelfde combinaties van clans bezocht zijn. Zullen we ooit weten waarom onze voorouders kunst maakten? De beste verklaringen komen mijns inziens nog net als in Breuil zijn tijd uit etnografische studies. Daarom wil ik nu een paar voorbeelden aanhalen waarom hedendaagse jagers en voedselverzamelaars schilderen of beelden snijden.

Hedendaagse mythes

Een Inuït (Eskimo) werd meegenomen naar Europa om het maken van sculpturen te laten zien. Men gaf hem een steen en vroeg hem er een beer uit te snijden. Maar hij

Maangodin?
Venus van Laussel, Dordogne, Frankrijk
Jong Paleolithicum 20.000 - 18.000 BP

De beroemde Gravettien-venus van Laussel is 46 cm hoog. Het is een beschilderd reliëf. Het gaat om een vrij forse jonge vrouw, waarvan men stelt dat ze al kinderen heeft gebaard. Ze zou opnieuw zwanger zijn. Getuige haar dikke buik en zware borsten. In haar omhoog gehouden rechter hand houdt zij een hoorn van een bizon. Haar gezicht is afgewend, ze kijkt naar de hoorn. Haar linker hand, waarvan de vingers gestrekt zijn rust op haar zwangere buik. Moeten we deze gebaren zien als een combinatie? Bovendien wordt de menstruatiecyclus van de vrouw wel gekoppeld aan de maancyclus en bij een zwangere vrouw is die gestopt. Zwanger zijn en bizonhoorn, als een symbooluitdrukking? Mogelijk van de maan?

Opvallend is dat op de hoorn inkervingen zijn aangebracht. Het zijn er 13. En een jaar telt 13 maanomlopen. Deze venus wordt al langer in verband gebracht met de maan. In een boek van Crashford en Barings schijnt er uitvoerig over geschreven te zijn (www.nissaba.nl - zoek in godinnendatabase). Vele jagersvolken benoemden de jaarperiodes naar iets uit de natuur, bv. 'de maan van het groeiende gras', of de 'maan van het rendier', of de 'maan van het afvallen van de hertegeweien', enz. De benamingen zijn altijd gekoppeld aan natuurlijke verschijnselen uit de eigen omgeving en de manier van leven. Dus bij de Prairie Indianen komt de bizon in de maanreeks voor en bij de Lappen het rendier. In het Paleolithicum kunnen mammoet en wolharige neushoorn er tussen gezeten hebben. Bij de latere landbouwvolken zien we hetzelfde gebruik, maar nu toegespitst op de de jaarcyclus van de boerderij. Dan heten de maanden 'sprokkelmaand', 'hooimaand', 'oogstmaand', 'wijnmaand', 'slachtmaand' enz. en het zijn er geen 13 meer. (Tekst K.G.) Illustratie overgenomen uit: L'art préhistorique van Alain Rousset.

weigerde pertinent, omdat er volgens hem gewoon geen beer in die steen zat, hooguit een zeehond. Wij hebben bij prehistorische sculpturen soms ook heel sterk het idee dat de steenbewerker het dier in de steen zag en het daarom er uit kapte. Dat kan een heel eenvoudige verklaring zijn voor de sculpturen. Maar ook in het geval dat de mens 'uit de steen haalt wat er al in zit' speelt toch de culturele achtergrond van die mens mee.

Een oud maar interessant boekje met voorbeelden gebaseerd op antropologische gegevens komt uit de reeks Kunst der wereld (Elsevier-Amsterdam/Brussel/MCMLXI), het nummer 'Het stenen tijdperk' is geschreven door Hans-Georg Bandi, Henri Breuil, Lilo Berger-Kirchner, Henri Lhote, Erik Holm, Andreas Lommel. Daarin komt ter sprake dat de afgebeelde dieren bij recente jagers zelden 'alleen maar' dieren voor stellen. Bijvoorbeeld wanneer de Aboriginals een slang schilderen, is dat geen landschap of menu suggestie. Het is een symbool voor 'Oen-goed', de oerkracht die eigenlijk het symbool is voor de aarde zelf. Voor die Aboriginals is de aarde de rug van de slang, zoals voor sommige Indianen de aarde de rug van een schildpad is. De tegenhanger van de slang is 'Walanganda', de hemel of melkweg; die kan als adelaar afgebeeld worden. Iets vergelijkbaars zien we ook bij de San (Bosjesmannen): ook daar is het afgebeelde dier meestal een symbool. De afbeeldingen helpen bij het vertellen van een verhaal; olifanten bijvoorbeeld staan symbool voor de donderwolken bij de regenmythe. We kunnen ons daar wel iets bij voorstellen; door de lichaamsvorm en omdat een rennende olifant als de donder klinkt. In een andere mythe staat de elandantilope symbool voor de maan. Dat komt omdat een maanverlichte nacht vaak voor een gunstig verlopende jacht zorgt; de geliefde jachtbuit wordt daarom geassocieerd met de maan. Soms vertellen de afbeeldingen hun verhaal duidelijker doordat men ze een onrealistische extra dimensie heeft gegeven. Bijvoorbeeld regen die uit een olifant stroomt, onrealistisch maar wel duidelijk verwijzend naar de mythe. Of een elandantilope kan afgebeeld worden met onvolgroeide poten; dat is dan geen prutswerk, maar het symbool van de groeiende geliefde jachtbuit, dus van de wassende maan.

Universele mythes?

Helaas kennen wij de mythes van onze voorouders niet. Dat maakt het moeilijk de oude kunst uit te leggen. Erik Holm had daar in het bovengenoemde boekje een gemakkelijke oplossing voor. Hij beschouwde de verhalen van de San als universeel; deze mythes golden zijns inziens voor heel prehistorisch Afrika (wat o.a. moest blijken uit wolk-olifant afbeeldingen in de Sahara) en zelfs voor prehistorisch Europa. Holm legde een gravure in ivoor uit La Madeleine daarom uit als een mammoet met regenstrepen. En de seksueel getinte toenadering bij een rendierpaar in Font-de-Gaume zag hij als een maanmythe. Het rendier vrouwtje heeft hier onderontwikkelde poten, wat weer op de wassende en vrouwelijke maan wijst, die door het mannelijke dier wordt verzorgd. Nou klopt het wel dat de mammoetsteppe eigenlijk best droog kon zijn en dat rendieren een geliefd prooidier waren, maar toch lijkt Holm zijn conclusies wel erg vlot te hebben getrokken. In ieder geval heeft Holm mij wel overtuigd dat er altijd een oude mythe schuil gaat achter 'zomaar een prehistorische afbeelding van een dier'. En omdat we te maken hebben met een enigszins vergelijkbare leefwijze als jagers voedselverzamelaars, mogen we wel raakvlakken met de San mythes verwachten.

Laussel

Toen ik daarover zat te denken, dacht ik ineens aan de venus van Laussel. Een bas-reliëf van een vrouw die demonstratief een hoorn van een bizon in haar rechterhand omhoog houdt. Die afbeelding heeft een extra

dimensie, die vertelt zeker iets. Maar wat is dan dat verhaal achter die venus? Die vrouw is dik, met overdreven geslachtskenmerken. Dat wijst misschien op overvloed en vruchtbaarheid. Men noemt deze afbeelding daarom wel 'de hoorn des overvloeds'. Maar dat begrip komt uit de Griekse mythologie. Het slaat op de hoorn van de geitenbok (symbool voor de god Dionysus) die overvloedig met wijn gevuld was.

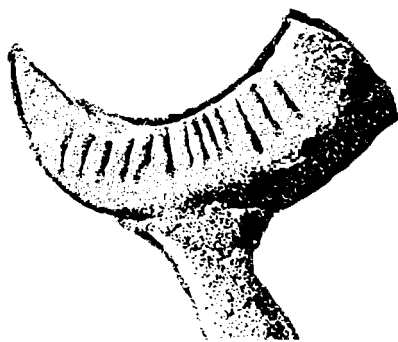
De Périgordien mensen van Laussel hielden geen geiten en waren geen wijnboeren, die kenden de mythe van Dionysus dus vast en zeker niet. We moeten de verklaring uitsluitend zoeken in dingen waar de prehistorische mensen zich mee bezig hielden. Laten we het daarom toch maar eens vergelijken met de mythes van de San. Als eerste valt dan de hoorn van de bizon op. Mogelijk was de bizon net als de geliefde jachtbuit bij de San een symbool voor de maan. Kenmerkend is dat de kunstenaar geen volledige bizon naast de vrouw afbeeldde, maar alleen een hoorn. Dat lijkt mij dan de maanhoorn, een duidelijker symbool voor de maansikkel kun je moeilijk bedenken. Misschien noemden de mensen deze fase van de maan zelfs wel zo, een sikkel is immers een landbouw werktuig dat men toen nog niet kende. Ook de vrouw zelf zou bij de San op de maan wijzen, en wel op de volle maan, omdat ze behoorlijk dik, rijp en vol is.

Er zijn zo twee verwijzingen naar stadia van de maan en dus naar de maancyclus. Anders gezegd, naar de vruchtbaarheidscyclus van de vrouw! Maar er zit nog meer in de figuur. De maansikkel staat bij de San voor de onvolwassen maan, voor het onvolgroeide. De hoorn lijkt daarom een symbool voor de onvolgroeide foetus in de buik, waar de venus met haar andere hand op wijst! En er zit nóg iets in de figuur, waar ik in de volgende paragraaf op terug kom.

Dolní Vestonice

Een andere heel specifieke venus werd ons door Klaas Geertsma (APAN/EXTERN nummer 5) getoond: de venus van Dolní Vestonice, gebakken uit met bot verschaalde klei. Geertsma vergeleek deze Oostelijke Gravettien figuur met een doorgebroken en daarna met de uiteinden aaneen gepaste metacarpus (middenhandsbeentje) van een oernd of bizon. Dat geeft deze venus ook een onrealistische extra dimensie, een extra verhaal. Die extra dimensie legt volgens Geertsma een heel duidelijke link met het geliefde prooidier. En dat laat nu al gelijk een belletje bij ons rinkelen; bij maanlicht kon je goed jagen en daarom was het geliefde prooidier gekoppeld aan de maanmythe! We zien hier net als bij Laussel de volheid van de vrouw, verwijzend naar de volle maan, in combinatie met het prooidier dat de maan symboliseert. Dat kan weer met de cyclus van de vrouw en de geboorte van het kind samenhangen.

Maar hier komt nog een ander aspect van de maancyclus of levenscyclus in zicht: de dood! Het uitgebeende en doorgebroken bot staat voor de dood van het geliefde prooidier. Die dood is te vergelijken met het verdwijnen van de maan, wat wij de nieuwe maan noemen. Na de nieuwe maan volgt de wedergeboorte van het maanlicht en daarmee van het leven. Zo stelt het vergelijken van het prooidier met de telkens herlevende maan op magische wijze zeker dat ook het gestorven geliefde prooidier zal herleven! We zien dat door het gebruik van het bot als basisvorm voor deze venus. Maar ook de bij het dode dier verwijderde hoorn, afgebeeld als maanhoorn bij de venus van Laussel, verwijst naar het herleven van het geliefde prooidier. Dat is nog een tweede betekenis naast de uitleg als symbool van het nieuwe onvolgroeide leven in de buik. Het herleven is bij jagersvolken een essentieel thema: men hoopt dat er daardoor ook in de toekomst voldoende voedsel voor de mensen zal zijn.

Hoorn en zwanger. Symbolen van een maanmythe uit het Jong Paleolithicum? Op de bizonhoorn die de vrouw van Laussel in haar opgeheven hand houdt, zijn 13 inkervingen aangebracht. Dit lijkt ervoor te spreken dat het met de maan te maken kan hebben. Immers de maan heeft een 13 delige cyclus in een jaar. De zon 6; winter- en zomer-zonnewende bij opkomst en ondergang en de twee equinoxen. Hiervan is het symbool het zonnekruis. Een kruis met een lijn door de evenaar. De maancyclus is veel ingewikkelder, maar ook daarover had de prehistorische mens veel kennis verzameld.

Dit kan al begonnen zijn in het Paleolithicum. Een wetenschap zal het nog niet geweest zijn, zoals later in het tijdperk van de megalieten. Toen werden er complete bouwwerken door geïnspireerd, waarvan Stonehenge het bekendste voorbeeld is. (Tekst K.G.)

Die vrees dat de prooidieren uitsterven, herkennen we bijvoorbeeld ook bij de Inuït. Daar mag de jager niets verspillen, want daardoor zou hij de ziel van het dier beledigen en zou het niet wederkeren. Hij gooit zelfs graten terug in de zee om er weer vlees aan te laten komen. Niet uit domheid, maar als een symbolische handeling, vervuld van respect voor het leven. Pas bij landbouwers werd het thema van het herleven los gemaakt van de (moeder-)maan cyclus en gekoppeld aan de seizoenen dus aan de (moeder-)jaarde cyclus (megalithische graven, hunebedden als venusheuvels van de moeder aarde). Daarom weten we eigenlijk zeker dat de paleolithische venussen geen moeder-aarde godinnen waren.

Overige venussen

De prooidier-moeder-maan mythe lijkt zo toch aardig universeel, had Holm toch gelijk? Het zou nog overtuigender zijn als ook de andere venussen naar de maanlevenscyclus verwezen. Dat meende Holm al te zien bij de venus van Sireuil. Die heeft heel korte ledematen, dus een onvolgroeide lichaamsbouw (tekening in EXTERN 3 blz 62) wat een duidelijke verwijzing naar de wassende maan zou moeten zijn. En ik meen een langgerekte maansikkelvorm met puntig hoofd en onderlichaam te herkennen in veel Italiaanse venussen (Lozenge, Punchinello, Savignano etc.). Maar ook in veel door Klaas Geertsma afgebeelde steensculptuurtjes zoals Schuilenburg en het Wâldgroepvrouwtje (APAN/EXTERN 3). Omdat deze sculptuurtjes gemaakt zijn door Neandertalers, roept dit weer het vraagstuk op van de menselijke oermens; waarom zou de Neandertaler intellectueel of emotioneel minder zijn dan de even oude moderne mens? Mijn antwoord daarop heb ik gegeven in APAN/EXTERN 10, volgens mij hadden de kinderen van de Neandertalers door hun kortere jeugd minder culturele bagage verzameld maar waren ze verder gelijkwaardig aan ons. Dus waarom zou hij geen vergelijkbare jagers mythologie hebben?

Tegenover de puntige maansikkelvormige venussen staan er ook, zoals de venus van Willendorf die juist overdreven vol waren. Dat kan weer in verband staan met de volle maan. Die puntige of juist volle vormen geven de

venussen niet zulke duidelijke extra dimensies als we bij Laussel en Dólne Vestonice zien, en helaas hebben veel venussen helemaal geen extra's. Maar dat is eigenlijk niet vreemd, want tegenwoordig hebben onze symbolen ook zelden extra's; kijk maar naar het kruis. Wie zou zonder de bijbel te kennen denken dat dit martelwerktuig symbool staat voor liefde en wederopstanding? Zelfs een kruis met bloemen of een hart als extra dimensie zou ons voor een raadsel stellen als we het verhaal niet kenden. Ik vermoed daarom, dat ook venussen zonder extra's wel terdege naar een mythe verwijzen. En naar mijn opvatting is dat steeds de prooidier-moeder-maanmythe.

Inwijdingen

Werden de paleolithische venussen alleen gemaakt voor de sier of werden ze ook praktisch gebruikt, bijvoorbeeld bij inwijdingen? Inwijdingsriten dragen sterk bij tot de onderlinge verbondenheid binnen de groep en aan het levend houden van geloofsovertuigingen. Abbé Breuil vermoedde o.a. een inwijdende vruchtbaarheidsrite in le Tuc d'Audoubert. Daar kan de donkere grot een rol gespeeld hebben om de jongeren een gevoel van ontzag te bezorgen, of zelfs in trance te brengen. Zo iets zien we niet bij de venussen, daar kunnen we geen sporen aantreffen die op een trance wijzen. Desondanks vermoed ik dat vele venussen wel terdege bij de inwijding behoren. Bij de inwijding van de meisjes in de geheimen van de vrouwelijkheid; als draagster van de mythische kennis van de cyclus van de maan en van het leven. En wellicht ook bij de inwijding van de jongens als jagers met kennis van de cyclus van de jacht, de vrouwelijkheid en van het leven.

Godenfiguren

Er bestaan allerlei oude tradities waarbij mensen zich vermommen of verkleeden. Bijvoorbeeld de Berserkers uit de oude Noordse saga's. Die naam komt van ber = beer en serkr = huid, en slaat op krijgers die in extatische razernij de kracht van een beer bezaten. Maar ook sjamanen, een soort tovenaars-genezers willen zich nog wel eens verkleeden of een masker dragen. Daarom worden prehistorische half dier en half mens figuren wel als

tovenaars betiteld. Maar is dat terecht? Klaas Geertsma heeft in APAN/EXTERN 3 al een van die zogenaamde tovenaars ontmaskerd. De bizonman van Les Trois-Frères heeft namelijk een boog bij zich en lijkt daarmee toch wel heel sterk op een kruipende, als bizon vermomde jager die zijn prooi besluipt. Het mag duidelijk zijn dat niet alle mens-dierfiguren kruipen en bewapend zijn. De beroemde Aurignaciën 'Löwenmensch' bijvoorbeeld, uit Hohlenstein-Stadel aan de Donau, staat keurig rechtop.

Is dit daarom nu wel een tovenaars, een sjamaan, een mytheverteller? Ik denk het niet, want waarom zou je de verteller afbeelden; het is veel waarschijnlijker dat de figuur deel uitmaakt van de mythe zelf, in dit geval een leeuwengod. We zien in hedendaagse mythes vaak dat een godheid een dier is, maar ook een hemellichaam kan zijn en tevens een menselijke gedaante kan aannemen. Bijvoorbeeld de scheppende god van de San is de bidsprinkhaan, maar die kan zich ook veranderen in een elandantilope en dus in de maan, of in een hertantilope, maar ook in een oudere wijze oom jager. Een sculptuur dat half dier en half mens is kan dus perfect passen binnen het beeld van een godheid. Maar ook een sculptuur van een dier zonder extra's lijkt mij eerder een symbool voor een god met een welbepaalde functie dan een herkenningsteken van een clan of een menusuggestie. Een voorbeeld is de bizon, het geliefde prooidier dat symbool staat voor een god die de maan is.

Lyngbybijltjes

Ik betwijfel dus of de sjamaan zelf werd afgebeeld, maar toch heeft de sjamaan wel zeer nadrukkelijk zijn sporen achtergelaten in de archeologische vondsten. U kon al in de APAN/EXTERN 10 lezen dat de kleine van rendiergewei gemaakte Lyngby-bijltjes wellicht de rituele trommelstokken waren van de sjamanen van de Ahrensburgcultuur. Daarmee legde Govert van Noort een heel direct zichtbare link tussen de Ahrensburgcultuur en de huidige Lappencultuur. We zouden dit spoor graag in twee richtingen vervolgen, als eerste het spoor naar het heden: in hoeverre stammen de huidige Lappen rechtstreeks van de oude Ahrensburgers af? En als tweede het spoor terug, naar de oorsprong van het gebruik. Waarom gebruikte de sjamaan geen simpele houten trommelstok, maar juist een rendiergeweitje in zijn ceremonie om het lot te voorspellen? Vast en zeker omdat in die tijd het lot van de mens zo nauw verbonden was met het rendier. Maar was er ook in dit geval de onderliggende gedachte aan de wedergeboorte van de geliefde jachtbuit? Dan zijn we ook hier weer op het spoor van een maanmythe...

LITERATUUR

K. Birket-Smith: De weg der beschaving, inleiding tot de ethnologie. Amsterdam-Antwerpen 1950 **J.W. van der Drift:** Watgebeurde er nou echt met de Neandertalers? APAN/EXTERN 10 pg 77-85 2003. **P. Dijkstra en J. Groels:** Nogmaals: de venus van Geldrop. Archaeologische Berichten 14 pg 123-132, 1983. **P. Dijkstra en J. Groels:** De Danser van Wanssum. De danseres van Geldrop kreeg een partner. Archeologie 1 pg 4-10, 1989. **K. Geertsma:** Herlequin, Holderdebolder. APAN/EXTERN 3 pg 40-65, 1993. **K. Geertsma:** De venus van Dolni Vestonice. Een "gebakken fossiel" uit een oudere traditie? APAN/EXTERN 5 pg 68-79, 1996. **N. Goren-Inbar:** A figurine from the Acheulean site of Berekhat Ram. Jerusalem 1988. **Kunst der wereld:** Het stenen tijdperk. Hans-Georg Bandi, Henri Breuil, Lilo Berger-Kirchner, Henri Lhote, Erik Holm, Andreas Lommel. Elsevier-Amsterdam/Brussel 1961. **H. van der Made:** Beeldstenen en hun (pre-) historie. APAN/EXTERN 4 pg 82-88, 1994. **D. Mania:** Auf den Spuren des Urmenschen/Die Funde von Bilzingsleben. Berlin, 1990. **J.E. Musch:** Beestachtig en beregoed. Archaeologische Berichten 16 pg 108-129, 1985. **J.E. Musch:** Animal farm. APAN/INTERN 5 pg 41-53, 1988. **G.J. van Noort, K. Geertsma en D. Wiltenburg:** Een sjamanentrommel uit 1737 als verklarend "woordenboek" voor 11.000 jaar oude tekens? APAN/EXTERN 10 pg 70-76, 2003. **W. Roebroeks, M. Mussi, J. Svoboda & K. Fennema eds:** Hunters of the golden age. Leiden, 2000. **A. Span:** Een geornamenteerde schrabber uit de Dru-nense duinen. Archaeologische Berichten 14 pg 113-114, 1983. **A.M. Wouters:** Hoe zit het met de "Neandertalers"? APAN/EXTERN 9 pg 12-24, 2002.

Spaubeek; van rolsteen tot slijpsteen. Onderzoek van een oudpaleolithisch vondstcomplex.

Door André Cardol, John de Koning, Ab Lagerweij en Herman van der Made

Inleiding

Bij de werkgroep West heeft vanaf de aanvang de bestudering van het Oud-Paleolithicum centraal gestaan. Talrijke reizen naar Frankrijk, Engeland en natuurlijk in Nederland werden ondernomen.

De doelstelling was niet om mooie werktuigen te verzamelen, de selectieve kwalitatieve benadering, maar het vinden van zuivere vondstcomplexen had onze prioriteit. Daarvoor moesten wij soms jaren achteréén dezelfde vindplaatsen bezoeken om een zo groot mogelijk vondstcomplex te kunnen verkrijgen. Hoe groter een dergelijk complex is, hoe meer informatie er uit verkregen kan worden. Ook is het mogelijk om kwantitatieve studies toe te passen. Het houdt in dat bij het verzamelen alles wat artefact is meegenomen wordt, tot zelfs de kleinste afslagen.

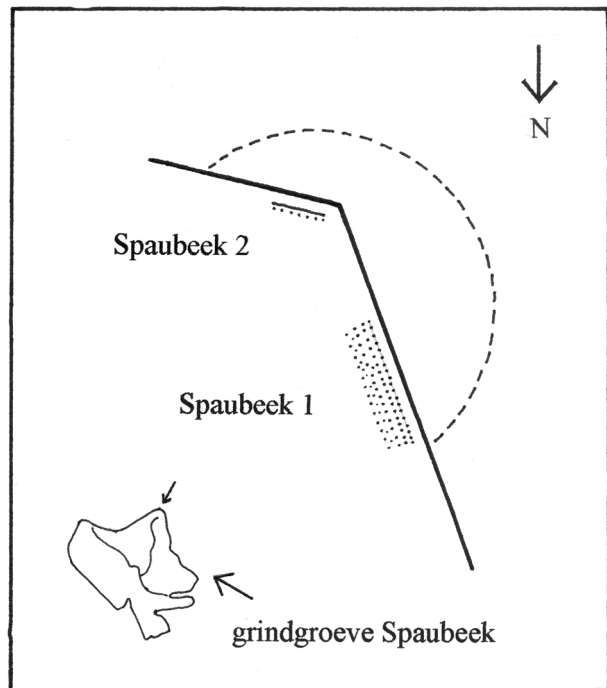
De Jabeektraditie had al enkele jaren onze belangstelling. Hieromtrent bestonden contacten met Ad Wouters, die ons schriftelijke informatie en lithisch materiaal deed toekomen ter bestudering. Het vondstcomplex, dat we hier behandelen is in een groeve bij Spaubeek (Limburg) gevonden. Ad Wouters maakte ons attent op deze groeve. Zelf had hij deze meermalen bezocht en via vondsten vastgesteld dat hier vondsthorizonten uit de Jabeektraditie te vinden waren.

De Jabeektraditie is ontdekt door de heer Reubsiet in 1968. In het gebied rond Jabeek ontdekte hij een aantal vindplaatsen van deze pebble-cultuur. In nummer 10 van *Archeologische Berichten* zijn deze vondsten uitgebreid door Ad Wouters e.a. (1981) beschreven. Als referentie voor de artefacten die bij Spaubeek werden gevonden, zal in dit artikel de publicatie over de belangrijke opgraving van *Bilzingsleben* (Mania, 1990) gebruikt worden.

Vondstomstandigheden

Ons eerste bezoek aan de groeve bij Spaubeek brachten wij in de herfst van 1990. Dit betrof een algemene verkenning om ons te oriënteren op de mogelijkheden voor het vinden van een oud paleolithische-vondsthorizont. Deze werd niet gevonden. Wel werd op een helling in het zuiden van de groeve (afb. 1) een concentratie van werktuigen gevonden van de Jabeektraditie. Gezien de positie op de helling moesten de artefacten beschouwd worden als losse vondsten en was er geen sprake van een stratigrafie. Nadere bestudering leverde een joint op van een relatief grote rolsteen van vuursteen met een passende afslag, nog een joint van vuursteen (een gebroken onderlegger) en een slijp- en polijststeen van kwartsitische zandsteen. Na het zeven van meegenomen grond werden diverse afslagen gevonden. De vondsten gaven aan dat er sprake was van een tamelijk homogene vondstgroep. De artefacten werden gecodeerd als Sp1. De helling werd meerdere malen bezocht.

Toen ons bekend werd dat de groeve zou worden gesloten werd in de zomer van 1991 opnieuw een bezoek gebracht. Tijdens dit bezoek werd aan de ingang van de groeve op een tiental meters van de vondsten van Spaubeek 1 een in situ gevonden met een oppervlak van enkele vierkante meters (Spaubeek 2). De vondsten hieruit kwamen overeen met die van Spaubeek 1 maar waren relatief kleiner. Ook de samenstelling van de vondsten was anders. Er konden 27 joints samengesteld worden uit deze laag. De joints waren voor het merendeel door

Afb. 1 De situering van Sp 1 en Sp 2 in de groeve Spaubeek.

gebruik stukgeslagen aambeelden, mal- en slagstenen, wat aanleiding geeft om deze plek te beschouwen als een werkplaats. De werktuigen bleken voor een belangrijk deel uit kleine choppers te bestaan, vooral gemaakt op vuursteenpebbles en pebbles van witte kwarts. Ook werden diverse slijp- en polijststenen gevonden. Het complex werd gecodeerd als Sp2. De ontdekking van deze vondsthorizont verduidelijkte tevens de mogelijke herkomst van de vondsten op de helling van Spaubeek 1. Bestudering van de gemaakte foto's maakte duidelijk dat deze twee vindplaatsen mogelijk met elkaar in verband stonden. De in situ van Spaubeek 2 kon stratigrafisch worden doorgetrokken tot boven de helling van Spaubeek 1. Het is waarschijnlijk dat deze in situ door werkzaamheden is afgeschoven naar de helling. Op bijgevoegde situatieschets is te zien hoe de onderlinge positie tussen Spaubeek 1 en 2 was. In totaal werden ruim 1200 werktuigen geborgen.

Geologie.

Lithisch materiaal, waarvan de werktuigen van Spaubeek 1 en 2 vervaardigd zijn, is hoofdzakelijk afkomstig uit de Formatie van St. Geertruid. De Formatie van St. Geertruid is een puinkegel van de Maas (Zonneveld, 1977). Gedurende de eerste interglacialen en glacialen van het Cromeriën-complex werd deze formatie afgezet. Meer noordelijk (afb. 3), komt de Maas samen met de Rijn en maken deze afzettingen deel uit van de Formatie van Sterksel (Rijn- en Maasgrind). De formatie van St. Geertruid en die van St. Pietersberg zijn onderdeel van het terrassenplateau, dat later door de Geul, de Gulp en hun zijrivieren versneden is tot het huidige afwisselende Zuid-Limburgse heuvel- en plateau-landschap. Er werd hoofdzakelijk Maas materiaal (veel witte kwarts) in de vondstlaag aangetroffen.

Afb. 2 Zuidprofiel Spaubeek

← Artefactvoerende laag

voorkomen van artefacten van vuursteen dat manuport is, waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Banholt. Hier kon de vuursteen gewonnen worden uit daggzomende vuursteenlagen. De kalkachtige cortex is vaak nog gedeeltelijk op dit vuursteen aanwezig. De kwaliteit van dit vuursteen is over het algemeen beter dan die welke verzameld werd uit terrasgrinden. De afstand van Banholt naar Spaubeek is ongeveer 15 kilometer hemelsbreed. Voorbeelden van manuport (vuur-) steen zijn voldoende uit de literatuur bekend, ook uit het Oud-Paleolithicum. Mary Leakey (1979) maakt melding van manuport steengebruik door hominiden bij Olduvai ten tijde van bed 2 en 4. Sommige steensoorten die gebruikt zijn door deze hominiden vinden hun oorsprong tot ongeveer 15 à 20 kilometer van de site. Van de Magdalénien vindplaats Gönnersdorf is bekend (Roebroeks, 1980), dat het percentage Ryckholt-vuursteen in sommige concentraties zo'n 20% bedraagt. Van Gönnersdorf naar Ryckholt bedraagt de afstand in vogelvlucht ongeveer 120 kilometer.

Witte kwarts is veel voorkomend in Maasafzettingen. Het is een dicht gesteente, door microscopisch kleine luchtbelletjes wit gekleurd. Niet-witte kwarts vertoont door verontreinigingen verschillende kleuren als zwart en grijs en is soms ook geelachtig, bruinrood of blauw-lila (Hellinga, 1980). Van witte kwarts, in de vorm van kleine rolstenen, zijn vrij veel artefacten gemaakt bij Spaubeek 2 (28%), waaronder enkele joints. Witte kwartsen werden regelmatig als aambeeld of malsteen gebruikt. Naast vuursteen en witte kwarts komen er ook nog enkele andere steensoorten voor (12%). Van verschillende kwartsieten is de herkomst (ons) onduidelijk. De volgende steensoorten konden wel gedetermineerd worden.

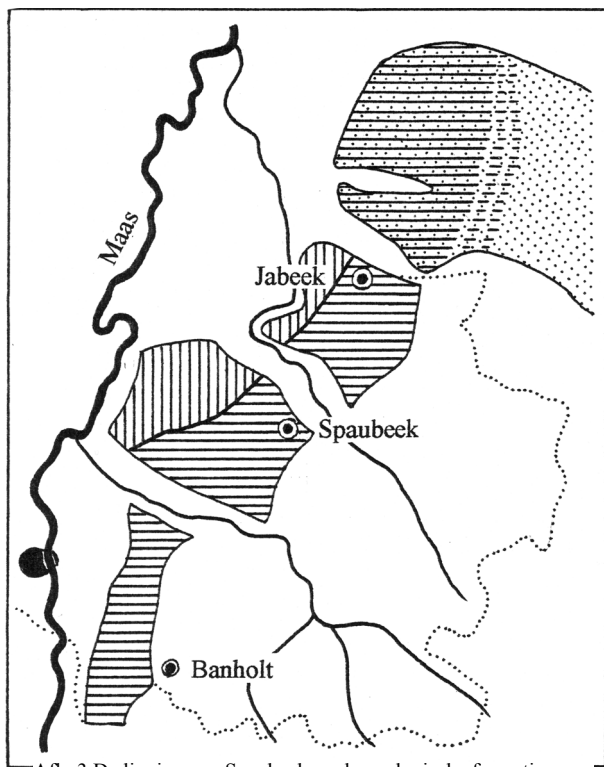
Kwartsitische zandsteen komt regelmatig in Maasgrind voor (Zonneveld, 1977) en is waarschijnlijk van laat-pliocene ouderdom. Bij Spaubeek komt kwartsitische zandsteen voor als hoekig afgeronde rolstenen, maar ook als geheel afgeronde rolstenen. Van kwartsitische zandsteen werden artefacten vervaardigd, waaronder zogenaamde slijp- of polijststenen.

Revinienkwartsiet is afkomstig uit de oude massieven van de Franse en Belgische Ardennen. Het betreft een uit fijne zandkorrels bestaand blauwgrijs gesteente met daarin aanwezige pyrietkubens. Aan de buitenkant van de zwerfsteen zijn alleen de afdrucken van pyrietkubens zichtbaar. Vaak komen er adertjes van witte kiezel (kwarts) in voor. Het is een vrij veel voorkomend gesteente in het zuiden en midden van Nederland, (van der Lijn, 1986). Revinienkwartsiet aangetroffen bij Spaubeek is afgerond plaatvormig en gemiddeld iets groter dan de andere basismaterialen. Enkele artefacten van Revinienkwartsiet werden aangetroffen, waaronder een joint.

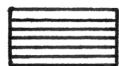
Lydiet of zwarte kiezellei maakt 1 à 2 % uit van Maasafzettingen (van der Lijn, 1986). Deze steensoort voelt glad aan en is meestal rechtekantig van vorm. Het is zeer fijnkorrelig en vaak intens zwart van kleur. Naast dit zwarte type komen ook bruinige en grijzige voor. Van lydiet werden enkele kleine artefacten gemaakt.

Techniek

De artefacten van de vindplaatsen Spaubeek 1 en 2 zijn grotendeels vervaardigd van rolstenen. Het bewerken van rolstenen tot bruikbare werktuigen vereist een specifieke bewerkingstechniek, namelijk de buffer- of bipo-

Afb. 3 De ligging van Spaubeek en de geologische formaties.

De formatie van St. Geertruid

De formatie van St. Pietersberg

De formatie van Sterksel

Gebruikte steensoorten.

Het grootste deel van de artefacten van Spaubeek 2 is vervaardigd van **vuursteen** (60%). Naast de bewerkte miocene rolstenen van vuursteen (Maas' eitjes'), zijn er ook artefacten gemaakt op stukjes uitgeërodeerd vuursteen, aangevoerd door de Maas. Opmerkelijk is ook het

lairtechniek. Wouters (1979, 1980, 1980) heeft door het verrichten van experimenten hier onderzoek naar gedaan, evenals van Grunsvan. Van der Drift (1991, 2001) gaat uitgebreid in op de natuurkundige verschijnselen die zich voordoen bij gebruik van de buffertechniek. Ook de uiterlijke kenmerken die op de artefacten ontstaan worden beschreven. Daarom willen wij voor verdere informatie hierover verwijzen naar hun uitstekende publicaties op dit gebied. De buffertechniek is bekend van meer en minder bekende vindplaatsen, zoals: Olduvai, Choukoutien, Verteszöllös en Bilzingsleben. En voor Nederland bijvoorbeeld: Lunteren, Jabbeek, Banholt en 't Rooth-Nekami en Nagelbeek-Brull (Peeters e.a., 1988).

De artefacten van Spaubeek 1 en 2 bezitten de uiterlijke kenmerken die behoren bij de buffertechniek. De joints, gevonden bij Spaubeek 2 geven hier ook inzicht in. Kenmerkend in dit opzicht is dat meer dan de helft (zeventien stuks) van het aantal joints ontstaan zijn door onopzettelijk gebroken aambeeld- en malstenen ten gevolge van het bufferen. Deze gebroken aambeeld- en malstenen zijn, evenals de gevonden slagstenen, zowel van witte kwarts en kwartsiet, als van vuursteen (Sp2-4-5-6-7 en 8).

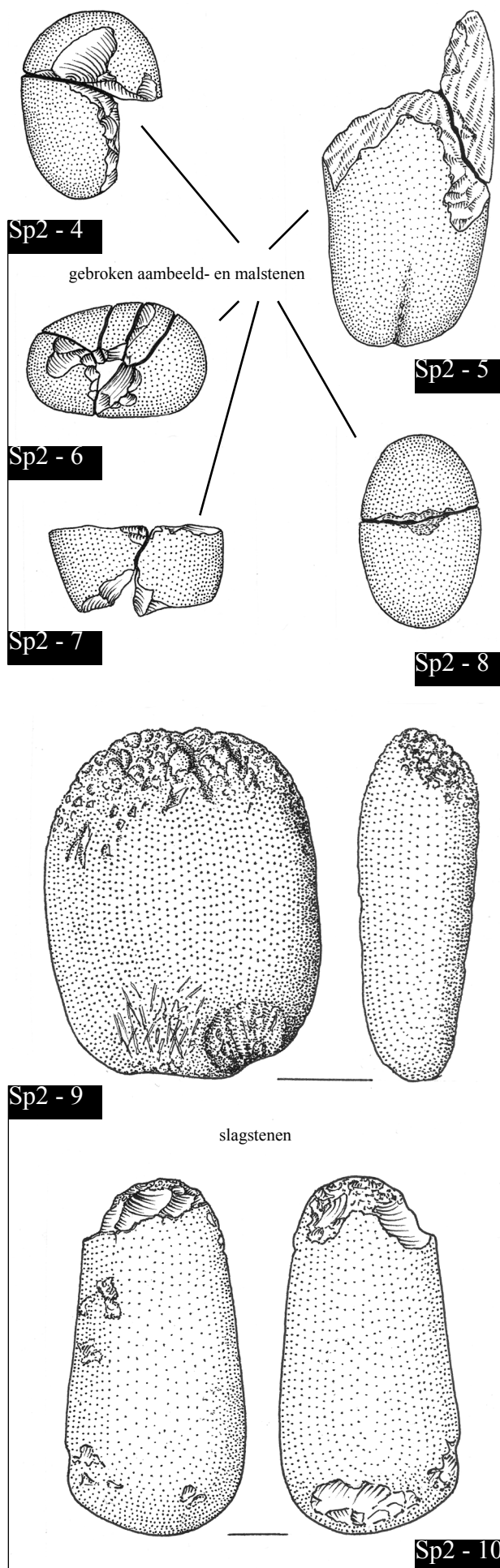
Bij Spaubeek 2 zijn drie duidelijk herkenbare slagstenen gevonden. Eén daarvan is een miocene rolsteen van vuursteen (Sp2-10) waarvan vooral de twee uiteinden van de steen sporen van intensief gebruik vertonen. Vooral het smalle uiteinde is veelvuldig gebruikt. Gezien het gewicht en de afmetingen van de steen is deze niet geschikt voor het opdelen van rolstenen. Ze diende meer voor secundaire bewerking van een steen, bijvoorbeeld voor het verkrijgen van notchen en stekerslagen. Ook de lange zijanten vertonen littekens, doch in veel mindere mate.

De slagsteen die afgebeeld is bij (Sp2-9) is er één van kwartsitische zandsteen. Evenals bij de vorige vertonen de uiteinden slagsporen. Op de tekening is duidelijk te zien dat één zijde intensiever is gebruikt dan de tegenoverliggende zijde.

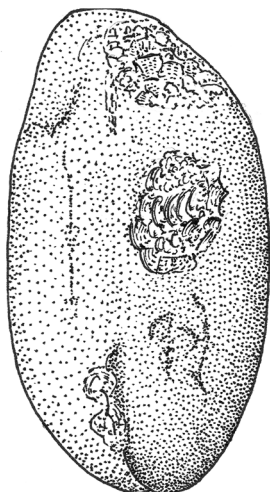
De derde slagsteen is een rolsteen van witte kwarts (Sp2-11). Ook hier is een korte zijde intensiever gebruikt dan de andere. Ook een lange zijde vertoont duidelijke slagkenmerken, zodat het waarschijnlijk is dat deze steen ook als aambeeld heeft gediend. De steen heeft een stabiele ligging.

Behalve de verschillende stukgeslagen aambeeldstenen, gedeeltelijk teruggevonden als joints, zijn er bij Spaubeek 2 twee gave exemplaren teruggevonden. De eerste is een platte rolsteen van witte kwarts. (Sp2-14), waarbij de zijanten steil zijn afgeslagen. Vooral de zijanten van het aambeeld werden gebruikt om de te bewerken steen op te laten rusten terwijl er met een slagsteen op geslagen werd. Op deze manier kon men steilretouche verkrijgen voor het maken van schaven. Tijdens het bufferen konden ook stukken van de zijanten van het aambeeld afspringen. Van de aambeeldstenen werden de onder- en bovenzijde daarom afwisselend gebruikt. Hierdoor bleven de zijanten een juiste hoek behouden die voor het maken van steilretouche noodzakelijk is.

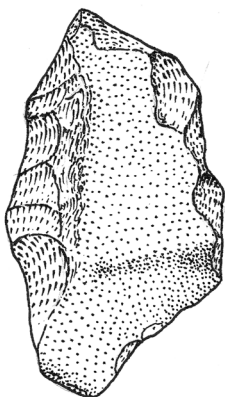
Hetzelfde geldt voor de aambeeldsteen van Reviniënkwartsiet die bij (Sp2-12) wordt afgebeeld. Ook hier betreft het een platte rolsteen met een stabiele ligging. De steen afgebeeld bij (Sp2-13) is afwijkend en heeft littekens op de bolle kant. Mogelijk werden op deze onderlegger huden bewerkt. De littekens kunnen ontstaan zijn door het doorboren van huid met een vuurstenen boor. Deze steen is een fijne kwartsiet. De onderzijde is plat waardoor een stabiele ligging mogelijk was.

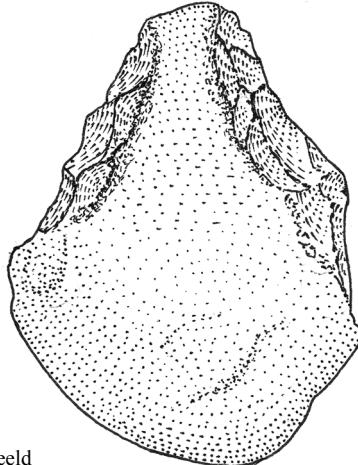
Spaubeek. Slag- en aambeeldstenen. Tek. Ab Lagerweij.

Sp2 - 11 slagsteen

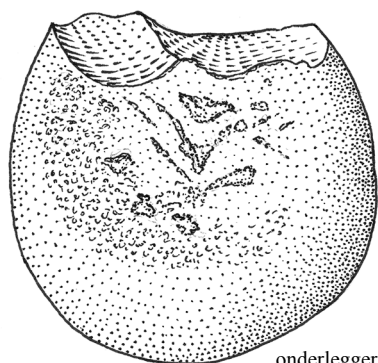

Sp2 - 12 aambeeld

aambeeld Sp2 - 14

Spaubeek. Slag- en aambeeldstenen. Tek. Ab Lagerweij

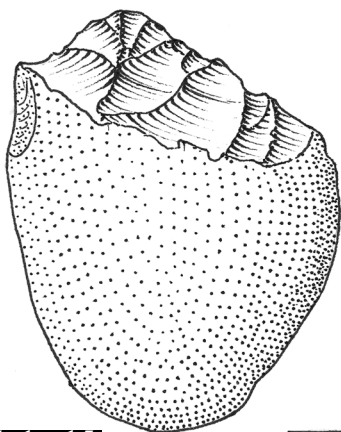
Sp2 - 13 onderlegger

grootte van de werktuigen is hier ook waarschijnlijk debet aan. Er lijkt bij Spaubeek een tendens te zijn naar het vervaardigen van relatief kleine werktuigen. Enkele grotere stukken vuursteen werden opgedeeld voor het verkrijgen van kleinere werktuigen (Sp2-93 en 94). De grootte van het gebruikte basismateriaal is hier dus niet altijd bepalend voor de afmetingen van de werktuigen. Spaubeek 1 leverde een joint op, waar een werktuig deel van uitmaakt (Sp1-95). Het betreft hier een relatief grote miocene rolsteen van vuursteen die ontkopt is. De zo verkregen afslag is nabewerkt tot een schaaft, die gebruiksretouche vertoont.

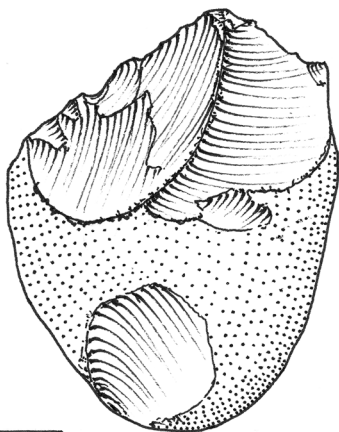
Werktuigen

Werktuigtypen gevonden bij Spaubeek 1 en 2 zijn choppers en choppingtools met de functie van schaven, holschaven, billhooks en een enkele schrabber. Verder trekkers, rostrocarinaten, bekstekers, een enkele eenvoudige steker (Sp2-71) en polyeders. Boren zijn over het algemeen klein. Enkele Bilzingsleben-boren komen voor naast de gewone typen, evenals ruimers. Combinatiewerktuigen komen regelmatig voor en een enkele typische Tajaapunt (Sp2-83). Als laatste kunnen enkele getande werktuigen genoemd worden. De bewerking is over het algemeen niet meer dan noodzakelijk, waardoor uitgebreide retouches achterwege blijven. Functionaliteit van de werktuigen staat voorop. De geringe

Spaubeek 2 leverde tien joints op waar werktuigen onderdeel van zijn. Van relatief grote stukken vuursteen zijn drie joints aangetroffen die een werktuig opleverden (Sp2-93-94 en 104). Bij de eerste twee is sprake van een aanpassende afslag die nageretoucheerd is tot schrabber. Opmerkelijk is dat op de werkkanten geen sprake is van afsplintering. Waarschijnlijk zijn de schrabbers na vervaardiging niet gebruikt, of op zachte materialen. De derde joint van een relatief groot stuk vuursteen is een plat stuk waarop cortexresten. Door één afslag te verwijderen werd een eenvoudige holschaaft verkregen. Het werktuig vertoont afsplintering aan de rand van de ontstane notch. Hoewel cortexresten wel aanwezig zijn lijkt het stuk aangevoerd door de Maas. Bij joint (Sp2-96), ook van vuursteen, is sprake van twee werk-

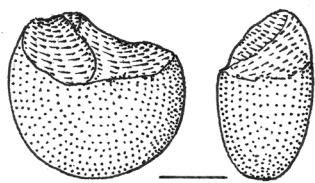

Sp1 - 15

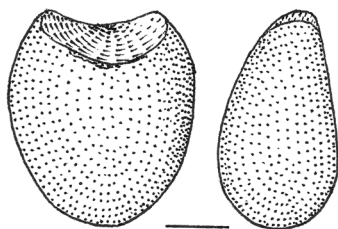

Sp1 - 16

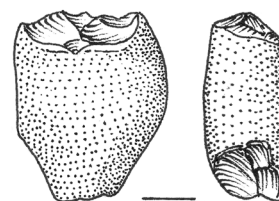
Spaubeek. Sp1-15 choppingtool, Sp1-16 chopper/bekschaaft

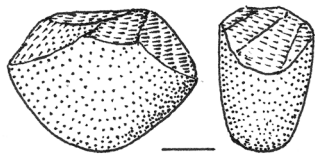
Sp2 - 17

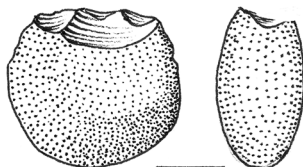
Sp2 - 18

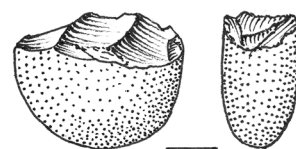
Sp2 - 19

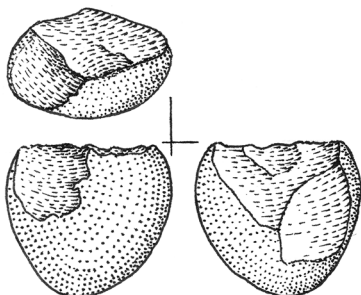
Sp2 - 20

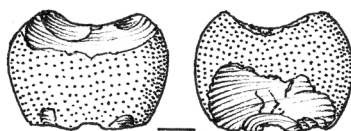
Sp2 - 21

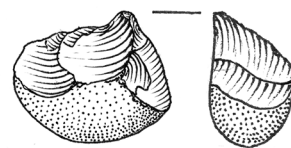
Sp2 - 22

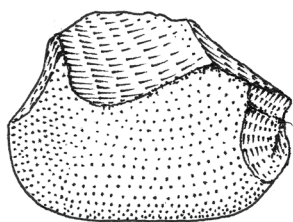
Sp2 - 23

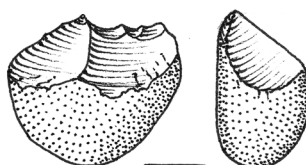
Sp2 - 24

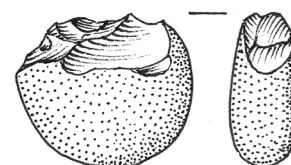
Sp2 - 25

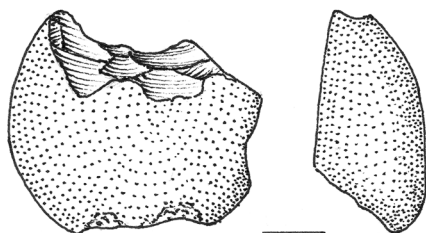
Sp2 - 26

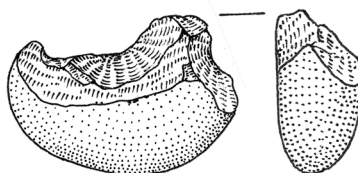
Sp2 - 27

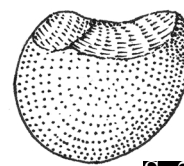
Sp2 - 28

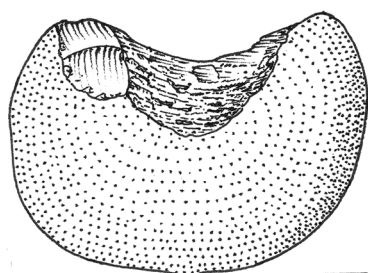
Sp2 - 29

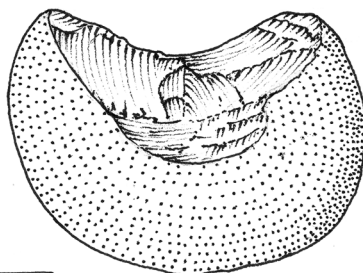
Sp2 - 30

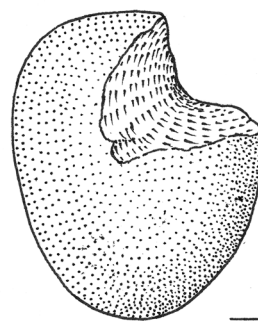
Sp2 - 31

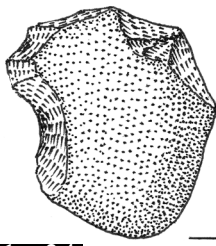
Sp1 - 32

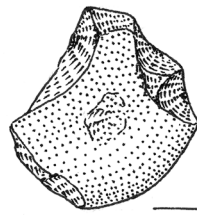
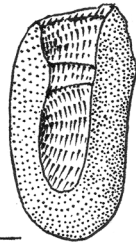
Sp2 - 33

Spaubeek. Choppers met de functies van schaven en holschaven. Tek. Ab Lagerweij.

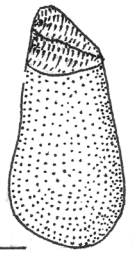
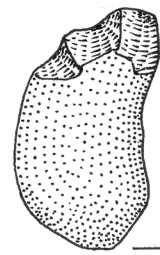
Sp1 - 34

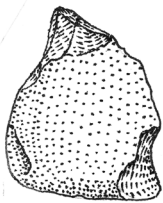
Sp2 - 35

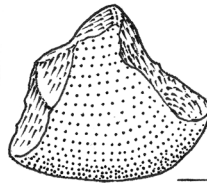
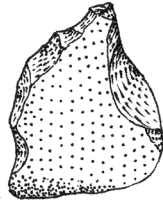
Sp2 - 36

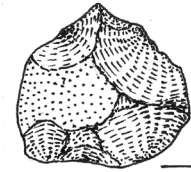
Sp1 - 37

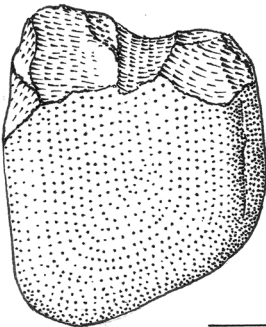
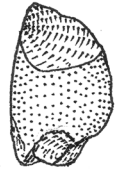
Sp2 - 38

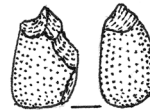
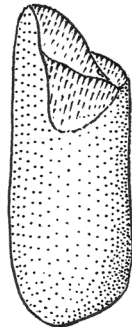
Sp1 - 39

Sp2 - 40

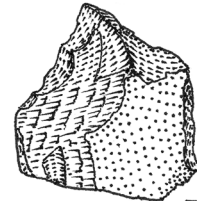
Sp1 - 41

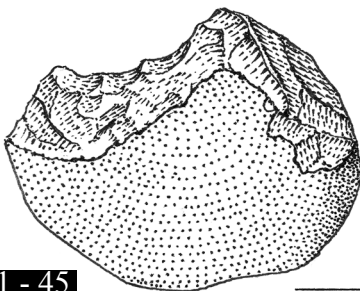
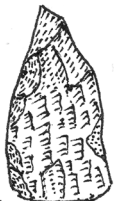
Sp2 - 42

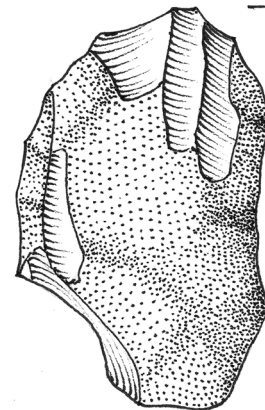
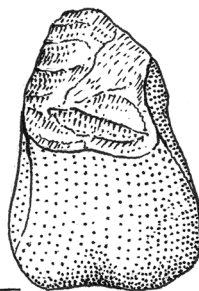
Sp1 - 43

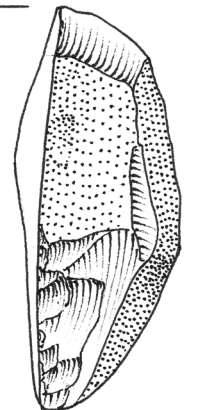
Sp2 - 44

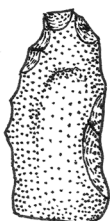
Sp1 - 45

Sp1 - 46

Sp2 - 47

Sp2 - 48

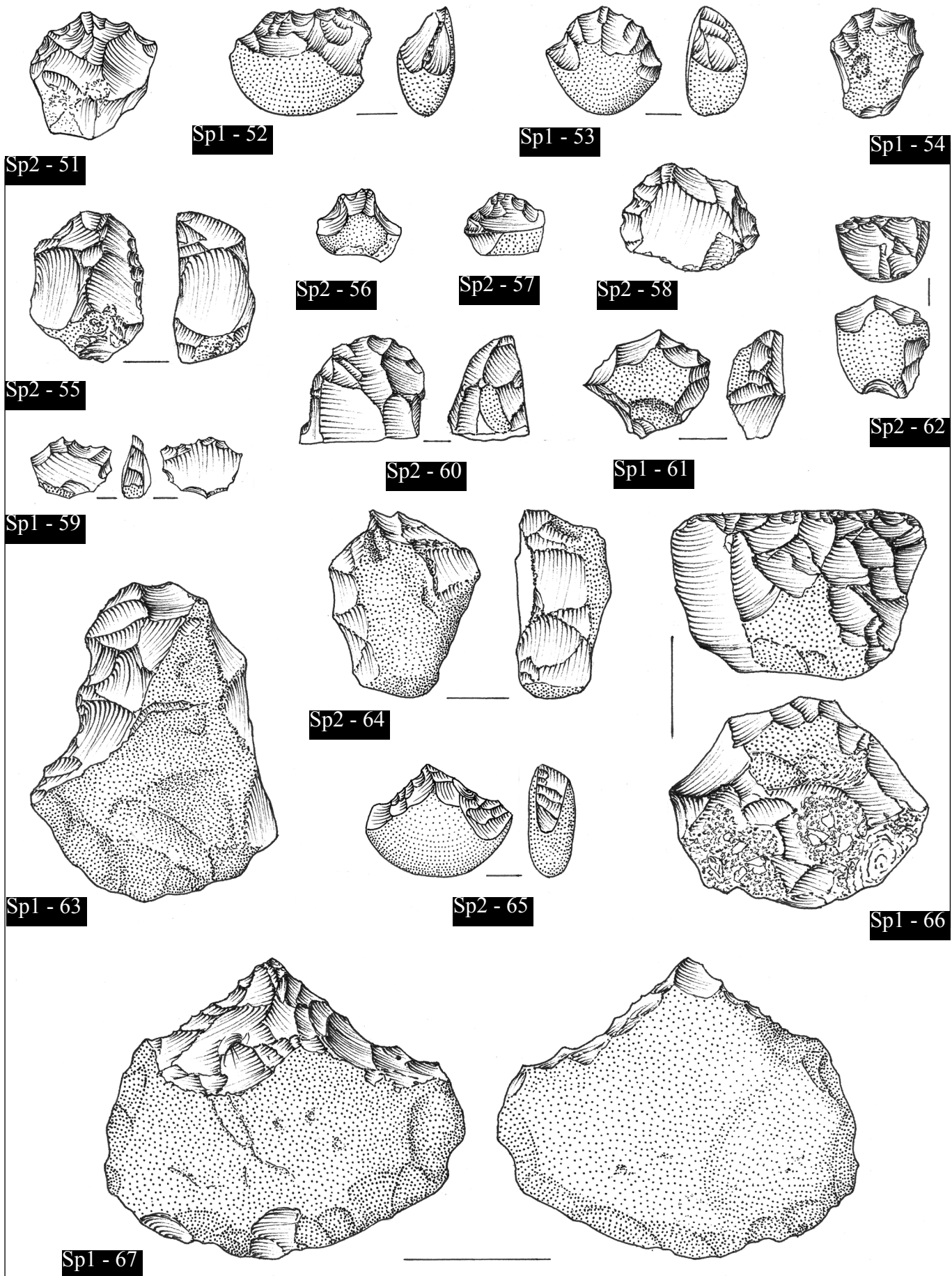
Sp1 - 49

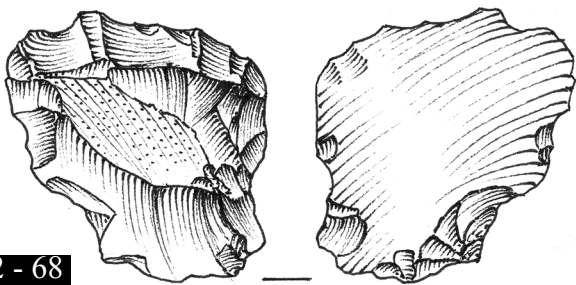
Sp1 - 50

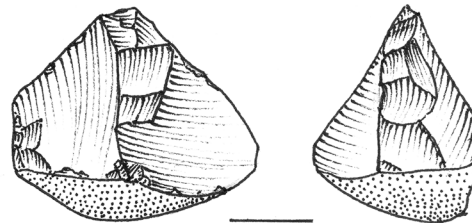
Spaubeek. Verschillende typen schaven waarvan Sp1-43 een billhook en Sp2-48 een bekschaaf is. Tek. Ab Lagerweij.

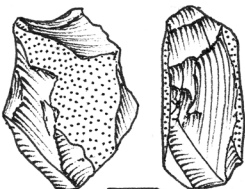
Spaubeek. Schaven en schrabberachtigen waarvan de chopper/spitsschaaf Sp2-65 dezelfde functionele kenmerken vertoont als spitsschaaf Sp1-67. Tek. Ab Lagerweij.

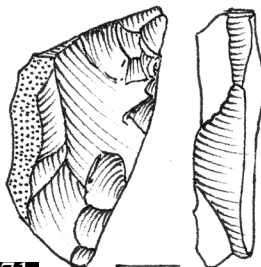
Sp2 - 68

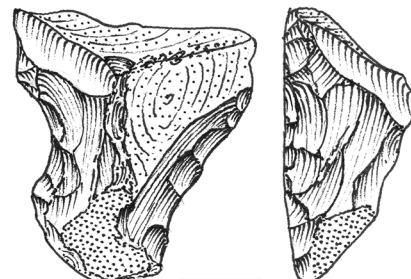
Sp2 - 69

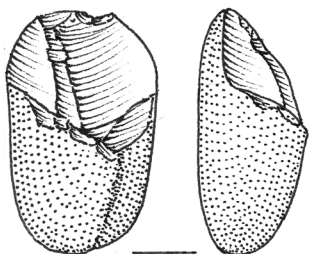
Sp2 - 70

Sp2 - 71

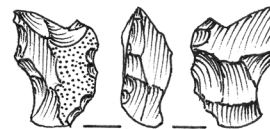
Sp2 - 72

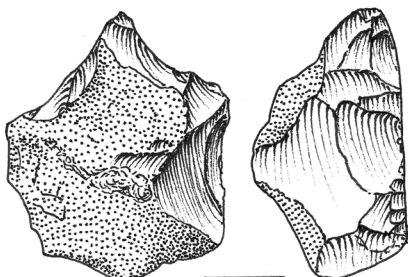
Sp2 - 73

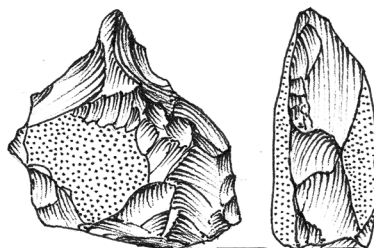
Sp1 - 74

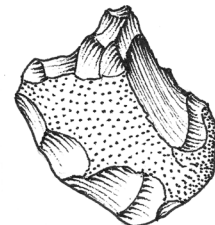
Sp1 - 75

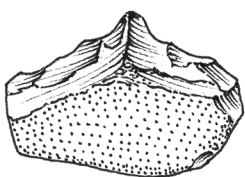
Sp1 - 76

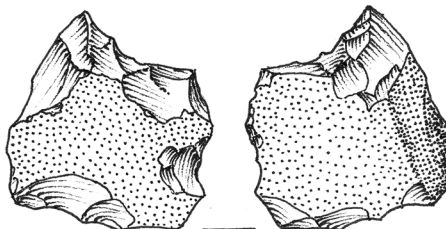
Sp1 - 77

Sp2 - 78

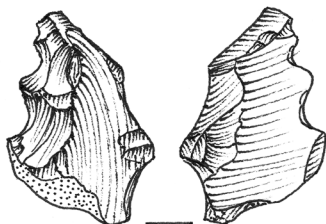
Sp1 - 79

Sp2 - 80

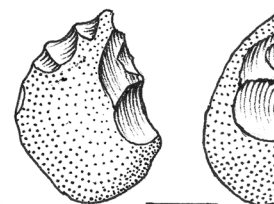
Sp2 - 81

Sp2 - 82

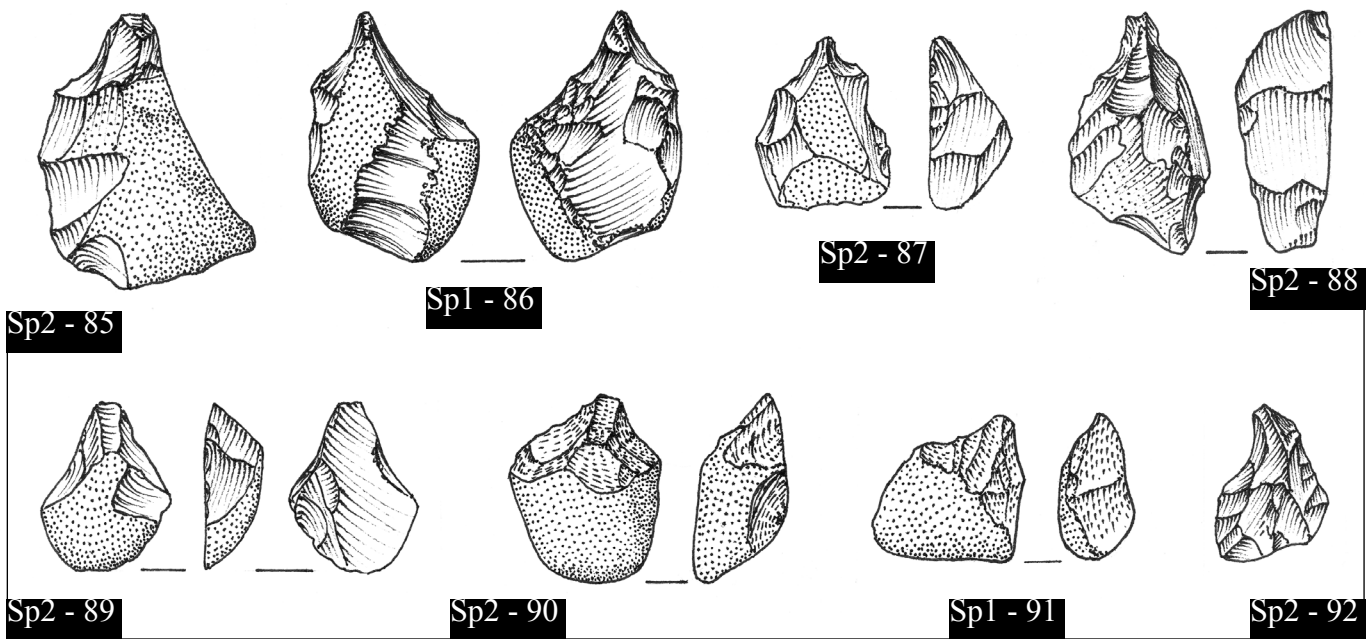

Sp2 - 83

Sp2 - 84

Spaubeek. Diverse werktuigen waarvan Sp2-69 een snijdende werking heeft, Sp2-71 een steker, Sp1-74 en 75 bekstekers. Sp1-76-77-79 en Sp2-78-80-81 Rostrocarinaten met meerdere functies zoals: holschaaf, boor/ruimer, en bekstekers. Tek. Ab Lagerweij.

Spaubeek. Sp2-85-87-88 en Sp1-86 verschillende boren/ruimers. Sp2-89-90 en Sp1-91-92 zijn diverse typen bekstekers. Tek. Ab Lagerweij.

tuigen, een ruimer en een schrabber. Beide zien er niet uit of ze intensief gebruikt zijn, hoewel dat op dit soort vuursteen (lichtbruin, korrelig, weinig patina) moeilijk te beoordelen is.

Op miocene rolstenen van vuursteen zijn vier joints gevonden waarop een werktuig past. Joint (Sp2-100), een aan de twee korte zijden bewerkte miocene rolsteen van vuursteen, leverde een schrabber op. Hoewel klein van formaat, is de afslag duidelijk geretoucheerd. De schrabber lijkt aan de werkkant afsplintering te vertonen. De andere zijde van de rolsteen vertoont kenmerken van zeer intensieve slagsporen. Blijkbaar is hier bij herhaling geprobeerd een derde afslag van de rolsteen te verwijderen.

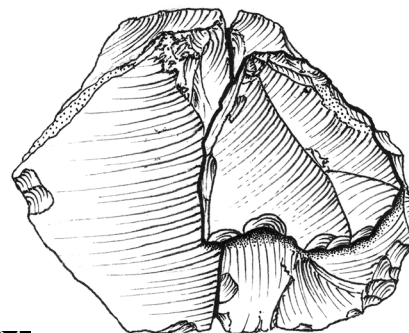
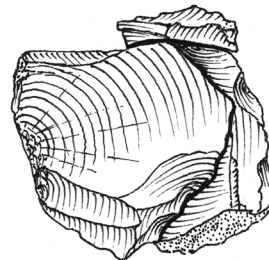
Joint (Sp2-101) leverde een combinatiewerktuig op, namelijk een holschaaf waarop een trekker is gemaakt. Een kleine boor werd gemaakt op een afslag van joint (Sp2-99). Joint (Sp2-102) leverde een kleine schaaf op. De laatste twee zijn, hoewel klein, goed hanteerbaar. Van Revinienkwartsiet is joint (Sp2-98). Het gaat hier om een holschaaf, die waarschijnlijk in een later stadium als aambeeld in tweeën geslagen is. De holschaaf vertoont duidelijk afsplintering. Als laatste kan een joint van een witte kwarts rolsteen genoemd worden (Sp2-97). Het betreft hier een getand werktuig.

Typologisch gezien zijn er veel overeenkomsten tussen de artefacten van Spaubeek 1 en 2 en die van Bilzingsleben en Verteszöllös. Opvallend in dit kader is dat Mania (1990), vermeldt dat zowel bij Bilzingsleben als bij Verteszöllös niet alleen dezelfde grondvormen voorkomen, maar dat sommige artefacten van beide groepen zo sterk op elkaar lijken, dat ze nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn. Hij vindt het ook opvallend dat de grotere rolsteenwerktuigen als choppers, choppingtools en slagstenen gemiddeld de helft kleiner zijn bij Verteszöllös dan bij Bilzingsleben. Hij schrijft dit toe aan het ontbreken van de olifant als jachtbuit bij Verteszöllös. Voor het bewerken van de grotere olifantbotten zijn waarschijnlijk ook grotere werktuigen nodig geweest. De meeste werktuigen (80%) schrijft Mania toe als bedoeld voor de bewerking van bot en hout.

Ook ziet Mania in de cultuur van Choukoutien (China)

joint met werktuig

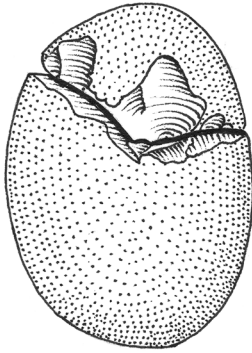
Sp2 - 93

Sp2 - 94

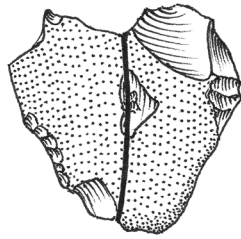
joint met werktuig

een belangrijke parallel. De werktuigen uit de lagen 6 en 7 (= ontwikkelingsfase 2) maar vooral die van laag 1 tot en met 5 (= 3^e en jongste fase) komen volgens hem overeen met Bilzingsleben en Verteszöllös.

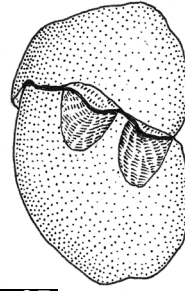
Sp1 - 95

joint met werktuig

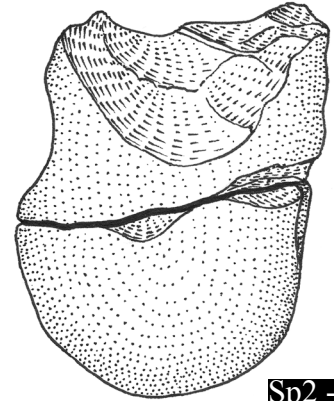
Sp2 - 96

joint van twee werktuigen

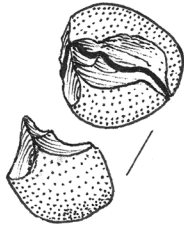
Sp2 - 97

joint met getande krabber

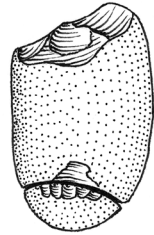
Sp2 - 98

joint met holschaaf

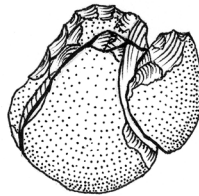
Sp2 - 99

joint met boor

Sp2 - 100

joint met werktuig

Sp2 - 101

joint met werktuig

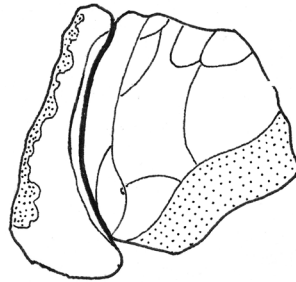
Sp2 - 102

joint met schaafe

Sp2 - 103

joint van kern met afslag

joint met werktuig

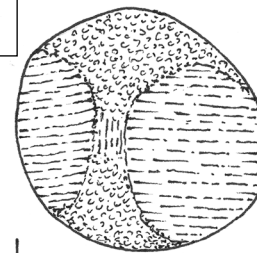
Sp2 - 104

Spaubeek. Diverse joints en een slijpsteen

Slijp- en polijststenen

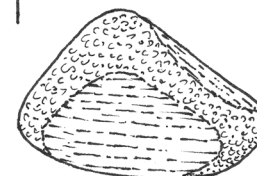
De slijp- en polijststeen van Spaubeek 1 (Sp1-105) is van een fijnkorrelige kwartsitische zandsteen en heeft een bol slijpvlak. Deze heeft een open oppervlaktestructuur en voelt ruw aan. Tevens heeft deze steen drie polijstvlakken. De structuur op deze vlakken is zeer dicht en voelt glad aan. Dit is hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door intensief polijsten van botmateriaal, hertshoorn en mogelijk ivoor. De polijstvlakken kunnen in een eerder stadium als slijpvlakken gebruikt zijn. Na afslijting en verdichting hebben ze waarschijnlijk een polijstfunctie gekregen. Twee van de polijstvlakken zijn iets hol en één heeft een bolle vorm.

Bij Spaubeek 2 zijn vier slijp- en of polijststenen gevonden. De grootste (Sp2-107) is van een grofkorrelige kwartsitische zandsteen en is oorspronkelijk groter geweest. Het grote, iets bolle vlak is ruw en open van structuur en heeft waarschijnlijk een slijpfunctie gehad. De zijkant van de steen (het niet gebroken deel) heeft heel duidelijk een polijstfunctie gehad. Hoewel deze steen voor zijn soort zeer grofkorrelig is, is de zijkant buitengewoon glad en verdicht als gevolg van intensief gebruik. Het polijstvlak volgt de gehele zijkant van de steen en is bijna perfect vlak. De steen is mogelijk later als aambeeld gebruikt waardoor hij (in tweeën?) gebroken is. (Sp2-108) is een kwartsitische zandsteen die fijnkorrelig is. De onderzijde van deze steen is als slijpsteen

Sp1 - 105

steen met bol slijpvlak

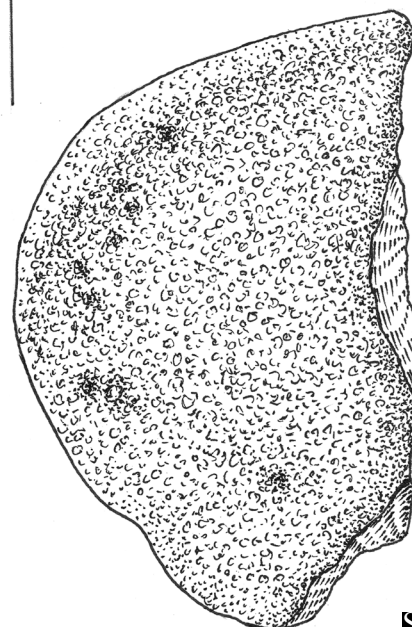
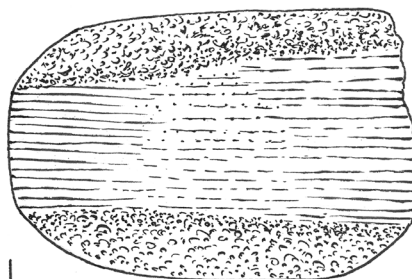
gebruikt. Door intensief gebruik voelt deze zijde redelijk glad aan en is het oppervlak al behoorlijk verdicht. Het slijpvlak heeft echter nog niet de gladheid en verdichting die polijstvlakken hebben. Ook (Sp2-109) heeft waarschijnlijk een slijpfunctie gehad. Deze kwartsitische zandsteen is fijnkorrelig. Bijzonder aan dit werktuig is de gehakte sleuf op het grootste breukvlak van de steen. Het oppervlak van de uitgehakte sleuf is ruw en niet verdicht. De uiteinden van de sleuf zijn echter wel glad en iets verdicht en lijken gebruikt te zijn om te slijpen. Mogelijk werd op deze manier hout en of bot aangepunt.

Als laatste kan een joint (Sp2-106) genoemd worden bestaande uit twee delen van een zeer fijnkorrelige kwartsitische zandsteen. Een vlak dat doorloopt op beide fragmenten is glad afgesleten en verdicht en heeft waarschijnlijk een polijstfunctie gehad. Het vlak heeft een iets holle vorm. Ook deze steen is mogelijk later als aambeeld in meerdere fragmenten stukgeslagen.

De aanwezigheid van slijp- en polijststenen bij Spaubeek 2, duidt op een langer verblijf. De stenen zijn langdurig gebruikt wat aan de slijtage van de stenen is af te lezen. Het werkplaatskarakter van Spaubeek 2 duidt hier ook op. Er werden aambeeldstenen gevonden, die langdurig gebruikt zijn.

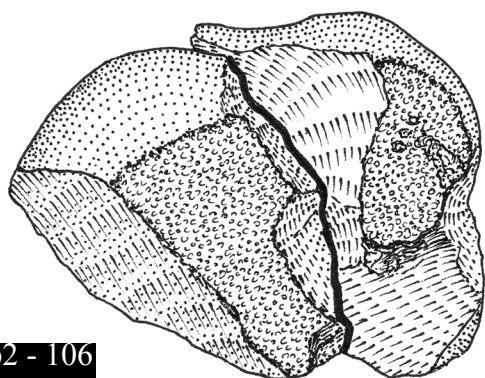
Een langer verblijf, seizoengebonden bijvoorbeeld, impliceert dat er mogelijk ook hutten of tenten aanwezig zijn geweest. Bij Bilzingsleben is dat ook aangetoond (Mania, 1990).

Slijp- en polijststenen als hierboven beschreven zijn bekend van de oud paleolithische vindplaats Banholt (Boer en Kelderman, 1985, zie noot) en Neer (Kelderman en van der Drift, 2003).

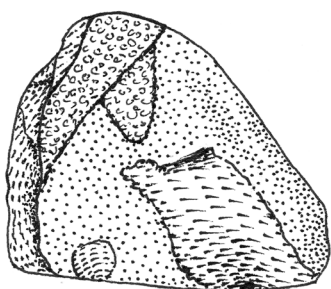
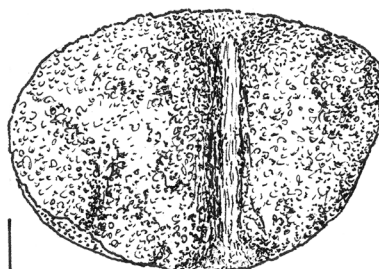
Sp2 - 107

steen met polijstvlak

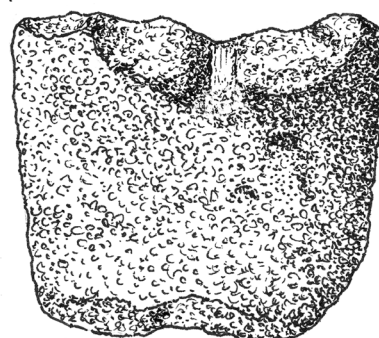
Sp2 - 106

gebroken steen met ruwe slijpvlakken

Sp2 - 108

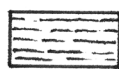
steen met slijpvlak

Sp2 - 109

steen met slijpgleuf

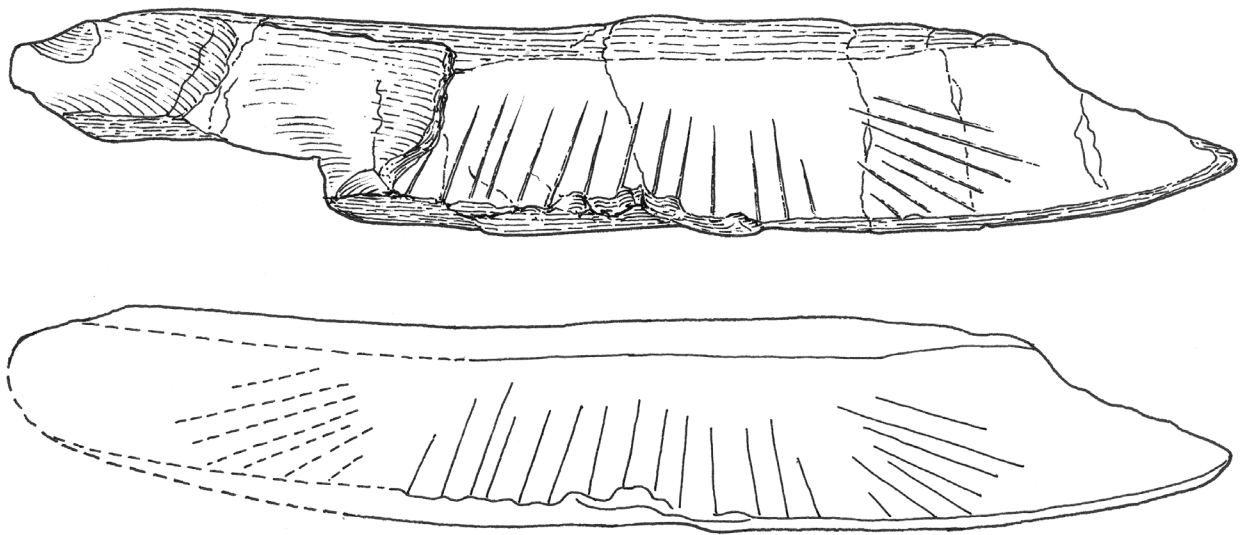
Spaubeek. Slijp- en polijststenen. Tek. Ab Lagerweij.

polijstvlak

slijpvlak

Gegraveerd botfragment van Bosolifant uit Bilzingsleben. Naar Mania 1990.

Een bijzondere culturele component?

Het vinden van een aantal kwartsietische slijp- en polijststenen tussen de artefacten uit de site Spaubeek riep bij ons een aantal vragen op. Zoals: Waar zouden ze voor gebruikt zijn, voor welk materiaal en met welk doel. Het raadplegen van de publicatie over de oud paleolithische vindplaats bij Bilzingsleben (Mania, 1990) gaf de mogelijke oplossing. Door bijzondere vondstomstandigheden is daar het organische materiaal bewaard gebleven. Daarvan is het botmateriaal in dit kader zeer belangrijk. Deze publicatie geeft ook een hoofdstuk over speciale culturele uitingen. Deze betreffen vier botfragmenten van bosolifant. Ze zijn vlakgeslepen en gepolijst en daarna zijn er graveringen op aangebracht. Dit zijn voor ons abstracte afbeeldingen, maar het is duidelijk dat zij bewust zijn aangebracht. De gegraveerde fragmenten zijn 40 cm, 28,5 cm, 19 cm en 11,3 cm lang. In het vondstmateriaal van Bilzingsleben heeft men waarschijnlijk geen slijp- en polijststenen aangetroffen of men heeft deze niet herkend. Het interessante feit doet zich dus voor dat Bilzingsleben gegraveerde botfragmenten oplevert maar geen slijp- of polijststenen. Spaubeek echter heeft wel de slijp- en polijststenen maar niet het bewerkte botmateriaal. De vondstomstandigheden op deze plek laten dit niet toe.

Een andere vindplaats met vondstomstandigheden als die van Bilzingsleben is Gönnersdorf (Bosinski, 1981). Deze vindplaats is wel veel later te dateren, omstreeks 10.400 v. Chr. en wordt toegeschreven aan een Magdalénien fase. Het karakter van deze vindplaats is gelijk aan die van Bilzingsleben. Ook hier wordt botmateriaal gevonden waarvan een deel geslepen en gepolijst is en waar veel graveringen op voorkomen. Alleen hebben de afbeeldingen meer het karakter van het Magdalénien zoals dit in Oost-Europa en Frankrijk is aangetroffen. Belangrijk is dat ook hier voor het slijpen en polijsten van het te graven bot slijp- en polijststenen zijn gebruikt. In de publicatie van deze opgraving worden vier polijststenen van kiezellesteen (lydiet) afgebeeld en ook als zodanig beschreven.

Datering

Omdat de artefacten van Spaubeek op de Formatie van St. Geertruid liggen en onder de Saale-löss, is een nauwkeurige datering op deze gronden niet mogelijk. Er kan slechts gesteld worden, dat de artefacten jonger

zijn dan het Menapien (= pre-Cromer) en ouder dan de Saale-löss. Typologisch gezien, zien wij verwantschap met de artefacten van Verteszöllös (400.00-450.000) en Bilzingsleben (rond 300.000). Ook vondsten van Jabeek, Bahholt, Nagelbeek-Brull en 't Rooth-Nekami worden hiermee in verband gebracht (Boer en Kelderman, 1985). Volgens recentere metingen is een jongere datum voor de artefacten van Verteszöllös aannemelijk (Mania, 1990). Voorlopig zouden wij de artefacten van Spaubeek een Holstein ouderdom willen toekennen.

Het Holsteinien

Deze interglaciale periode (250.000 – 300.000) is genoemd naar de Noordduitse landstreek met die naam. Het is de interglaciale periode na het Elsterien en voorafgaande aan het Saalien (Mol en van Essen, 1992). In deze periode bestaat ons land uit een vlakke delta, opgebouwd uit materiaal dat is aangevoerd door zuidelijke en oostelijke rivieren (Borman, 1984). Door het afsmelten van de ijskap drong de zee weer door tot in het noorden van ons land. Het kustverloop in het noorden van ons land zal ongeveer hetzelfde geweest zijn als nu.

De flora en fauna uit deze periode is in ons land vooral bekend door de fossielen en plantenresten gevonden in de kleigroeven van de Oostgelderse plaats Neede. Voorheen werd het Holsteinien ook wel Needien genoemd (van der Vlerk en Florschütz, 1949).

De grotere zoogdieren die in het Holsteiniën in Nederland voorkwamen zijn: twee neushoornsoorten (*Dicerorhinus merckii* en *Dicerorhinus hemitoechus* ofwel de steppen-neushoorn). De eerste was een bladeter en leefde in de bossen. De tweede was een graseter en leefde meer op open plaatsen als rivierdalen. Verder edelhert (*Cervus elaphus*) en ree (*Capreolus capreolus*), paard (*Equus sussenbornens*), bosolifant (*Palaeoloxodon antiquus*), oerrund (*Bos primigenius*) en mogelijk ook het nijlpaard (*Hippopotamus amphibius*).

Deze dieren leefden in een watrijke en bosrijke omgeving in een klimaat met een gemiddelde juli-temperatuur van 20 graden Celcius. Aan het eind van het Holsteinië daalde de temperatuur vrij sterk en na verloop van tijd kwam de gemiddelde juli-temperatuur niet meer boven de 5 graden Celcius waarmee het Saalien zich aankondigde.

Bilzingsleben

De vindplaats Bilzingsleben (Mania, 1990) bevindt zich in het noordelijk deel van het Middengebergte, tussen het Thüringerwoud en het midden van de Elbe en Saale in het huidige Duitsland. Al vroeg in de negentiende eeuw was er paleontologische belangstelling voor dit gebied. In het interglaciale Holsteinien zetten kalk- en koolzuurrijke bronnen in relatief korte tijd in de omgeving een laag af die door een snelle afdekking veel resten van flora en fauna bewaarde. Ook een zandige rivieroever met de overblijfselen van menselijke activiteiten werd afgedekt en bewaard. Deze afgezette kalklagen waarvan het koolzuur oploste, zetten zich om in travertijn. In de vrijgelegde vondsthorizont zijn resten van menselijke activiteiten gevonden. Naast vele fossiele vondsten van grote zoogdieren werden grote aantallen artefacten gevonden. De aanwezigheid van een groot complex van benen werktuigen maakt de vindplaats Bilzingsleben van bijzondere waarde voor de bestudering van het oud-paleolithicum. Hoewel oud-paleolithische benen werktuigen zeldzaam zijn, worden de weinig bekende vondsten in verband gebracht met Homo Erectus.

Site:

In een steengroeve nabij Bilzingsleben werd tot 1989 een oude oeverwal met een vondsthorizont met paleontologische en archeologische vondsten vrijgemaakt. Deze had een oppervlakte van ongeveer 500m². In de periode daarna is er nog eens een deel van gelijke grootte vrijgelegd.

Datering:

Aan de hand van geologie en paleontologie wordt de site geplaatst tussen de Elster- en de Saale ijstijd in het Holsteinien, (± 300.000 jaar voor heden).

Werktuigen:

In totaal zijn er 475.000 artefacten gevonden. Daarvan zijn 5 à 6000 vervaardigd van rolstenen. 10% hiervan heeft gediend als z.g. onderlegger. 1800 (30%) van de rolsteen artefacten zijn werktuigen. Van silex werden 150.000 artefacten gevonden. Daarvan zijn er 36.000 als slagsteen gebruikt (24%). 22.500 werktuigen zijn van silex (16%). Daarnaast werden er 90.000 afslagen gevonden (60%). Er werden slagstenen van kwartsiet met een formaten van tussen de 7cm en 25 cm gevonden. Daarvan werd 70% gebruikt voor het slaan van kleine werktuigen van vuursteen. Ook werden 225 werktuigen gevonden van gewei, (edelhert). Van de stoottanden van de bosolifant zijn 120 grote (100 tot 160 cm) werktuigen gevonden evenals 700 splijfstuk ken en 260 afslagen daarvan. Van 50 grote splijfstukken langer dan 25 cm zijn er 20 tot werktuig gemaakt.

Culturele Component:

Gepolijste delen van bot en ivoor werden gevonden met graveringen die zeer bewust aangebracht zijn. In een rangschikking van botvondsten, waaronder de schedel en een atlaswervel van een grote bison en een kleine stoottand van een olifant, wordt opzet verondersteld.

Menselijke fossielen:

Er werden te Bilzingsleben menselijke fossielen aangetroffen. Tot 1989 werden elf schedelresten en zeven tanden gevonden van Homo Erectus.

Fauna:

Aangetroffen zijn Bosolifant (*Palaeoloxodon antiquus*); Bosneushoorn (*Dicerorhinus kirchbergensis*); Steppen neushoorn (*Dicerorhinus hemitoechus*); Bison (*Bison priscus*); Oeros (*Bos primigenius*); Waterbuffel (*Bubalus murrensis*); Wildpaard (*Equus sp*); Edelhert (*Cervus elaphus*); Damhert (*Dama sp*); Beer (*Ursus sp*); Wild

zwijn (*Sus scrofa*); Ree (*Capreolus capreolus*); Leeuw (*Panthera spelaea*); Lynx (*Lynx lynx*); Wilde kat (*Felis silvestris*); Wolf (*Canis lupus*); Vos (*Vulpes sp*); Das (*Meles sp*); Bever (*Castor fiber*); Oudere beversoort (*Trogontherium cuvieri*); Makaak (*Macaca sp*).

Conclusie

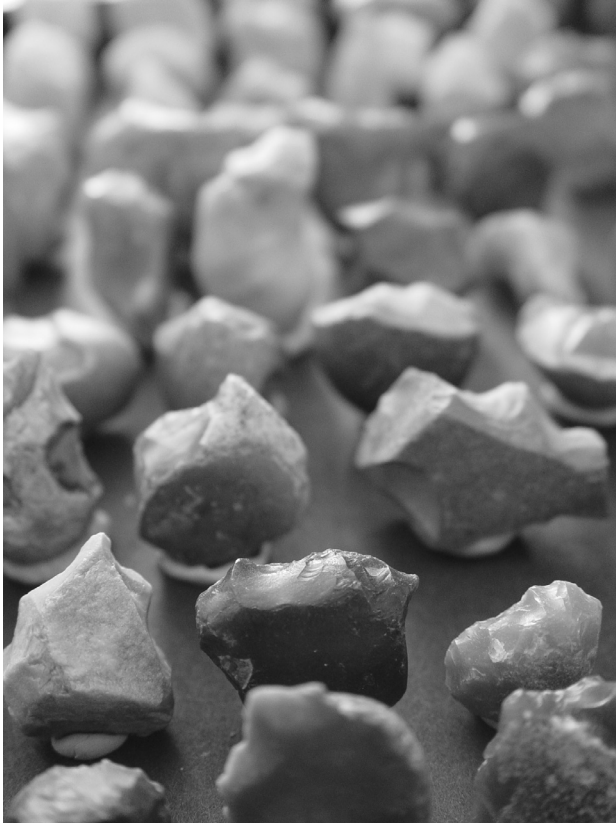
Het mag duidelijk zijn dat de omvang van het vondst-complex een summier weergave van de mogelijke werkelijkheid is. Deze in situ is belangrijk voor de door ons nog te publiceren vindplaatsen rond Jabeek. De gegevens van deze publicatie geven hiertoe een nuttige aanzet. De grote hoeveelheid vondsten van deze vindplaatsen zal een kwantitatieve bestudering van het materiaal mogelijk maken. Uniek van deze vondst in de groeve van Spaubeek is het werkplaatskarakter met zijn 29 joints. Ook is de vergelijking die wij hebben kunnen trekken met de vindplaats Bilzingsleben van grote waarde gebleken. De mogelijke toepassing van de gevonden slijp- en polijststenen van Spaubeek werd hierdoor duidelijk.

Alle werktuigen zijn in het bezit van de auteurs. De artefacten werden getekend door Ab Lagerweij.

Noot, interessant is dat volgens Boer en Kelderman (1985), slijpstenen bij de Jabeektraditie niet voorkomen. Ze werden door ons echter wel gevonden bij Spaubeek en op enkele plaatsen direct in de omgeving van Jabeek temidden van grote aantallen artefacten van de Jabeektraditie.

Gebruikte literatuur:

Boer, H.B. en P.H. Kelderman, 1985: Een vergelijkend statistisch onderzoek van drie Nederlandse componenten van het C.C.C. Archeologische Berichten 16, pag. 30 en 42. **Borman, R. e.a. 1984:** De IJstijden in de Nederlanden. Terra, pag. 12. **Bosinski, G.1981:** Gönnersdorf, Eiszeitjäger am Mittelrhein. Rhenania Verlag, Koblenz. **Drift, J.W.P. van der, 1991:** Archeologie 3, pag. 2-38. **2001:** APAN Extern 9, pag. 45-74. **Hellinga, W.Tj, 1980:** Elseviers Zwerfstenen Gids. Elsevier Nederland B.V., pag.194. **Kelderman, P. en van der Drift, J.W., 2003:** Het Oudpaleolithicum van Neer-Broekheide. Apan-extern.**Leaky, M.D. 1979:** Olduvai Gorge: My search for early man. William Collins Sons &Co, London, pag.83-86. **Lijn, P. van der, 1986:** Het Keienboek, gesteenten en fossielen in Nederland. Thieme, 7^e druk, Zutphen, pag. 146 en 156. **Mania, D, 1990:** Auf dem Spuren des Urmenschen, die Funde von Bilzingsleben. Deutsche Verlag der Wissenschaften GmbH, Berlin, pag.129 en 132 e.v. **Mol, D. en H. van Essen, 1992:** De Mammoet, sporen uit de ijstijd. BZZToH, Den Haag, pag. 18. **Peeters, H, Musch, J, en Wouters, A, 1988,** Les Plus Anciennes Industries des Pays-Bas, l'Anthropologie, tome 92, nummer 2, pag. 692-696. **Roebroeks, W, 1980:** De Middenpaleolithische vindplaats Sint Geertruid. Archeologische Berichten 8, pag. 21 e.v. **Vlerk, I.M. van der en F. Florschütz, 1949:** Nederland in het IJstijdvak. De Haan, Utrecht, pag. 149-172. **Wouters, A.M. 1979:** Archeologische Berichten 6, pag. 27-32. **1980:** Archeologische Berichten 7, pag. 20. **1981:** Archeologische Berichten 9, pag. 42. **1981:** Archeologische Berichten 10. **Zonneveld, J.I.S., 1977:** Tussen de Bergen en de Zee. Scheltema en Holkema, pag. 109, 212 en 213.

Enkele sfeerimpressies van de 'kleinpebble'-cultuur Spaubeek 1 en 2. De typologie en de gegevens van de site maken het mogelijk om een vergelijking te maken met Bilzingsleben en Jabeek. Het kan mogelijk gedateerd worden tussen de Elster- en de Saale-ijstijd in het Holsteinien van 250.000 - 300.000 BP. In totaal werden uit het Spaubeekmateriaal 27 joints gereconstrueerd. (Foto's K.G.)

Gekerstende oude heilige plaatsen. Een oproep.

Door Klaas Geertsma

Rechts van de ingang, bij kerkuitgaan, van de kerk van Anloo maakt een grote veldkei deel uit van het gebouw. Is het een overblijfsel van een ouder prehistorisch heiligdom op dezelfde plaats? Naast veel Drentse kerken liggen veldkeien in de directe nabijheid op de kerkterreinen. Zo'n 1000 jaar geleden werden de oude heilige plaatsen gekerstend. Zijn deze stenen restanten van oude heiligdommen als menhirs of steenkringen? Foto's Govert van Noort.

Bij de kerk van Den Burg op Texel maakt een veldkei op precies dezelfde wijze deel uit van het gebouw. Ook deze ligt bij het kerkuitgaan rechts van de ingang. Komt het bij meer kerken voor tussen Anloo en Den Burg en op andere plaatsen op de oude gronden? Kent u voorbeelden, geeft die dan door aan de auteur van dit stukje. Het vermoeden bestaat dat de plaatsing van de steen en de 'richting' van de kerk met elkaar te maken hebben.

D *De vroegste stenen Christelijke kerken van ons land herbergen mogelijk in hun constructie prehistorische elementen. Dit is zichtbaar bij de kerk van Anloo (links) en de kerk van Den Burg op Texel (rechts). Bij beide kerken zijn keistenen geïntegreerd in het bouwwerk. Beide stenen bevinden zich rechts van de ingang. In Engeland is een precies gelijke situatie bekend bij een vroeg Christelijke kerk. De stenen werden niet voor fundering gebruikt, aangezien ze voor het grootste deel buiten het bouwwerk uitsteken. En omdat de muur er maar een hoekpunt overheen gemetseld is, kan het niet anders dan dat de stenen er al gelegen hebben voordat er met de bouw van de kerken werd begonnen. Ze behoorden bij het bouwplan van het heiligdom.*

Het lijkt er op dat ze voor de kerkganger zichtbaar moesten zijn. De stenen zijn mogelijk restanten van oudere prehistorische voorchristelijke heiligdommen die op dezelfde plaatsen lagen. Die kunnen de vorm hebben gehad van één of meerdere staande stenen, de 'menhirs', of een steenkring, een 'henge'. Daar is echter niet meer achter te komen omdat in ons land geen van dergelijke bouwwerken zijn aangetroffen. Hunebedden 'dolmens' stammen echter uit hetzelfde tijdvak en worden ook in landen aangetroffen waar menhirs en steenkringen veelvuldig voorkomen, zoals Engeland, Ierland, Frankrijk en Portugal. In België en Duitsland zijn ook nog een paar menhirs en een enkele steenkring aanwezig. Denemarken kent ze ook, maar die zijn van een wat jongere datum, maar nog wel prehistorisch. Langs de gehele noordwestelijke rand van Europa worden ze aangetroffen. Al deze bouwwerken behoren tot de neolithische Megalithencultuur. Gezien het gegeven dat hunebedden tot die cultuurfase behoren is het niet uit te sluiten dat in onze streken daarnaast ook menhirs en steenkringen waren opgericht.

Het is bekend dat tijdens de kerstening van Europa in de vroege Middeleeuwen, ongeveer 1000 jaar geleden, er heel wat oude heidense heiligdommen zijn gesloopt. Een groot deel echter werd heel gewoon door de Kerk ingelijfd, simpel door ze te kerstenen. In Spanje, Portugal, Frankrijk, Ierland en Engeland zijn fraaie voorbeelden te zien van complete hunebedden of menhirs die in de

kerkmuren zijn ingemetseld, of binnenin het gebouw of op het bijbehorende terrein staan. Bovenop losstaande menhirs in het veld werden kruizen geplaatst. De kerstening heeft meerdere eeuwen in beslag genomen, maar uiteindelijk werden alle oude gewijde heidense heiligdommen en cultusplaatsen er aan onderworpen. Het is bekend dat het volk in het begin in de nieuwe heiligdommen ook oude goden bleef aanbidden. Muurschilderingen wijzen daar ook op. De kerk had het goed gezien; neem de oude heilige plaatsen over waar het volk samenkomt voor hun rituelen en erediensten, introduceer beetje bij beetje de nieuwe godsdienst en het volk keert zich niet af, maar vereert daarna vanzelf de Kerk op dezelfde plaatsen en blijft ze bezoeken.

In sommige Keltische streken van Europa zegt men wanneer men vraagt of iemand naar de kerk gaat 'Am bheil thu dol d'on clachan?' - 'Gaat u naar de stenen?' Er is een Welsh gezegde dat vermoedelijk nog uit de tijd van de kerstening stamt, het brengt de oude en de nieuwe godsdienst samen: 'Da yw'r maen gyda 'r Efengyl'- 'Elke steen is goed, als 't maar een christelijke is'. Niet alleen materiële zaken werden gekerstend, ook vele namen van heidense goden en godinnen werden omgezet in christelijke bewoordingen. Zo is St. Anne, afgeleid van de god 'Santan' de oude god van het vuur. Kan het zijn dat de namen van dorpen Annen en Anloo in Drenthe met die god te maken hebben. Zijn vuur brandde op gezette tijden op de heilige plaatsen doorheen grote delen van heidense Europa. In veel van die plaatsaanduidingen komt het woord 'An' voor. En het woord 'loo' tenslotte is ook een aanduiding voor een heilige plaats.

Kent u kerken met een ingemetselde steen als bij de kerken van Anloo en Den Burg, of weet u of er al eens over geschreven is, wilt u dat dan doorgeven aan de auteur van dit artikeltje? Bij voorbaat dank. Een volgende keer ga ik in op de mogelijke betekenis van de steen en de 'richting' van de kerk.

Literatuur: 'De megalieten bouwers' van Francis Hitching, Amsterdam Boek, 1978.

www.apanarcheo.nl

APAN/EXTERN is een uitgave van de vereniging APAN
De Savomin Lohmanlaan 12 B, 9722 HG Groningen (tel. 050.5265061)